

Temps i cura. La coresponsabilitat social de la cura
a la vida quotidiana

Temps i cura. La coresponsabilitat social de la cura
a la vida quotidiana

Cristina Brullet (coord.)

Cristina Carrasco

Salvador Cardús

Maria Prats

Teresa Torns

Generalitat de Catalunya
Departament d'Acció Social i Ciutadania
**Secretaria de Polítiques Familiars
i Drets de Ciutadania**

BIBLIOTECA DE CATALUNYA - DADES CIP

Temps i cura : la corresponsabilitat social de la cura a la vida quotidiana

Bibliografia

I. Brullet, Cristina, ed. II. Catalunya. Secretaria de Polítiques Familiars i Drets de Ciutadania

1. Cuidadors 2. Treball i família 3. Família – Organització del temps

396.6:331.31

© **Generalitat de Catalunya**

Departament d'Acció Social i Ciutadania

1a edició: Juny 2009

Tiratge: 5.000 exemplars

Disseny: **Xeixa Rosa**

Impressió: **Ampans**

Dipòsit legal:

Índex

5	Salutació
7	Presentació
9	Pròleg Noves polítiques socials per a una societat en transició Cristina Brullet
19	Capítol 1 Dependència i cura: una realitat inevitable Cristina Carrasco
37	Capítol 2 Domesticar el temps Salvador Cardús
49	Capítol 3 Teixint espais i temps de la vida quotidiana des de la geografia Maria Prats
69	Capítol 4 El temps, la cura i els drets de ciutadania Teresa Torns
83	Capítol 5 Cura dels infants. Estructures, estratègies i polítiques Cristina Brullet
109	Bibliografia recomanada i comentada
117	<i>Curriculum Vitae</i> de les autores i l'autor

Salutació

El llibre que teniu a les mans aglutina tres camps cabdals en l'època actual: temps, cura i dona. Tracta de la coresponsabilitat i la reciprocitat com a eines imprescindibles per fer front a les necessitats de suport i cura que podem tenir. Són cinc estudis rigorosos que, des de diferents punts de vista, donen especial valor al temps i a la cura de les persones. Aquí hi trobareu pautes per evitar que les polítiques dels temps i l'organització social de la cura continuïn feminitzant-se. Treballem per un nou ordre social basat en la coresponsabilitat i la reciprocitat entre dones i homes; entre famílies, societat civil i institucions públiques.

Vivim una època d'evolució accelerada, un moment de profunda transformació socioeconòmica amb canvis socials importants com l'envelliment demogràfic, les estructures familiars o la gestió de la immigració.

Dins d'aquests canvis, el concepte del temps tindrà al llarg del segle XXI una gran importància. Precisament el Govern de la Generalitat aposta pel Pla estratègic sobre els usos i la gestió dels temps, que ha endegat la Secretaria de Polítiques Familiars i Drets de Ciutadania del Departament d'Acció Social i Ciutadania. És un pla participatiu i de diàleg amb tots els agents implicats, que impulsa polítiques per a viure amb qualitat els cicles vitals i les situacions familiars que requereixen més temps.

Així mateix, dins d'aquests grans canvis, es preveu un important avenç dels drets socials que configuraran la quarta pota del benestar, juntament amb la salut, l'educació i la seguretat social. El Departament d'Acció Social va aprovar, el 2007, la Llei de serveis socials i també està desenvolupant la Llei de la dependència, que han de permetre universalitzar els drets socials i fer possible l'accés de les classes mitjanes als serveis socials.

El segle XXI serà el gran moment de les dones. Les dones han estat essencials en la construcció i la defensa dels drets i les llibertats al llarg de la història, però no s'ha reconegut prou el seu paper històric i, sovint, no s'han garantit els seus drets. Per això l'Institut Català de les Dones del Departament ha impulsat el Pla de polítiques de dones 2008-2011 i està treballant per tirar endavant una llei que trenqui amb les arrels androcèntriques de la nostra cultura i generi una igualtat de responsabilitats i de poder entre dones i homes.

Aquesta publicació té visió de futur, el mateix títol ja ho diu. Estic convençuda que serà de gran interès per a tots els col·lectius implicats i que representarà un pas més per al país que volem construir. Un país més humà, amb més qualitat de vida i amb igualtat d'oportunitats per a totes i tots.

Carme Capdevila i Palau
Consellera d'Acció Social i Ciutadania

Presentació

El temps dedicat a la cura de les persones en l'àmbit familiar és un temps ple d'afectes, però també de dedicació, fruit de l'amor i la convivència, però també de la responsabilitat, i no és reconegut. El temps dedicat a la cura és un temps ple d'experiències femenines bàsicament.

El fet de tenir dues esferes diferenciades en el desenvolupament humà, la pública i la privada, ha provocat desigualtats i espais que, massa vegades, semblen irreconciliables. En aquest sentit, el treball domesticofamiliar, imprescindible per al bon funcionament de la societat ha restat invisible. Les aportacions de les dones en l'àmbit econòmic, doncs, han estat negades més enllà del mercat laboral.

La divisió sexual del treball domesticofamiliar a la família és habitual i les dades que se'ns mostren, per exemple al Panel d'infància i famílies del Departament d'Acció Social i Ciutadania, ens diuen que aquesta és una realitat molt punyent, les tasques de l'àmbit de la llar que comporten una dedicació quotidiana depenen en la seva execució i organització de forma molt majoritària de les dones. Segons l'estudi "Compte satèl·lit de la producció domèstica a Catalunya 2001" publicat per l'Institut Català de les Dones, "mentre que ells dediquen a treball de mercat 1,8 vegades el temps que hi dediquen elles (les dones fan el 54,7% del que fan els homes), en treball familiar domèstic la relació és la contrària, les dones dediquen 2,4 vegades el temps que dediquen els homes a aquesta activitat (els homes fan el 41,4% del que fan les dones). El resultat és que com a mitjana, les dones a Catalunya treballen –en termes globals– una hora diària més que els homes. El resultat és que es trenca la idea que les dones treballen menys que els homes o que moltes dones *no treballen*."

La importància social i la funció substitutòria de les famílies –de les dones que en són membres– pel que fa a serveis de cura i atenció, han estat una realitat per al manteniment d'un cert benestar mentre no hi ha hagut accés universal a aquests serveis. D'altra banda, el canvi que pot provocar aquest accés universal que promou la Llei de serveis socials a Catalunya no és immediat en la nostra vida quotidiana i la necessitat de promoure, de forma paral·lela, un canvi cultural en l'ús i l'organització dels temps de la vida quotidiana es fa cada cop més evident.

Així doncs, no és una coincidència, sinó una necessitat, el fet que amb la creació d'un nou escenari social que generi benestar per a les famílies s'impulsin, des del Govern de la Generalitat, plans operatius i estratègies que provoquen una reflexió a l'entorn dels usos dels temps. Parlo concretament del Pla de polítiques de dones 2008-2011 i del Pla estratègic d'usos i gestió dels temps de la vida quotidiana 2008-2018. Ambdós coincideixen en alguns objectius cabdals per aconseguir la coresponsabilitat real en el si de les famílies i parteixen de l'anàlisi d'una realitat complexa que pren els treballs invisibilitzats i sense valor al mercat com a eix vertebrador de la creació de benestar en la vida de les persones.

El coneixement en profunditat és un factor bàsic de sensibilització, i aquest és l'objectiu d'aquesta publicació que teniu a les mans. Cal conèixer les realitats per tal de poder actuar i crear els mecanismes correctors dels factors socials que creen desigualtats. La realitat actual pel que fa a la responsabilitat en la cura de les persones és del tot desequilibrada i cal avançar de forma decidida cap a la coresponsabilitat, fent de la cura no sols una feina dura compartida, sinó una responsabilitat familiar i social en la qual totes les persones membres de la família s'hi involucrin.

Carme Porta i Abad

Secretària de Polítiques Familiars i Drets de Ciutadania

Pròleg

Noves polítiques socials per a una societat en transició

Cristina Brullet

Universitat de Barcelona

A les societats occidentals ens trobem en una etapa de transició que la ciència social anomena i interpreta de manera diversa: *societat postindustrial*, *segona modernitat*, *modernitat líquida*, *hipermodernitat*, *postmodernitat*, *societat xarxa*, etc. En tot cas es comparteix la idea que estem transitant cap a una societat capitalista postindustrial. Una societat on la globalització econòmica, les noves tecnologies de la comunicació, de la informació i el coneixement, les noves migracions, i els processos d'individualització dels drets de ciutadania estan generant noves xarxes de poder econòmic, polític i cultural, així com noves formes de relació interpersonal, intercultural i transnacional molt més complexes que en el passat.

Aquests processos ens situen davant de noves oportunitats, incerteses i riscos, a la vida privada i a la vida pública. D'una banda, des del punt de vista de la *individualització dels drets democràtics* es pot dir que a Espanya i a Catalunya es frueix a inicis del segle XXI d'un grau elevat de drets i llibertats equivalent al d'altres democràcies europees avançades. Tanmateix, les dinàmiques del sistema econòmic i els interessos dels seus poders fàctics no s'orienten a reduir la pobresa, la desigualtat i l'exclusió social. De manera que cal una forta voluntat política i col·lectiva, des de l'estat del benestar i la societat civil, per aconseguir una societat més justa i equitativa tot lluitant contra les velles i noves desigualtats.

En els darrers anys, malgrat els avenços socials, s'han incrementat els malestars a la nostra vida quotidiana: la inestabilitat en el treball, la pressió incessant al consum, la manca d'habilitats relacionals i suports per afrontar les fragilitats i transicions familiars, la pèrdua de confiança en l'escola com a via d'ascens social, el desajust entre la formació assolida i el que el mercat laboral ofereix, les dificultats per accedir a un habitatge propi o per trobar temps per a la cura

de si mateix o de si mateixa, dels infants o de la gent gran. Cada persona viu aquests malestans des de la seva pròpia pell, però afecten amb major intensitat qui per raó de classe, gènere, origen, ètnia, discapacitat o orientació sexual disposa de menys recursos per afrontar-los, quan no és directament discriminat o discriminada en els seus drets, ja sigui en les relacions socials en general, ja sigui en les diferents institucions o espais en què desenvolupem la nostra vida de cada dia.

La nostra vida es desplega entre les dinàmiques de les grans estructures econòmiques i polítiques –regides per minories que determinen elements vitals per la majoria–, i els marges més amplis de llibertat amb què podem gestionar i construir la nostra quotidianitat. Ens inserim a la societat a mesura que formem part d'institucions diverses (famílies, escoles, empreses, associacions, sindicats, etc.) on aprenem, adoptem, interioritzem, interpretem, qüestionem i provem de reconstruir valors, normes, rols, posicions i relacions. Les institucions són canvians, com la nostra pròpia vida. A cada moment històric són el resultat de lluites associades als conflictes de poder sobre com repartir els béns i els sabers susceptibles de ser distribuïts. A la nostra societat democràtica –que experimenta canvis molt ràpids i sovint inesperats– les negociacions i els pactes entre persones, col·lectius i institucions són fonamentals per poder avançar en la governança dels conflictes i afrontar els nous reptes socials que se'ns plantegen. Un d'aquests reptes, fonamentals per al benestar de la ciutadania, és com cal organitzar avui la cura de les persones a la vida diària.

Les relacions familiars i les responsabilitats de la cura a la vida quotidiana

La modernització de moltes institucions durant la construcció i consolidació de la societat industrial i urbana es va fer a partir de la base teòrica de l'anomenat *Contracte social* que situà l'individu – ciutadà (en masculí) en el centre del nou ordre cultural, legal, polític, econòmic i social. Tanmateix es va excloure de drets de ciutadania un gran nombre de col·lectius socials i es van legitimar velles i noves relacions de subordinació i dependència entre individus i grups segons la seva pertinença a un o altre sexe, classe social, generació, ètnia, etc.

Les dones, per exemple –empeses a ubicar-se a l'espai privat i a la cura de la família, fessin o no altres feines fora de la llar–, van ser considerades a les noves democràcies liberals com a ciutadanes de segon ordre, i així van ser tractades a totes les institucions socials. Les desigualtats i les jerarquies d'arrel patriarcal van formar part inseparable no sols de la institució familiar “moderna”, sinó també de la resta d'estructures institucionals “modernes” (sistema jurídic, escoles, empreses, sindicats, governs polítics, etc.) El *Contracte social* de la *primera modernitat* va incloure un *Contracte sexual* que va legitimar el *patriarcat modern* (Pateman, 1998). Però aquest marc limitador de llibertats no va poder impedir la lluita de les dones per la seva autonomia, de manera personal i col·lectiva, com també va ser així en el cas d'altres persones i grups socials situats en posicions subordinades.

Avui, les lluites dels moviments feministes i les anàlisis de la teoria social crítica han permès comprendre amb major profunditat els canvis en la posició social de les dones en el món

occidental, a la vida privada familiar i a la vida pública, transformacions que es consideren com l'expressió de la revolució més important del segle XX. Una revolució tanmateix inacabada i amb efectes i conseqüències socials que la societat i les seves institucions encara han de pair en molts sentits.

En el pla de les relacions d'intimitat i familiars, alguns científics i científiques socials com Giddens, Beck, Beck-Gernsheim, Bauman, Castells, Balbo, Singly, Kellerhalls, Kauffmann, Bimbi, Duran, Saraceno, Théry, Maffesoli, Lahire, Castel, Ehrenberg, i molts altres,¹ han sabut expressar les maneres diferents en què s'estan transformant el món privat i el món públic a les societats occidentals, molt especialment allà on es disposa d'un sistema de benestar social avançat i s'han reconegut els drets de les dones i la seva nova posició a l'esfera pública. Els canvis en les relacions amoroses i afectives, en els sentiments, les emocions i les passions, transformen el sentit de l'experiència familiar, conjugal, filial i intergeneracional, les formes de vida domèstica i l'organització de la cura a la vida quotidiana.

Des del punt de vista de la diversitat formal i de les noves dinàmiques de formació de famílies, les tendències de canvi s'han fet molt evidents a Espanya i Catalunya en els darrers quinze anys. Han augmentat de manera notable les parelles de fet, les separacions i els divorcis, la monoparentalitat, les famílies reconstituïdes i les adopcions internacionals. Darrerament s'ha legalitzat el matrimoni homosexual i, en conseqüència, les famílies homoparentals. Tot plegat ha anat acompanyat de l'augment continuat de l'activitat laboral de les dones, de noves dinàmiques de criança i educació dels infants, de l'increment de l'esperança de vida i d'importants migracions de població estrangera. Avui les famílies són més reduïdes, però també més diverses i més complexes.²

Però la família no desapareix com a primer marc de relació social on té lloc la reproducció, l'acolliment i la cura de la vida humana, tot i que el seu sistema de relacions i obligacions s'estigui modificant en profunditat. La necessitat de vinculació primària familiar per part dels infants continua existint, i la vinculació familiar continua sent desitjada per la gran majoria de persones adultes. Tanmateix, les pràctiques familiars actuals s'allunyen dels models normatius imposats en el passat per l'Estat i/o per l'Església, i tendeixen a ser, o a voler ser, més electius, més negociats i més democràtics. D'aquí que les famílies siguin més diverses i les seves dinàmiques més fràgils que en el model patriarcal, perquè la seva estabilitat tendeix a basarse més en la correspondència afectiva entre les persones que les formen que no pas en les seguretats econòmiques, el desig de donar continuïtat a un llinatge o d'adquirir un millor estatus social. En tot cas, i com a efecte paradoxal d'aquesta major fragilitat, avui els vincles familiars i d'amistat són molt valorats, tal com constaten tots els estudis d'opinió.³ Les persones –molt especialment les dones– proven de mantenir, malgrat les ruptures de parella, les transicions familiars i les dificultats d'ordre divers, els seus compromisos i responsabilitats de cura als fills i filles, a les persones ascendents i també a les amistats més íntimes.

Ara bé, una de les conseqüències socials més importants d'aquest procés cap a possibles nous models de vida personal i familiar és que la cura diària de la vida humana ja no es verte-

1. Trobareu referències d'aquests i d'altres autors i autores al llarg del llibre.

2. Per conèixer algunes evidències recents que mesuren aquestes transformacions a Catalunya i als Països Catalans podeu consultar Brullet (2008) "Vida quotidiana i cura dels altres: afrontant el canvi i la complexitat familiar", a: Riquer (de), B. (dir.) *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans 1996-2006*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana-Edicions 62.

3. Segons l'Informe del CIS "Opiniones y actitudes sobre la familia", - Estudi 2578, octubre i novembre de 2004-, el 85% de persones de l'Estat espanyol de més de 18 anys consideren que la salut és el més important, i el 78,5% considera que és la família. Les dades són similars a tots els països europeus.

bra únicament entorn de la xarxa familiar –i de les dones–, sinó que també cal comptar amb la xarxa de relacions d'amistat i d'intimitat, i cada vegada més amb la xarxa de recursos i serveis públics i comunitaris de proximitat. És a dir, si la família i les dones han estat fins ara –especialment als països mediterranis– les principals fonts de provisió de benestar a la vida diària –a costa de la seva autonomia i llibertat per decidir els seus temps i espais de vida–, ara cal començar a redistribuir la cura entre dones i homes i entre institucions socials. És una qüestió de coherència democràtica. I de justícia. Perquè les dones, senzillament, estan assumint moltes altres responsabilitats socials i espais de creació personal.

No és gens estrany, per tant, que en els darrers anys s'hagin aprovat reformes legislatives importants sobre les relacions familiars i el parentiu, i sobre les responsabilitats públiques i socials en l'organització de l'atenció a les persones en situació de dependència, i que s'hagin multiplicat la recerca social, els debats i les propostes que modifiquen algunes de les bases empíriques, teòriques i polítiques sobre les que es van construir els sistemes de protecció social al llarg del segle XX.

Revisant alguns conceptes heretats de la primera modernitat

12

En efecte, els canvis que vivim obliguen a redefinir conceptes heretats del liberalisme propi de la *primera modernitat* i que van orientar les polítiques i l'organització social de la societat industrial. Velles concepcions que avui ja no poden donar compte de les noves realitats socials (per exemple, l'expansió del treball remunerat de les dones o l'increment de l'esperança de vida). Així, cal afinar des de posicions realistes, i més profundament democràtiques, els conceptes de ciutadania, de treball, d'individualització, de llibertat, d'autonomia personal, de dependència, d'interdependència, de vinculació social, d'autoritat, de responsabilitat, de drets subjectius, de contracte social, etc. Una de les aportacions importants d'aquest llibre és, justament, en aquest terreny. Per part meua solament faré ara un parell de reflexions que em semblen pertinents en aquesta introducció. Primer, sobre la ineludible relació entre *individu i comunitat*. Segon, sobre la idea de *condició humana*, que, al meu entendre, compartim de manera implícita o explícita les autores i l'autor d'aquest llibre. Ambdues tenen a veure amb les necessitats de suport i cura que tenim tots els éssers humans, i l'obligació moral que tenim d'actuar amb reciprocitat.

Sobre la primera qüestió, penso que *l'increment dels drets individuals és la base necessària per a poder construir noves formes democràtiques de relació, vinculació i convivència social*. Cal no confondre, per tant, el *procés d'individualització* –un procés històric de llarga durada, pel qual es tendeix a la universalització progressiva dels drets individuals de ciutadania– en procés creixent d'egoisme social o aïllament individual, ni s'ha d'associar la idea d'individualització amb “societat individualista”. Ara bé, és ben cert que si els drets individuals no s'articulen amb pràctiques de solidaritat, ajuda mútua, reconeixement i cura dels altres és ben

difícil evitar que incrementin les tendències a l'individualisme egoista i la fragmentació social. Per això és tan important associar els drets individuals als contextos i xarxes socials de la vida quotidiana, a les relacions socials concretes, als espais familiars, formatius, laborals i comunitaris on les persones han de poder fer reals, amb la seva experiència diària, les declaracions legals i discursives sobre els drets i deures de ciutadania.

Des de posicions pròpies de la tradició feminista i socialdemòcrata, l'extensió de les llibertats, dels drets individuals i de l'equitat social són avenços històrics irrenunciables i inacabats. Cal donar resposta a les necessitats de rebre cura que tenen les persones sobre la base dels seus drets individuals. Per exemple, l'accés als serveis de cura en situació de malaltia o de discapacitat ha de ser un dret subjectiu i universal assegurat des dels poders públics, amb independència de si les persones viuen en llars familiars o no. Comparteixo plenament aquesta posició i cal celebrar que, en el pla de la política espanyola i catalana, s'estiguin plantejant noves lleis de suport social en aquests termes⁴ de la mateixa manera que es reconeix el dret universal a rebre atenció mèdica o a rebre formació escolar.

Ara bé, tal com he argumentat en altres ocasions, massa sovint i contra tota evidència comuna s'han confrontat com a incompatibles la defensa dels drets individuals i la defensa de polítiques familiars progressistes. Una confrontació que deriva de velles antítesis ideològiques entre individu i família; o entre feminisme i família. Antítesi que es fonamentava i s'explicava per l'existència hegemònica i la imposició legal d'un determinat model de família de tipus patriarcal que negava els drets de les dones i dels infants. Ara bé, arrossegant aquesta confrontació en el context actual –en què estem vivint un procés de deslegitimació del patriarcat– permet obviar que les persones hem viscut d'infants i vivim com a adultes en constel·lacions familiars que són espais fonamentals de cura a la vida quotidiana, espais d'interacció social on s'han de poder fer efectius i practicats els drets individuals de les dones, dels homes i dels infants.

El que cal avui és reconèixer sense ambigüitats que els espais de relació familiar –diversos i plurals– mereixen sense cap dubte el suport de l'acció progressista i un lloc ben clar a l'agenda política. I això perquè moltes dones i força homes busquen construir relacions personals i d'intimitat basades en la reciprocitat, el reconeixement, el respecte, la cooperació justa i equitativa, dins i fora de les llars, dins i fora de la família. I aquesta és una empresa que no pot ser només individual i privada, sinó que ha d'anar acompanyada de l'acció i la voluntat política col·lectiva.

La segona reflexió que em sembla pertinent en aquesta introducció és que tots els textos d'aquest llibre fugen de concepcions essencialistes i descontextualitzades de la condició humana i de la cura de la vida, i defensen principis ètics i polítics de gran rellevància social. En síntesi, i assumint el risc de no ajustar-me prou a les idees de cada autora i autor i, per tant, fent-me l'única responsable del que segueix, considero que en aquest llibre es comparteixen les idees següents: (1) Per naturalesa, dones i homes –de qualsevol condició social– som éssers socials interdependents. A diferents edats de la vida tots i totes necessitem cura, atenció, reconeixement i suport, ja sigui

4. Llei 39/2006, de 14 de desembre, de promoció de l'autonomia personal i atenció a les persones en situació de dependència. Congrés dels Diputats. Llei 12/2007, d'11 d'octubre, de serveis socials. Parlament de Catalunya.

en una dimensió social, afectiva, física, emocional, cognitiva, laboral o econòmica. Per tant, (2) s'afirma que no és possible viure en societat amb autonomia i llibertat absoluta, obviant que vivim en relació. Pensar el contrari és caure en un mite essencialista de l'autonomia humana que, a més, porta a considerar les situacions de vulnerabilitat i dependència de manera injusta i reduccionista. Cal modular de manera més ajustada el concepte de "dependència" que massa sovint s'aplica a determinats col·lectius i persones minusvalorant les dimensions d'autonomia i capacitat de què disposen. I a l'inrevés, per exemple, adjudicant autonomia a qui potser l'ha obtingut en la dimensió econòmica però no pas en la dimensió emocional. (3) Tanmateix es defensa que l'organització social democràtica de la vida diària a qualsevol edat de la vida hauria de proporcionar el major grau possible d'autonomia i llibertat personal a tothom. (4) Això significa, pel que ara ens ocupa –els temps i la cura– que cal capacitar homes i dones per a la cura de si mateix i dels altres. La cura de la vida diària no pot estar sustentada sobre el treball de les dones a costa de reduir els graus de la seva autonomia i llibertat. (5) També es defensa que els vincles i interdependències –inherents a la vida col·lectiva– es poden modular de manera ben diferent a com ho estaven en el passat, i que cal fer-ho basant-nos en els drets i les responsabilitats individuals i amb el suport de recursos i serveis socials. (6) S'accepta que tota vida social suposa graus diversos de conflicte i relacions de poder perquè hi ha valors i interessos legítims no coincidents, i perquè hi ha patrons de comportament socialment indesitjables. (7) I es defensa que el poder i l'autoritat han de poder circular i ser distribuïts basant-nos en mèrits demostrats i reconeguts i per mitjans justos i democràtics.

Benestar, temps i cura

Des de la fi del segle passat hi ha un debat important a la ciència social europea sobre els límits i les potencialitats redistributives i sobre la sostenibilitat financera de les polítiques socials públiques en les societats dites del benestar. El debat continua des de posicions i perspectives diferents. El problema és complex, i les posicions ètiques i polítiques que es troben a l'arrel del debat tècnic i de les propostes d'acció són diferents i a vegades oposades. En tot cas, aquest debat ha permès entendre que el benestar a les societats occidentals prové de fonts diverses: de les polítiques públiques (l'Estat), de les entitats i els serveis privats (mercat), de les associacions i fundacions no lucratives (tercer sector) i de la cura no remunerada que ofereixen les persones, sobretot les dones, dins les famílies. El pes relatiu de cadascuna d'aquestes fonts de provisió de benestar (en salut, educació, cura a la vida diària, sosteniment econòmic, habitatge, etc.) és diferent segons sigui el país de referència. En general, s'identifiquen quatre models de règims de benestar: el model *liberal* (hi pesa més el mercat i l'adquisició privada de serveis); el model *socialdemòcrata* (hi pesa més la provisió de l'estat i els drets individuals de ciutadania); el model *corporativista* (hi pesa més la família tradicional protegida per l'Estat), i el model *mediterrani* (les famílies, amb molt poc suport de l'Estat, han cobert la part més important de la provisió de la cura a la vida diària).

Els texts d'aquest llibre no entren directament en aquest debat, però sí que ho fan de manera indirecta quan plantegen la problemàtica sobre els usos dels temps, la cura i la vida quotidiana a les societats del benestar; o quan ho fan des d'una mirada global, com és el cas de la professora Cristina Carrasco, que té en compte el benestar i la sostenibilitat de la vida humana a tota mena de societat.

En l'actualitat molts científics i científiques socials participen des de la seva recerca del debat sobre l'organització social de *la cura, els temps i els treballs a la vida quotidiana*, quatre termes que uneixen temàticament els diferents capítols del llibre. Des de diferents parts del món, sociòlegs i sociòlogues de la família, la vida quotidiana, el treball remunerat i domèstic familiar, urbanistes, economistes, juristes, polítics, geògrafs, demògrafs suggereixen noves mirades i noves polítiques sobre *el benestar a la vida quotidiana, els temps a les ciutats i al territori, els temps i els treballs de les dones, l'articulació de la vida personal, laboral, familiar i comunitària, i la sostenibilitat de la vida humana*. Aquest llibre és un ressò a Catalunya d'aquestes tendències en la investigació social.

Les aportacions que s'estan fent en el nostre país són nombroses, impossibles de recollir en un sol llibre. Per tant, l'objectiu d'aquest ha estat reunir un conjunt de texts que representen diverses perspectives disciplinàries i diverses maneres d'encarar aquestes problemàtiques a Catalunya, tal com queda palès en els resums de continguts que presento més avall. Les bibliografies que els acompanyen contenen força referències al saber acumulat a escala internacional i nacional. A més, cada autora i autor ha comentat una selecció de documents que considera rellevants des de la disciplina o enfocament que segueixen.

Ens hem fet preguntes, presentem evidències, argumentem respostes i fem propostes a favor d'una *necessària nova organització del temps i la cura a la vida diària*. Com reconèixer i donar valor social i econòmic al treball de la cura quotidiana de les persones, un treball que majorment realitzen les dones i que, relegat a l'espai privat, ha quedat exclòs de la balança dels treballs considerats socialment necessaris? Com arribar a un repartiment social més just dels treballs –remunerat i no remunerat– entre dones i homes? Com redistribuir la responsabilitat de la cura, a la vida privada i a la vida pública, per assegurar la sostenibilitat del benestar? Com superar les dificultats objectives i subjectives per conformar una organització més racional, més raonable, més justa i més sostenible dels temps de la vida?

A “Dependència i cura: una realitat inevitable”, l'economista *Cristina Carrasco* reconstrueix, en primer lloc, l'itinerari del pensament feminista en relació amb el treball domèstic i de cura per acabar destacant la idea de *sostenibilitat* i la necessitat de revisar el concepte de dependència i capacitats. Les repercussions del debat conceptual al terreny aplicat la porta a fer una crítica de les estadístiques utilitzades habitualment per l'economia, en el sentit que es limiten a registrar el treball mercantil (o remunerat), mentre que no ofereixen informació sobre els treballs no mercantils (a les famílies, les associacions de voluntariat, entre amistats); destaca també la importància que han adquirit els estudis i enquestes del *usos del temps* per poder analitzar les condicions desiguals de treball i vida quotidiana de dones i homes. Finalment,

per poder superar les mancances de les estadístiques convencionals proposa una alternativa a l'Enquesta de Població Activa (EPA) per transformar-la en un instrument metodològic més potent que l'actual. La proposta és que reculli informació quantitativa i qualitativa que doni compte del treball total –mercantil i no mercantil– que fan les persones i capti els aspectes més subjectius i no quantificables de la cura, aspectes que avui per avui encara queden ocults en les enquestes convencionals. L'autora també ofereix algunes línies d'estudi i recerca que permetin integrar el treball domèstic i de cura en els diferents sectors de la comptabilitat macroeconòmica nacional, per exemple amb els *comptes satèl·lits de la producció domèstica* (que l'autora ha realitzat per a Catalunya per encàrrec de l'Institut Català de les Dones. (Vegeu Carrasco i Serrano, 2006). Considera que disposar d'aquesta mena d'informació és un pas necessari per poder fer visible i situar la cura de la vida com a activitat humana necessària, universal i inevitable, i, per tant, de responsabilitat social i pública. Des d'aquesta perspectiva econòmica es pot col·laborar a fer que s'elaborin i desenvolupin polítiques públiques basades, primer, en el fet que la dependència humana és universal i, segon, en què s'eviti la idea preconcebuda que les dones han de ser les curadores universals.

El sociòleg i periodista *Salvador Cardús*, autor de “Domesticar el temps”, ens introdueix en els conceptes de temps i espai com a eixos estructurals de tota forma de vida social. Distingeix tres tipus de lògiques temporals: la *biografia individual*, el *calendari* com a temps social que organitza el transcurs de l'any, i el *temps còsmic* representat per la concepció cíclica del temps –l'etern retorn– i pel temps històric que parteix d'una concepció lineal. A tota societat, les estructures temporals tenen relació directa amb les estructures de poder i de sentit més profundes. D'aquí que tota modificació d'una estructura d'organització temporal significa produir un canvi de naturalesa veritablement revolucionària. D'aquí, també, les fortes resistències a noves maneres de “domesticar” els temps socials. En un segon apartat Cardús entoma el debat actual a Catalunya sobre les polítiques del temps, i argumenta sobre algunes lògiques institucionals que l'han situat a les agendes mediàtiques i polítiques: els mitjans de comunicació, els nous interessos empresarials, els conflictes educatius i horaris entre família i escola, les noves ofertes de lleure, i les noves, diverses i contradictòries demandes d'un sistema productiu en el qual predominen els serveis. Finalment, reflexiona sobre les resistències a la racionalitat horària i a la transformació eficaç de les estructures temporals actuals. Atès que per establir una “racionalitat horària” cal establir abans les prioritats socials, aquesta qüestió es carrega de connotacions polítiques i ètiques. A més, les dificultats i malestars viscuts són d'ordre complex perquè hi ha interessos contradictoris, objectius i subjectius, institucionals i particulars. Alguns provenen del fet que participem d'espais socials diversos; d'altres de les formes interioritzades de vida social i de les prioritats personals. D'aquí, també, que les *polítiques de conciliació o del temps*, tinguin efectes no volguts des de la voluntat del legislador o del polític. Si bé la societat catalana comença a estar convençuda de la importància de les *polítiques del temps*, el pas següent és preguntar-se on són les resistències que cal vèncer i com vèncer-les. Una idea clau és que aquestes polítiques han de poder satisfer el més gran nombre d'inte-

ressos; per exemple, que s'orientin cap a la igualtat de gènere i interessin “també” a la lògica productivista de l'empresa.

Maria Prats és geògrafa i l'autora del tercer capítol: “Teixint espais i temps de la vida quotidiana”. La geografia sueca va formular els primers models d'espai i temps en l'anàlisi de l'activitat humana a la vida quotidiana, en el món contemporani. Models teòrics que s'han aplicat en àmbits com la planificació urbana, la mobilitat residencial, el mercat laboral, les pautes de mobilitat, els sistemes de transport, o per fer visibles els diversos patrons espacials en l'organització del temps personal i familiar, segons gènere i edat. Prats ressegueix els temes de més interès actual en relació amb els estudis dels temps socials, especialment els que ha generat la perspectiva de les dones que ha mostrat la importància del paper de l'espai privat i domèstic en la xarxa de trajectes i activitats quotidianes a la ciutat: l'ús dels espais públics, els transports, els serveis, els espais i els temps de cura. Dedica una segona part a com aquestes problemàtiques s'han reflectit a Catalunya, posant l'accent en la recerca aplicada a l'acció política municipal: les experiències pioneres dels anys noranta a l'Ajuntament de Barcelona amb intervencions sobre els horaris dels serveis, l'acollida d'infants abans i/o després de l'horari escolar, l'obertura dels mercats en horari de tarda, els bancs del temps, i la millora i ampliació dels temps dels transports, entre d'altres. S'estén en comentar les actuacions relatives als bancs del temps, els estudis sobre la mobilitat i l'experiència de la ciutat de Terrassa on s'està elaborant un pacte de ciutat sobre els usos dels temps per millorar la qualitat de vida de la seva població. Finalment dóna compte de la Regidoria de Nous Usos del Temps de l'Ajuntament de Barcelona, així com d'altres experiències similars a diferents poblacions catalanes, algunes de les quals són promogudes des de la Generalitat de Catalunya.

Teresa Torns és sociòloga del treball i autora d'“El temps, la cura i els drets de ciutadania”. Aporta arguments i evidències sobre la relació entre el temps, la cura i el benestar des de la perspectiva de l'anàlisi de les desigualtats socials que afecten les dones per raó de gènere. Avui, l'ocupació femenina es concentra en els serveis a les persones, sector amb molta ocupació de baixa qualitat i baixos salaris i amb presència creixent de dones immigrades; tot i que hi ha dones ocupades en serveis públics de la sanitat i l'educació on l'ocupació és de major qualitat. La centralitat de la jornada laboral dels homes i les dificultats de les dones per compaginar la seva vida laboral amb la vida personal i familiar es resol sovint amb una oferta de treball a temps parcial que afegeix més precarietat a la seva ocupació. Aquest és un dels principals problemes de les *polítiques de conciliació*, quan es presenten com a solució per a les dones i oculten les responsabilitats de cura que també haurien d'assumir els homes. Els permisos laborals i els serveis d'atenció a la vida diària són els instruments més importants de les polítiques de conciliació, però estan poc desenvolupats als països mediterranis tot i que la nova Llei espanyola de “dependència” i la nova Llei catalana de serveis socials permeten albirar un cert optimisme cap a una *nova organització social de la cura*. L'autora exposa, finalment, diferents experiències sobre les polítiques de “temps i ciutat” a Europa. A Catalunya hi ha iniciatives diverses que recullen els sabers i les experiències de les dones entorn dels temps, el treball i el benestar. Adver-

teix, però, que és fonamental afrontar de manera prioritària la regulació i l'ordenació del temps laboral, i, més en concret, la reducció de la jornada laboral diària per a tothom, per afrontar la cura de les persones dependents sense penalitzar les dones. Mesura difícil d'implementar perquè xoca amb la cultura laboral i familiar vigent. En tot cas cal continuar reforçant les polítiques reguladores del temps i el treball, i establir un marc normatiu econòmic i social pel qual el treball i el temps de cura de la vida siguin assumits i organitzats socialment.

Cristina Brullet, sociòloga de la família i l'educació, és l'autora del darrer capítol. A “La cura dels infants. Estructures, estratègies i polítiques” comenta els canvis profunds que s'estan succeint en les relacions personals, d'intimitat i familiars entre sexes i generacions, i la necessitat de nous recursos, prestacions i serveis públics que assegurin la cura diària de les persones, donin suport als vincles personals desitjats i permetin incrementar l'autonomia personal. La poca atenció que des de l'economia i la política s'ha donat fins fa ben poc a la necessitat de temps personal per la cura dels altres i de si mateix ha creat molt malestar, especialment entre aquelles persones, generalment dones, que assumeixen al mateix temps responsabilitats laborals i de cura familiar. A la segona part presenta evidències espanyoles i catalanes sobre l'activitat laboral de les mares joves i l'escolarització de la petita infància; sobre l'estructura sexuada i desigual de les activitats i temps socials de la cura, i sobre les pràctiques de *cura compartida* entre mares i pares joves, encara minoritàries però que són expressió de dinàmiques familiars emergents. En aquest sentit, la centralitat, extensió i rigidesa horària que exigeix la feina remunerada no facilita gens la pràctica de la cura compartida. L'impacte de les polítiques familiars en el curs de les vides de les parelles joves amb criatures ha estat fins ara molt poc eficient per a l'objectiu d'estendre la *coresponsabilitat*. No obstant això, algunes de les mesures més recents a Catalunya en *polítiques de conciliació* o de *suport econòmic* per a fills i filles faciliten en situacions molt poc comuns (per exemple que mare i pare treballin al sector públic) un ús més equitatiu dels temps i les responsabilitats de la vida diària. Cal, per tant, desenvolupar polítiques molt més radicals. L'autora defensa, finalment, que cal desplegar i estendre l'*ètica política de la coresponsabilitat de la cura* –a la vida privada i pública– com a principi bàsic i ineludible que ha d'acompanyar els drets individuals de ciutadania i totes les polítiques socials.

Dependència i cura: una realitat inevitable

Cristina Carrasco
Universitat de Barcelona

1. Introducció

L'estudi de l'organització i distribució dels temps i treballs en la nostra societat requereix, en primer lloc, una anàlisi del funcionament social que transcendeixi la perspectiva masculina habitual i recuperi l'experiència femenina de la vida quotidiana i la cura de les persones. I, en segon lloc, una discussió conceptual metodològica sobre els instruments estadístics utilitzats per recollir la informació que posteriorment s'utilitzarà com a guia de les polítiques públiques. Com és sabut, les mesures estadístiques són convencions i depenen de l'enfocament analític utilitzat. D'aquí la importància de fer visible la relació entre la dimensió teòrica i la dimensió més aplicada.

Les ruptures conceptuals realitzades des del feminisme en les últimes dècades ens estan assenyalant que els models econòmics tradicionals –elaborats com a abstraccions de la producció i distribució mercantil capitalista– no són adequats per a l'anàlisi de la realitat. Tradicionalment, l'economia ha definit el seu objecte d'estudi dins d'unes fronteres molt estretes i excloents: només es considera “econòmic” el que té una dimensió mercantil. Els esquemes interpretatius esmentats ofereixen una visió desfigurada del món socioeconòmic, ja que amaguen una part important dels processos fonamentals per a la reproducció social i humana –bàsicament el treball que es realitza a les llars– sense els quals el “mercat” ni tan sols podria subsistir. És a dir, l'economia es defineix falsament com a “autònoma” sense acceptar ni reconèixer que descansa i es recolza en altres sectors o activitats que cauen fora de l'òrbita mercantil (Elson, 1997; Budlender i Sharp, 1998; Carrasco i Mayordomo, 2000; Picchio, 2001; Carrasco [*et al.*], 2004).

Des que en els anys seixanta es comença a debatre la invisibilitat del treball domèstic i el seu paper determinant en la reproducció de la força de treball, s'ha recorregut un llarg camí conceptual fins a fer emergir el “treball de cura” com l'activitat crítica per a l'economia, tant

en el pla macroeconòmic –com un dels treballs necessaris per a la reproducció humana i social– com en el pla microeconòmic, en relació amb l’organització del temps i del treball a les llars, amb una important dimensió de gènere. Lligada a la idea del treball de cures s’encunya el concepte més ampli de sostenibilitat de la vida; procés que fa referència no sols a la possibilitat que la vida continuï, sinó que es desenvolupi en condicions d’humanitat (Bosch [et al.] 2005).

Ara bé, malgrat la necessitat social i individual dels treballs de cura, aquests tradicionalment no s’han considerat com a responsabilitat social, sinó com un tema privat i, específicament, com un assumpte de dones (Carrasco, 2001; Fantini i Picchio, 2006). En particular, tant les empreses com el sector públic tendeixen a considerar l’oferta de força de treball i la continuïtat de la vida humana com una dada; sense assumir l’enorme quantitat de temps de cura que cal invertir per al seu manteniment. En conseqüència, no s’està donant resposta a un tema fonamental que repercuteix cada vegada més en dificultats d’organització del temps i del treball –bàsicament de les dones– i en el benestar de totes les persones, tema que s’aguditzarà a raó de l’envelliment demogràfic de la població.

En aquest article, interessa cridar l’atenció sobre aquests aspectes, destacant fonamentalment la dimensió subjectiva de la cura, que és la que roman més invisible i que és fonamental per a la sostenibilitat humana. La cura no és necessàriament un “treball” específic en si mateix, sinó que es pot desenvolupar a través d’un ampli rang d’activitats. Implica afectes, relacions, suport emocional, etc., aspectes tots absolutament necessaris per al desenvolupament humà i que, tanmateix, han anat quedant ocults malgrat que el treball domèstic ha començat a visibilitzar-se. Es tracta, per tant, d’insistir en la necessitat de realitzar l’anàlisi conjunta dels diferents treballs fent emergir les dimensions intangibles de la cura que fàcilment les anàlisis i estadístiques tradicionals no capten.

Amb aquest objectiu, en aquestes pàgines es reconstrueix, en primer lloc, l’itinerari recorregut en les últimes dècades pel pensament feminista en relació amb el treball domèstic i de cura per acabar destacant la idea més recent de sostenibilitat⁵ i insistent de manera específica en el concepte de dependència. A continuació es comenten les repercussions del debat conceptual al terreny aplicat, es critiquen les estadístiques utilitzades habitualment per l’economia i s’assenyala la importància dels estudis d’ús del temps. Finalment, es proposa una enquesta alternativa a l’Enquesta de població activa com a instrument metodològic més potent per donar compte del treball total –mercantil i no mercantil– que realitzen dones i homes, i s’ofereixen algunes línies d’estudi per integrar el treball domèstic i de cura en els comptes nacionals.

2. Un itinerari teòric inacabat: del treball domèstic a la sostenibilitat de la vida

Encara que amb antecedents més primerencs, els debats entorn del treball no remunerat realitzat a les llars s’inicien amb força en els anys setanta, tant els de caire teòric com en el terreny més aplicat de la quantificació i la valoració.

5. L’itinerari que aquí es recupera guarda relació amb un determinat corrent de pensament feminista que des de l’economia ha debatut les diferents dimensions del treball domèstic i de cures. Es tracta només d’una part d’una discussió i reflexió molt més àmplia sobre el treball de les dones realitzada amb una perspectiva de gènere o feminista des de diferents disciplines socials.

La discussió conceptual comença amb “el debat sobre el treball domèstic”, que va girar fonamentalment entorn de la naturalesa d’aquest tipus de treball i la seva relació amb el mode de producció capitalista.⁶ Atesa la tradició marxista de la majoria de les persones participants en els debats, no és d’estranyar que l’intent d’analitzar el treball domèstic es realitzés utilitzant les categories que Marx havia construït pensant en el treball assalariat. La majoria de les i els participants en el debat de filiació marxista van mantenir la tesi que el treball domèstic responia a una necessitat del capitalisme, fonamentalment, com a element clau en la reproducció de la força de treball. Es manifestava així el caràcter econòmic/mercantil del debat que se centrava només en la reproducció de la força de treball i obviava la seva vessant dirigida a la satisfacció de les necessitats complexes de tota la població. No es parlava de necessitats o activitats de cura i manteniment de la vida, sinó que s’identificava treball domèstic amb les tasques més concretes realitzades tradicionalment a les llars: rentar, cuinar, netejar, etc., establint una constant referència al treball assalariat, tant terminològica com conceptual. Però, moltes feministes de l’època també van qüestionar que l’anàlisi es realitzés exclusivament en termes dels interessos del capitalisme perquè el treball domèstic també s’havia d’analitzar en clau dels conflictes de gènere: així, la “lògica del patriarcat” s’oposava a la “lògica del capital”.

S’argumentava que el treball domèstic responia a la noció de treball, ja que: requeria temps i energia per poder realitzar-se (d’aquí que se li podia assignar un cost d’oportunitat); formava part de la divisió del treball (les aportacions de dones i homes a la llar eren diferents) i produïa béns i serveis (menjar, neteja) separables de la persona que els realitzava, és a dir, podien ser produïts al mercat encara que sota altres relacions de producció (Himmelweit, 1995, 2002). D’aquesta manera, no s’estava establint una definició pròpia del treball domèstic, sinó que les tasques que es realitzen a la llar es reflectien en una altra activitat que prèviament s’havia definit com a treball, i, encara que el treball domèstic no complia la condició de ser una activitat assalariada, la noció de treball que es manejava per definir-lo era la noció del treball assalariat productor de mercaderies. Una idea de treball abstracta que separa el treballador o la treballadora de l’objecte produït.

Malgrat l’intent constant de definir el treball domèstic per la seva identificació mercantil, els debats anteriors tenen alguns efectes positius. Permeten començar a visualitzar les activitats realitzades a la llar, a entendre que l’escassa participació laboral de les dones no era producte de preferències personals, a reconèixer la participació del treball domèstic en la reproducció de la força de treball, a identificar les discriminacions per sexe en la divisió del treball, etc. (Carrasco, 1991; Himmelweit, 2002).

Posteriorment, des de l’acadèmia i des del moviment de dones es van reconèixer els valors propis del treball domèstic com a valors socials fonamentals. Es van destacar característiques de l’activitat realitzada a la llar no comparables amb les de mercat, es distingeixen qualificacions i capacitats específiques de les dones desenvolupades en l’interior de la llar (no reconegudes oficialment) i formes d’organitzar i estructurar la vida i el treball que atorguen a les dones una identitat diferent a la masculina (Borderías i Carrasco 1994). En definitiva,

6. L’extensa bibliografia existent sobre el “debat” ens permet no detenir-nos-hi. En podeu consultar un balanç a Carrasco 1991, i a Borderías i Carrasco 1994.

es conceptualiza com un treball diferent l'objectiu del qual és la cura de la vida i el benestar de les persones i no l'assoliment de beneficis econòmics, com és en la seva gran majoria el treball de mercat. Des d'aquesta nova perspectiva, les dones no són ja persones secundàries i dependents, sinó persones actives, actores de la seva pròpia història, creadores de cultures i valors del treball diferents als del model masculí (Amoroso [et al.], 2003).

Les idees anteriors van prendre cos en l'anomenat “esquema producció-reproducció”, que simbolitza l'existència de dos treballs, amb característiques pròpies encara que interrelacionats, que participen amb un grau equiparable d'importància en la reproducció del sistema social global. Des d'aquesta perspectiva es planteja, en allò fonamental, concedir a l'organització social de la reproducció humana la mateixa importància conceptual que a l'organització de la producció assalariada (Humphries i Rubery, 1984; Carrasco, 1991; Picchio, 1992).

Tanmateix, malgrat que aquest nou enfocament feia visible l'activitat de les dones i en aquest sentit es presentava més fèrtil com a marc analític, es mantenia el problema de concebre la societat de forma dicotòmica. Dicotomia que respon a l'antiga tradició liberal d'establir una separació confusa i ambigua entre el públic i el privat com a espais socials antagònics: el públic assignat als homes (l'espai polític/econòmic, amb poder i reconeixement social) i el privat assignat a les dones (l'espai domèstic, exempt de poder). Situació que va ser legitimada pel pensament econòmic clàssic (i, posteriorment, pel neoclàssic), que només va entendre com a producció i treball l'activitat que es realitzava de forma remunerada al mercat i mai no va atorgar categoria econòmica al treball no remunerat realitzat a les llars.

En definitiva, l'enfocament producció/reproducció no permetia escapar de la dimensió mercantil patriarcal. La necessitat de trencar amb l'esquema esmentat exigia transcendir la dicotomia producció/reproducció i entendre els processos de producció i treball com un únic procés més complex l'objectiu del qual fos la satisfacció de les necessitats humanes i la millora dels estàndards de vida. S'estava plantejant que, de manera diferent, els diversos treballs participaven en els processos de manteniment de la vida humana. Aquesta visió és contrària a la que prové de l'economia dominant, on s'entén que les necessitats se satisfan amb el “treball”, però no amb el treball en un sentit ampli, sinó amb el treball que s'intercanvia per diners. Són els diners el que, a través del mercat, permetria tenir accés a recursos per satisfer les necessitats de les persones de la llar.

En aquest context, l'anàlisi cada vegada més profunda del contingut de les activitats desenvolupades a la llar i l'entorn del grup domèstic, va portar –de manera bastant natural– a plantejar els aspectes subjectius de les necessitats i l'important paper que feia el “treball de cura”. D'aquesta manera, la “cura” (traducció imprecisa de l'anglès “care”) va començar a emergir com un aspecte central del treball domèstic, com la dimensió fonamental que l'allunyava del treball assalariat. El “treball domèstic” –que inclou les diverses activitats de cura– es presentava en aquesta nova perspectiva no com un conjunt de tasques que es poden catalogar, sinó més aviat com un conjunt de necessitats que cal satisfer (Folbre, 2001, 2006; Bosch [et al.], 2005; Carrasco, 2006).

La identificació dels aspectes subjectius del treball domèstic –que tenen a veure directament amb la cura de si mateix i dels altres, la qualitat de vida i el benestar– va plantejar cada vegada més la necessitat de valorar aquesta activitat per si mateixa, de reconèixer-la com el treball fonamental perquè la vida continuï. En conseqüència, l'esmentada activitat és la que hauria de servir de referent principal i no el treball realitzat al mercat. Això representava un canvi de paradigma: l'eix central de la societat i, per tant, de l'anàlisi hauria de ser l'activitat complexa que es fa a la llar, que permet a les persones créixer, desenvolupar-se i mantenir-se com a tals (Amoroso [*et al.*], 2003; Bosch [*et al.*], 2005).

Com era obvi, paral·lelament a aquest procés de recuperació del treball que es fa des de les llars es va generar un debat terminològic: com designar aquesta activitat sabent que el mot “treball” se l'havia apropiat l'economia per denominar l'ocupació? El debat no era cap ximpleria, ja que el llenguatge ajuda a legitimar el simbòlic. El terme “treball domèstic” utilitzat originalment es presentava massa restringit, ja que remetia només a les activitats tradicionals (rentar, cosir, cuinar, planxar...) realitzades dins la llar i amb un component de producció material. Sistemàticament va ser substituït per diversos termes: “treball de reproducció” o “treball reproductiu” com a conseqüència de la utilització de l'esquema producció/reproducció; “treball familiar domèstic”, per incorporar el treball de mediació –executat fora de l'espai familiar– entre les noves necessitats familiars i els serveis oferts per l'estat del benestar; “treball no remunerat”, terme poc precís, ja que inclou qualsevol treball que no tingui contrapartida monetària, com el treball voluntari o el treball familiar, que fan sense remuneració membres d'una família en l'empresa familiar; “treball de cura” (o de vegades, només “cura”, eliminant del terme la característica de “treball”), per incorporar-hi els aspectes més subjectius i menys tangibles de l'activitat.

En els últims anys, des de sectors del feminisme i, en particular, de l'economia feminista, es destaca cada vegada més la rellevància del treball de cura com a aspecte central de la reproducció i el manteniment de la vida, és a dir, la clara dependència de l'economia mercantil de l'economia no mercantil. Dit d'una altra manera, la impossibilitat de l'existència d'una economia mercantil sense l'existència d'una economia no mercantil. Aquesta nova mirada porta a encunyar el concepte més ampli de *sostenibilitat de la vida humana*. En tot cas, la recerca de nous termes per designar de manera més comprensiva el treball realitzat des de les llars no és un problema purament semàntic, més aviat és un indicador que cap dels termes utilitzats no és totalment satisfactori, cosa que reflecteix que el debat sobre la conceptualització de l'activitat domèstica continua obert.

Sostenibilitat de la vida: dependència i cura de la vida

La idea de sostenibilitat de la vida humana està íntimament lligada a un concepte més ampli de sostenibilitat, que inclou també les dimensions social i ecològica.⁷ Té a veure amb aquells aspectes fonamentals perquè la vida es desenvolupi en termes d'humanitat. És un procés que ha de ser reconstruït contínuament, que requereix recursos materials però també contextos i

7. Encara que es tendeix a entendre la idea de sostenibilitat lligada exclusivament al camp ecològic, és fonamental recuperar el concepte en sentit ampli, incloent-hi les dimensions social i humana, sense les quals la dimensió ecològica pot perdre el seu sentit de perpetuar la vida en termes humans.

relacions de cura i afecte, proporcionats aquests en gran manera pel treball no remunerat que es fa a les llars. Està relacionada amb la d'estàndards de vida, condicions de vida, benestar, qualitat de vida de les persones –dones i homes– considerades socialment i individualment, encara que no de manera individualista.⁸

La sostenibilitat de la vida s'entén com un procés històric de reproducció social, un procés complex, dinàmic i multidimensional de satisfacció de necessitats en contínua adaptació de les identitats individuals i les relacions socials (Addabbo i Picchio, 2004; Picchio, 2005). Les condicions de vida de cadascun i cadascuna de nosaltres són específiques, encara que tenen lloc en un context social, amb característiques mediambientals i socials, on les persones es relacionen i interactuen a través d'hàbits i normes establertes.

La perspectiva de la sostenibilitat de la vida humana posa l'atenció no sols en la desigualtat entre dones i homes en relació amb els diferents treballs, sinó en una característica social universal que tradicionalment ha romàs oculta: la vulnerabilitat de la societat en el seu conjunt i de les persones en l'àmbit individual (Addabbo i Picchio, 2004; Bosch [et al.], 2005). Aquesta vulnerabilitat social i personal està íntimament lligada a la idea de dependència.

Habitualment l'economia ens presenta una interpretació de la realitat absolutament esbiaixada cap a l'activitat mercantil. Els processos de producció mercantil són estudiats i analitzats com a processos autònoms, independents de qualsevol altre tipus de treball. Tanmateix, el treball de cures –pel seu contingut i pel temps global que representa–⁹ és part fonamental dels processos de reproducció i vida, sense els quals el treball de mercat ni tan sols podria existir. De fet, la cura és una entrada vital indispensable per a la resta de l'economia (Himmelweit 2002).¹⁰ Ignorar l'economia no monetària de la cura i les transferències entre els diferents àmbits de l'economia, porta a creure que tot el temps no dedicat al mercat és un recurs sempre disponible sense cap cost, la qual cosa pot arribar a ser un seriós perill de deteriorament humà.

D'acord amb el funcionament de l'economia, l'escola neoclàssica ens presenta la figura de *l'homo economicus* també com a personatge autònom que, sense necessitar altres persones ni fer-se responsable de ningú, disposa de tot el seu temps per actuar de forma independent als mercats. Tanmateix, tant la definició d'aquest personatge com la del sistema econòmic oficial només es poden defensar negant i ocultant que les necessitats bàsiques de tota persona humana –individuals i socials, físiques i emocionals– queden cobertes amb l'activitat no retribuïda desenvolupada bàsicament per les dones (Hewitson, 1994, 1999; Nelson, 1993). Per tant, l'economia de la cura sosté l'entramat de la vida social humana, ajusta les tensions entre els diversos sectors de l'economia i, com a resultat, es constitueix en la base de l'edifici econòmic (Bosch [et al.], 2005).

Com a resultat de considerar la (falsa) autonomia del sistema econòmic i de negar les necessitats de les persones, socialment es maneja una idea de *dependència* molt restringida, que només inclou els nens i les nenes i les persones ancianes o malaltes o amb alguna discapacitat. En canvi, ser dependent és part de la naturalesa humana, com el naixement i la mort;

8. Aquestes idees desenvolupades originàriament per Amartya Sen, són en la base de les teories sobre el desenvolupament humà. Altres autors, entre qui destaquen Martha Nussbaum i Ingrid Robeyns, han continuat aquesta línia d'estudi però des d'una perspectiva feminista.

9. D'acord amb informació proporcionada per l'Enquesta d'ocupació del temps 2002/2003 (INE 2004), el temps dedicat a treball domèstic i de cures a Catalunya és el 112,3% del temps dedicat a treball mercantil (Carrasco i Serrano 2006).

10. Des de l'economia feminista s'ha criticat l'enfocament econòmic habitual per considerar només l'economia monetària i no tenir en compte l'economia no monetària que inclou els treballs no remunerats.

no és una situació excepcional ni el resultat de decisions o actuacions individuals. És una característica humana que canvia al llarg del cicle vital; és un concepte polifacètic que integra dependències físiques, fisiològiques, emocionals, materials, etc.; que ens afecta a tots i a totes i que inclou naturalment els homes adults. I encara que en períodes de la vida pot ser que no es requereixin cures físiques o econòmiques específiques, sempre es necessita l'atenció emocional, fins i tot per a aquelles persones adultes més sanes i felices.

Per afectar-nos tots i totes, la dependència és definida per dues dimensions inseparables: és intrínsecament universal i inevitable, és a dir, és incompatible amb els nostres mites sobre la tan valorada independència individual (Fineman, 2004, 2006). Haver fet visibles aquestes dimensions de la dependència i, per tant, de les cures i atencions que es requereixen, permet afirmar que només en aquelles societats on els treballs de cura no estiguin determinats per sexe, gènere, raça, o qualsevol altra categoria social, pot tenir sentit l'ideal d'igualtat o justícia social. Tota societat ofereix i requereix cures i, per tant, hauria d'organitzar-les de tal manera que donin resposta a les dependències i necessitats humanes mantenint el respecte per les persones que les necessiten i sense explotar les que en tenen cura (Kittay, 1999; Nussbaum, 2006a, 2006b). Però aquest no és el món que hàbitem; més encara, ni tan sols és el món dels models econòmics socials construïts sota una mirada masculina amb ideals d'autonomia. Més aviat, en aquests contextos –això és la nostra societat– el sosteniment de la vida humana és desplaçat a l'àmbit domèstic, entenent-se com una responsabilitat privada femenina que no guarda relació amb l'economia. Però, si la dependència ens afecta a totes i tots com a persones, és a dir, si és universal i inevitable, llavors no pot ser invisibilitzada o desplaçada a l'àmbit de la negociació privada, ans al contrari, es converteix en un assumpte de naturalesa col·lectiva i de ciutadania.

En efecte, la idea de benestar que fa referència a l'experiència física, intel·lectual i relacional dels éssers humans que viuen en societat en un espai determinat, té una dimensió política significativa, ja que es relaciona amb la distribució de recursos públics i privats i la seva concepció reflecteix la manera com les persones, els grups socials i les administracions públiques negocien l'accés als recursos (Addabbo i Picchio, 2004). La forma com es dissenyin i implementin les polítiques públiques i les normatives dirigides a l'empresa privada, com s'atorguin les transferències monetàries, com es conformin els sistemes de protecció social, estarà configurant una organització específica de distribució social del temps i de l'espai, d'utilització dels recursos públics i privats. La importància d'un enfocament que transcendeix l'economia de mercat i se centra en la sostenibilitat de la vida és que posa l'Administració pública en relació directa amb els estàndards de vida de la població, donant valor a l'experiència de les dones i recuperant-la (Fantini i Picchio, 2006).

En definitiva, les nostres societats, paradoxalment, en comptes de reconèixer i facilitar socialment la realització de les activitats que tendeixen a satisfer les diferents dependències humanes, les oculten i les desplacen a les mans de les dones, situació que genera fortes tensions en l'àmbit privat aguditzant la violència contra les dones. Actualment, les dones cada vegada més accedeixen al treball de mercat però sense abandonar la responsabilitat de les activitats

de cura, fet que està generant una nova situació de desigualtat: ells mantenen la seva responsabilitat bàsica al mercat i elles fan de “variable d’ajust” intentant “conciliar” l’irreconciliable (Torns 2001, Torns [et al.] 2004a). El desafiament que es planteja llavors és com treure de l’àmbit privat la negociació de les condicions de vida i considerar la dimensió i responsabilitat política del procés. I per poder avançar en aquesta línia el primer pas és comptar amb informació estadística adequada que permeti una anàlisi de la realitat global i de la situació diferenciada y desigual de dones i homes en el treball de cura.

3. Ruptures conceptuals i necessitat de noves estadístiques

De forma paral·lela al procés de recuperació teòrica i conceptual del treball no remunerat, realitzat des del feminisme, ha tingut lloc un debat sobre la seva dimensió aplicada que s’ha concretat, tant en la crítica a les estadístiques oficials com també en l’elaboració d’alternatives que poguessin donar compte dels diferents processos i tipus de treball que permeten el desenvolupament social, econòmic i humà.

Des de l’economia feminista, les crítiques s’han centrat, d’una part, en dos tipus d’estadístiques habituals –les laborals i les referents a la comptabilitat nacional– i, d’una altra, en l’absència d’estadístiques que donin compte de les activitats desenvolupades al marge del mercat. En relació amb les estadístiques laborals, es planteja que, en estar formulades a partir de models econòmics amb biaix androcèntric, tendeixen a romandre centrades en el món de l’ocupació. Un problema que deixa de ser exclusivament analític i simbòlic des del moment en què les dades estadístiques serveixen de base per a l’elaboració i la implementació de programes socials i polítiques econòmiques, polítiques que, en definitiva, resultaran inadequades per corregir les desigualtats socials existents entre dones i homes i per visibilitzar la necessitat social dels treballs de cura (Carrasco i Mayordomo 2000, Mayordomo 2004).

En relació amb les crítiques a les estadístiques de la comptabilitat nacional es critica la no-inclusió del treball no remunerat realitzat des de les llars en els comptes nacionals, bàsicament, a l’indicador més utilitzat en economia: el Producte interior brut. En canvi, considerar l’activitat esmentada en aquest indicador permetria, d’una part, fer visible el treball domèstic i de cures i posar de manifest les diferències i desigualtats entre dones i homes en la realització d’aquest. D’una altra, la comptabilitat nacional oferiria una imatge més completa i àmplia de la realitat econòmica mitjançant el reconeixement de les llars no sols com a unitats de consum, sinó també com a unitats de producció. Això faria possible l’anàlisi de les interaccions existents entre l’economia monetària i la no monetària, i una millor comprensió de la dinàmica econòmica tant en l’interior de les llars com entre les llars i la resta de sectors de l’economia. Un avenç en aquesta perspectiva són els anomenats Comptes satèl·lits de la producció domèstica, que –encara que no s’incorporen directament al PIB– ofereixen una valoració del treball familiar domèstic (Carrasco i Serrano, 2006).

Finalment, ens interessa aturar-nos en les crítiques derivades de l'escàs interès que ha mostrat l'economia per l'estudi del temps de vida i de treball de les persones, i que limita i condiona les estadístiques sobre usos dels temps que pretenen donar compte de les diferents dimensions del treball no realitzat al mercat. Cal dir que l'anàlisi de la distribució diària del temps de dones i homes en les diferents activitats és una informació rellevant per avançar en l'estudi integrat dels diferents treballs, i establir una ruptura conceptual en les comptabilitats nacionals.¹¹

Tanmateix, l'economia, des de la seva tradició dominant, ha estat molt poc sensible a aquesta problemàtica i manté una visió molt simplificada del significat del temps, la seva utilització i les seves repercussions en la vida de les persones. Els estudis del temps han estat delimitats per les fronteres que identifiquen allò econòmic amb allò mercantil; lligats, per tant, a les anàlisis de l'organització i el control del temps a la producció industrial capitalista. En conseqüència, es considera que el temps és homogeni, té preu de mercat d'acord amb el "capital humà" incorporat en la persona i és assignat a escala individual a les diferents activitats. D'aquesta manera, els temps no mercantils (que, almenys pel que fa a treball familiar i de cura, són utilitzats bàsicament per dones) es fan invisibles i només poden arribar a ser reconeguts en la mesura que siguin susceptibles de tenir un referent mercantil.

Seràn fonamentalment les investigacions feministes interdisciplinàries –que des dels anys vuitanta se centren en la recerca de formes de superar les velles perspectives dualistes (androcèntriques) d'anàlisi–, les que estudiaran els anomenats "temps generadors de la reproducció" que consideren els temps que cauen fora de l'hegemonia dels temps mercantilitzats (Adam 1999). Es considera que no tot el temps és diners, no totes les relacions humanes estan exclusivament governades pel temps mercantilitzat, no tots els temps són iguals ni tot temps de treball és remunerat. Existeixen altres temps constituïts a l'ombra de l'economia, de l'hegemonia i del poder. Altres temps no calculables en termes monetaris, raó per la qual tradicionalment s'havien fet invisibles en ser fora de les relacions d'ocupació. Aquests inclouen temps necessaris per a la vida: atencions, cures, afectes, manteniment, gestió i administració domèstica, relacions i lleure... que, més que temps mesurat i pagat, són temps viscut, donat i generat, amb un component difícilment quantificable i, per tant, no traduïble en diners. Aquestes noves perspectives sobre el temps i el treball han posat de manifest les relacions de poder i la desigualtat de gènere que s'amaguen darrere de la forma mercantil de valorar el temps (Folbre, 1994; Bonke, 1995; Del Re, 1995; Himmelweit, 1995; Torns, 2001).

A més, aquests estudis demostren que el temps real de la vida de les persones, lluny de ser homogeni, està caracteritzat per importants diferències que impedeixen considerar com a perfectament intercanviables unes hores i altres. Les raons d'aquesta heterogeneïtat tenen a veure amb diferents situacions: els condicionaments que estableixen els cicles naturals sobre el gènere humà, els costums i les convencions socials en la forma de satisfer determinades necessitats humanes –aquelles que tenen un elevat component relacional (pautes de menjar...)– i el caràcter col·lectiu de moltes activitats socials (Carrasco i Recio, 2001; Carrasco *[et al.]*, 2003; Recio, 2007).

11. En el Compte satèl·lit de la producció domèstica de les llars promogut per l'Institut Català de les Dones i realitzat per a Catalunya per Carrasco i Serrano (2006) s'insisteix en la importància de l'anàlisi en termes de temps més que en termes de valor monetari.

Paral·lelament a l'estudi d'aquestes noves dimensions del temps es comencen a desenvolupar eines capaces d'informar sobre la distribució del temps de dones i homes al llarg d'un dia. Són els anomenats "estudis d'ús del temps", que permeten comptar amb una àmplia informació sobre el temps dedicat a diverses activitats i, en particular, a aquelles desenvolupades en relació amb les persones de la llar.

Malgrat que els estudis d'ús del temps contribueixen de forma important a visibilitzar el treball no remunerat, i posen en relleu les desigualtats de sexe/gènere en relació amb el treball, presenten, tanmateix, algunes limitacions que els impedeixen recollir la complexitat de les diferents dimensions que presenta l'organització, el desenvolupament i les pràctiques femenines del treball no remunerat realitzat a les llars.

Les limitacions esmentades són conseqüència de la quantificació del temps dedicat a les activitats domèstiques en una unitat de mesura temps-rellotge, una concepció homogènia del temps pròpia de la producció mercantil. Un tipus de mesurament que considera les hores idèntiques i intercanviables i en el qual s'invisibilitzen els aspectes més subjectius i fonamentals del treball familiar domèstic. Un mesurament que utilitza un referent mercantil androcèntric que és incapaç de reflectir i de representar la complexitat de les tasques domèstiques, particularment aquelles que impliquen necessitats de cures o de suport emocional (Carrasco *et al.*, 2003; Torns, 2001, 2004).

La quantificació en hores amaga les dimensions més qualitatives del temps, aquelles més pròpies de l'experiència femenina lligades al cicle de vida i a la corresponent cura de les persones. "Mesurar en temps rellotge respon a una lògica d'organització productivista i masculina pròpia del treball de mercat, que la utilitza com a mesura equivalent entre temps de treball (jornada laboral) i preu (salari)" (Torns 2004).¹² Aquestes crítiques –que han vingut fonamentalment des dels estudis de gènere del camp de la sociologia– estan assenyalant les limitacions actuals dels estudis d'ús del temps, i la necessitat de disposar a més d'informació qualitativa que permetria complementar l'obtinguda a través d'enquestes quantitatives o diaris d'activitats (Torns *et al.*, 2004b; Torns, 2007).

Per la importància que té el mesurament del temps de treball no remunerat i les possibilitats d'anàlisi que ofereixen els diaris d'ús del temps, ha semblat important fer un breu comentari en relació amb les principals limitacions metodològiques d'aquests diaris com a instrument de recollida d'informació, amb l'objectiu de millorar o ampliar la seva potencialitat i fiabilitat.

Les limitacions d'un diari d'ús del temps

Entre les limitacions que presenta un diari d'activitats hi ha les que són intrínseques a la mateixa concepció del diari com a instrument de recollida d'informació, i les que es deriven d'una utilització inadequada d'aquesta metodologia. Les primeres delimiten les possibilitats del diari com a eina metodològica i les segones, en canvi, exigeixen una revisió de la seva aplicació (Carrasco, 2006; Folbre, 2006).

12. Torns recupera aquesta última afirmació de les aportacions de Marx i altres clàssics que han plantejat que en la societat industrial el temps es converteix en la mesura de tot.

En relació amb les primeres, cal tenir en compte que la informació oferta pel diari no es pot interpretar com a resultat de decisions lliures, de desigs, de perspectives, d'organització de la pròpia vida, sinó bàsicament com a resultat de condicionaments socials previs. El temps determina la vida de les persones a partir d'unes formes d'utilització i distribució pautades socialment en les quals les possibilitats de decisió personal no són homogènies, particularment entre dones i homes.

En segon lloc, la informació que ofereix un diari d'activitats sobre el temps dedicat a treball (mercantil i familiar domèstic) només capta la dimensió més objectiva de les activitats esmentades, el temps dedicat a aquestes susceptible de ser mesurat i quantificat. En conseqüència, referent al treball no remunerat desenvolupat a les llars, el diari no permet recollir tot el que té a veure amb tasques de gestió, organització o responsabilitats, perquè normalment no s'assigna un temps concret a la realització de les activitats esmentades. D'altra banda, cal recordar que el treball de cura, a més que possiblement es concreti en una determinada activitat, implica importants dosis de relació, atenció psicològica i sosteniment emocional i afectiu, components subjectius de l'activitat impossible de quantificar i, per tant, de mesurar.

Però encara n'hi ha més. Tenir cura d'una persona no significa exactament fer un conjunt d'activitats. Tenir cura és també –i especialment– un estat mental (Folbre i Bittman, 2004; Folbre, 2006). Significa responsabilitats, organització i disponibilitat contínua, temps d'estar “atenta a”; més que una acció concreta, representa un temps potencial de realitzar alguna activitat. A més, en relació amb la cura de persones adultes (diguem-ne, sanes), aquest temps no queda recollit perquè ni tan sols es conceptualitza. Això és conseqüència –tal com s'ha comentat en l'apartat conceptual– de definir la “dependència” en termes restringits i no incloure tots els diferents tipus de dependències –fisiològiques, mentals, afectives, emocionals, etc.– que manifestem les persones al llarg del cicle de vida.

Un altre aspecte per considerar és que un diari de registre d'unitats de temps-activitat no reflecteix tots els conflictes d'organització dels temps derivats de les necessitats de cura. Una dimensió d'aquest tipus de conflictes es reflecteix en la tensió que representa –particularment per a les dones– l'organització dels temps de vida i de treball, aspecte que es recull indirectament en algunes enquestes en preguntes relacionades amb la possible “falta contínua de temps” (Folbre i Bittman, 2004).

En definitiva, existeix un temps més subjectiu, difícilment mesurable, entès com aquell que no es materialitza en cap activitat concreta, està destinat a tasques invisibles, però que reclamen concentració i energies de la persona. Un temps significatiu que representa el caràcter social de l'experiència, mai deslligat de l'experiència mateixa. Aspectes del temps, tots qualitatius, que queden ocults sota les mesures quantitatives (Adam 1999, Bosch [*et al.*], 2005).

Finalment, hi ha un altre tipus de limitacions dels diaris d'activitats que es deriven d'una utilització inadequada d'aquesta metodologia i, per tant, que són limitacions susceptibles de superar. Segurament la més destacada es relaciona amb el que s'acostuma a denominar “simultaneïtats”.¹³ Existeix una sèrie d'activitats que poden a realitzar-se de forma simultània i s'acostumen a fer.

13. El que s'ha denominat “simultaneïtats” respon a la crida d'atenció d'algunes investigadores sobre la intensificació del temps de treball de les dones, fet que apareixia com una característica del treball femení i que s'estaria aguditzant en les últimes dècades (Floro 1995).

D'aquestes, l'activitat de cura és una de les que amb més freqüència apareix realitzada al costat d'una altra tasca de la llar. La persona entrevistada classifica les activitats en “principals” i “secundàries” o, fins i tot, pot no assenyalar-la entre aquestes categories. El problema és que la forma en la qual les persones prioritzen les seves activitats introdueix un potencial de subjectivitat important que està mediatitzada per una cultura que tradicionalment ha naturalitzat i ha devaluat la importància social de les tasques de cures, particularment quan formen part de l'activitat femenina. És a dir, tenir cura dels altres seria part constitutiva del fet de ser mare. I per això una part important de dones no situa la cura com a activitat principal i ni tan sols com a activitat secundària. D'aquesta manera, els temps de cura als altres tendeixen a “desaparèixer” dels diaris d'activitats.¹⁴

4. Propostes de noves línies d'estudi

Les crítiques a les estadístiques econòmiques relacionades amb el treball i la comptabilitat nacional per no reconèixer el treball domèstic i de cura, exigeix elaborar algunes propostes que permetin desenvolupar noves vies d'estudi més realistes i sense biaix androcèntric. Referent a això, a continuació s'ofereix, primer, una enquesta alternativa a l'Enquesta de població activa que dóna compte dels diferents treballs considerats aquí i, posteriorment, algunes recomanacions per continuar l'estudi del treball domèstic i de cura integrat als comptes de les economies nacionals.

L'Enquesta de població activa no androcèntrica (EPA-NA): una proposta metodològica

Tenint en compte les crítiques a les enquestes d'ocupació i el desenvolupament dels diaris d'activitats-temps i amb l'objectiu de transcendir els instruments de recollida d'informació que identifiquen treball amb ocupació en el mercat laboral, hem proposat una enquesta de treball que permeti comptar amb un quadre estadístic capaç de mesurar el treball total a què s'enfronten dones i homes. Un marc integrat sota el qual sigui possible observar les interrelacions entre el treball remunerat i el treball familiar domèstic, i es pugui analitzar des d'una perspectiva global i realista el funcionament del mercat de treball, la divisió per sexe del treball i les formes de vida i reproducció de les persones. Un instrument estadístic que permeti estudiar i reconèixer les estratègies que desenvolupen dones i homes per al que hem denominat la “sostenibilitat de la vida humana”. A aquesta enquesta –les característiques principals de la qual es comenten a continuació–, l'hem denominat Enquesta de població activa no androcèntrica (EPA-NA) (Carrasco [*et al.*], 2001; Carrasco [*et al.*], 2004).

L'EPA-NA inclou un qüestionari de la llar, qüestionaris individuals i diaris d'ús del temps. Com a proposta metodològica supera el mer protocol del qüestionari, és a dir, no es limita només a ampliar l'Enquesta de població activa (EPA), sinó que es replanteja els seus fonaments conceptuals i metodològics: des del mateix concepte de treball fins a un enfocament global en les interpretacions dels resultats.

14. Referent a això, l'Institut d'Estadística Australià –pioner en aquests temes– està estudiant mecanismes de correcció d'aquesta limitació.

Un primer canvi important té a veure amb la unitat d'anàlisi. La proposta parteix de la idea que per captar amb una major profunditat l'activitat de les persones –la seva situació, les seves decisions, les seves presències i absències– el marc de significació és la llar: l'esfera des d'on s'organitza la vida. Per això, es recull informació tant de certes variables familiars (estructura de la llar, ingressos totals, etc.) com d'indicadors de l'activitat laboral i no laboral de totes les persones que componen la unitat familiar. És aquesta perspectiva la que permet un estudi individualitzat de l'activitat, però referent a les necessitats que es generen en els diversos tipus de família segons el moment del seu cicle vital, les estratègies de repartiment que s'estableixen i les desigualtats que apareixen. A partir d'aquesta anàlisi és possible observar les estratègies familiars de reproducció i elaborar índexs de desigualtat, indicadors de participació, etc. que captin les diferents situacions entre diferents tipus de llars (monoparentals, parelles amb fills i/o filles, etc.).

En segon lloc, s'introdueix un canvi de perspectiva fonamental: qui és considerada persona activa. Aquesta classificació s'aconsegueix a partir d'una pregunta inicial sobre el nombre d'hores dedicades –durant la setmana anterior a l'entrevista– a les activitats de treball remunerat, ajuda familiar, treball domèstic, estudi i voluntariat, que permet distribuir la població segons les activitats que realitza i ajuda a superar, així, la restrictiva concepció de l'activitat lligada exclusivament al treball mercantil ampliant el concepte d'activitats que constitueixen el treball global. Aquesta aproximació estén els eixos d'identificació respecte a l'activitat de les persones, de manera que les situacions no són úniques (activitat o inactivitat), sinó múltiples i diverses (activitat/inactivitat laboral, activitat/inactivitat domèstica...), permetent, a més, combinacions entre aquestes.

En tercer lloc, el qüestionari individual conté dos blocs bàsics: un de referent al treball de mercat i un altre de referent al treball familiar domèstic. Quant a l'ocupació, el seu tractament en l'EPA-NA és anàleg al de l'Enquesta de població activa, no sols per assegurar la comparabilitat de resultats i poder aplicar les definicions i els indicadors propis de l'enquesta esmentada, sinó perquè es parteix de la conveniència que l'EPA-NA pugui elaborar-se a partir de l'EPA. El bloc referent al treball familiar domèstic permet obtenir informació impossible de capturar a través d'un diari d'activitats: sobre responsabilitats, organitzacions, tensions sobre els temps de treball, alguns –que no tots– aspectes més qualitius de les activitats de cura, els motius que addueixen homes i dones per desenvolupar-lo, l'experiència i perícia en aquestes tasques i sobre les dificultats de combinar i compatibilitzar l'activitat domèstica i el treball remunerat.

Finalment, la informació oferta pels qüestionaris –de la llar i individuals– al costat dels diaris d'activitats de totes les persones de la llar permeten desenvolupar noves línies d'investigació rellevants. Entre aquestes destaquen: l'anàlisi de l'ocupació i el treball familiar domèstic des de la perspectiva de la sostenibilitat de la vida; el desenvolupament de noves categories, índexs i indicadors socials i de treball que no solament recullin la informació del mercat laboral; l'anàlisi del temps dedicat als diferents treballs sota la perspectiva de les estratègies fami-

liars de subsistència i reproducció; l'estudi de la gestió i organització dels temps de treball i de vida, i l'ús del temps d'acord amb diverses variables significatives.

En definitiva, aquest tipus de plantejament no suposa només afegir a l'enquesta d'ocupació actual un nou bloc de preguntes per recollir el treball familiar domèstic. Es tracta d'un canvi fonamental de perspectiva en la forma d'entendre, recollir i analitzar el treball que respon a les hipòtesis següents: (a) és en l'àmbit domèstic, des d'on s'organitza la vida; (b) els àmbits mercantil i de la llar són inseparables i és la seva consideració conjunta, la que permet l'anàlisi de les necessitats globals de treball per a la reproducció familiar i per al sosteniment de la vida, i (c) ambdós treballs (mercantil i familiar domèstic) s'estructuren a través de relacions jeràrquiques de gènere.

Aspectes macroeconòmics del treball familiar domèstic

És important assenyalar que algunes investigadores i investigadors han destacat les limitacions d'un compte satèl·lit de la producció domèstica.¹⁵ El treball desenvolupat a les llars té un context social i emocional molt diferent al del treball remunerat, satisfà necessitats personals i socials que el mercat és incapaç de satisfer. En conseqüència, un compte satèl·lit no té en compte aspectes personals, emocionals o de construcció d'identitat del treball domèstic (Folbre, 1995; Himmelweit, 1995; Schafer, 1995).

Aquestes limitacions d'un compte satèl·lit estan assenyalant alguns aspectes que encara requereixen investigació i que tenen a veure amb el mesurament del temps de treball i amb la valoració d'aquest. En relació amb el mesurament, es tracta de continuar debatent els problemes que es plantegen i aprofundint-hi amb la informació sobre l'ús del temps, que pot afectar notablement el mesurament del temps de treball domèstic i, particularment, el temps de treball de cura. Un aspecte particularment rellevant és l'anomenat "temps d'estar disponible" (Folbre, 2006).

I, en relació amb la valoració, és fonamental continuar el debat sobre el salari que cal imputar al treball domèstic.¹⁶ Existeixen aspectes que per als salaris de mercat són absolutament determinants, com ara la qualificació o l'experiència en el lloc de treball. Seria interessant plantejar alguna modificació al qüestionari de l'Enquesta d'ocupació del temps que permetés recollir aquesta informació sobre el treball domèstic.

En tot cas, l'anàlisi en temps, en no estar intervinguda per salaris discriminatoris, ofereix major informació sobre les desigualtats entre dones i homes que la valoració en termes monetaris. Els resultats per a Catalunya van mostrar que en termes de temps de treball, el treball domèstic i de cures és un 122% del treball de mercat; en canvi, en termes de valor monetari, la relació esmentada disminueix el 40% (Carrasco i Serrano, 2006). L'anàlisi realitzada només en termes de valor és més abstracta i es dilueix un tipus d'informació rellevant que permet donar compte de la desigual participació de dones i homes en els diferents treballs.

D'altra banda, l'estructura notablement canviant de les llars en els últims anys i les expectatives d'envelliment demogràfic que poden fer incrementar les activitats relacionades

15. Els comptes satèl·lits són comptes macroeconòmics que ofereixen informació addicional a la comptabilitat nacional, encara que no necessàriament queden inclosos en el Producte interior brut. Aquest és el cas del compte satèl·lit de la producció domèstica, que comptabilitza –en temps i en valor monetari– el treball domèstic i de cura realitzat sense remuneració per les persones de la llar.

16. En realitzar aquesta comptabilitat no s'està defensant el que se sol denominar "salari per a la mestressa de la llar". Primer, aquesta expressió és incorrecta perquè el terme "salari" fa referència a una remuneració per un treball; allò correcte seria, en tot cas, defensar un salari per al treball domèstic. Així, tota persona que fes aquest treball hauria de rebre una remuneració proporcional al temps que li dediqués, incloses les persones –homes o dones– que també treballen en el mercat laboral; si es realitza doble treball –dins i fora de la llar– cal percebre doble salari. De fet, quan es defensa el "salari per la mestressa de la llar" es confon salari amb una transferència o subsidi que facilitaria que les dones es quedin a la llar i facin, només, treball no remunerat. En aquest text es defensa una opció ben diferent, que pretén valorar la importància del treball domèstic però en cap cas busca legitimar ni reforçar el rol de les dones com a mestresses de la llar. A més, considerar un salari per al treball domèstic és una opció absolutament inviable.

amb la cura de persones grans, suggereixen que seria interessant, en el futur, plantejar el compte satèl·lit també per tipus de llar. Això permetria observar el pes de cada funció principal segons el tipus de llar i els possibles canvis en demanda de treball familiar domèstic segons les transformacions de les estructures familiars.

Finalment, com a possibles línies d'estudi, interessa suggerir-ne dues. Una primera, intenta construir un sistema *input/output* que incorpori la producció domèstica per poder analitzar totes les interrelacions entre els diferents sectors del sistema econòmic. I, una segona, que prova de vehicular la informació d'ús del temps i de valoració del treball domèstic cap a altres comptes concrets, directament lligats a treball no remunerat, com ara els comptes de sanitat, transport, educació o mercat de treball. En totes aquestes activitats, la part del treball domèstic necessari per a la seva realització satisfactòria és determinant (Carrasco i Serrano, 2006).

5. Recapitulació

En aquestes pàgines es recupera primer una línia de debat conceptual sobre el treball familiar domèstic que actualment ha derivat en la idea de sostenibilitat de la vida. S'insisteix, d'una part, en l'estudi del treball de cura com a element clau del treball no remunerat i, d'una altra, en la necessitat de desenvolupar nous marcs analítics en economia que integrin totes les activitats realitzades tradicionalment per les dones a la llar i entorn del grup domèstic, i que els treballs esmentats es considerin en el disseny de les polítiques públiques. Per a això cal començar per reconèixer que la dependència i la cura són universals i inevitables, que totes les persones són dependents en diferents graus i característiques al llarg de la seva vida i, per tant, requereixen cures de diferent intensitat d'acord amb el moment del cicle vital.

Paral·lelament, es planteja la crítica a les estadístiques econòmiques per no oferir informació sobre els treballs no mercantils i, de forma particular, es critica el concepte de temps manejat per l'economia que el defineix únicament com a recurs escàs, homogeni i quantificable. Els estudis de gènere interdisciplinaris recuperen les dimensions del temps que cauen fora de la lògica mercantil i que emergeixen en àmbits estretament relacionats amb les activitats de cura. En conseqüència, sorgeix la necessitat de considerar tots els temps i totes les activitats en conjunt, ja que l'organització del temps és fonamental per analitzar les condicions de vida de dones i homes.

Com a resultat, es fan propostes per donar una nova perspectiva a algunes estadístiques incorporant-hi el treball domèstic i de cura. En primer lloc, es proposa una enquesta elaborada des d'una perspectiva global, que permeti integrar les diferents activitats que realitzen les persones, tenint com a objectiu l'anàlisi de les condicions de vida per a totes i tots. Però en aquest tipus d'enquestes, per raons metodològiques, persisteix el problema de captar els aspectes més subjectius i no quantificables de la cura. I per això s'insisteix a complemen-

tar aquest instrument estadístic amb informació qualitativa recollida amb metodologies més específiques per a aquest fi. I, en segon lloc, en relació amb els comptes nacionals, es planteja donar major importància a les anàlisis en temps que no en valor monetari del treball no remunerat realitzat des de les llars; integrar aquest treball a les taules *input/output* i, finalment, incorporar aquesta informació a altres comptes dels diferents sectors de la comptabilitat macroeconòmica.

Comptar amb informació adequada, tant qualitativa com quantitativa, és un pas necessari per situar la cura de la vida en les seves dimensions d'universals i inevitables i, per tant, de responsabilitat social i pública. Una anàlisi des d'aquesta perspectiva pot col·laborar a fer que s'elaborin i desenvolupin polítiques basades, primer, en el fet que la dependència humana es universal, i segon, que evitin la idea preconcebuda que les dones han de ser les curadores universals.

Bibliografia general

- ADAM, Barbara. "Cuando el tiempo es dinero. Racionalidades del tiempo y desafíos a la teoría y práctica del trabajo", a *Sociología del trabajo* 37, Madrid, p. 5-39. 1999.
- ADDABO, Tindara i PICCHIO, Antonella. "Living and Working Conditions in an Opulent Society: a capability approach in a gender perspective". Ponència presentada a *Fifth International Conference on the Capability Approach*, París, 2004.
- AMOROSO, María Inés *et al.* *Malabaristas de la vida. Mujeres, tiempos y trabajos*. Barcelona: Icaria, 2003.
- BONKE, Jean. "Los conceptos de trabajo y de cuidado y atención: una perspectiva económica", a *Política y Sociedad* 19, p. 19-31. 1995.
- BORDERÍAS, Cristina i CARRASCO, Cristina. "Introducción" a Cristina Borderías, Cristina Carrasco y Carmen Alemany, *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*, Fuhem-Icaria, p. 17-109. 1994.
- BOSCH, Anna, CARRASCO, Cristina i GRAU, Elena. "Verde que te quiero violeta. Encuentros y desencuentros entre feminismo y ecologismo", Epílogo al libro de Enric Tello, *La historia cuenta*, Ed. El Viejo Topo, p. 321-346. 2005.
- BUDLENDER, Debbie, SHARP, Rhonda i ALLEN, Kerri. *How to Do A Gender-Sensitive Budget Analysis: Contemporary Research and Practice*, London: Commonwealth Secretariat, 1998.
- CARRASCO, Cristina. *El trabajo doméstico. Un análisis económico*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1991. Colección Tesis Doctorales.
- CARRASCO, Cristina. "La sostenibilidad de la vida humana: ¿un asunto de mujeres?", a *Mientras Tanto*, núm. 82, p. 43-70. 2002.
- CARRASCO, Cristina. "La paradoja del cuidado: invisible pero necesario", *Revista de Economía Crítica*, núm. 6, p. 39-64. 2006.
- CARRASCO, Cristina i MAYORDOMO, Maribel. "Los modelos y estadísticas de empleo como construcción social: la encuesta de población activa y el sesgo de género", a *Política y Sociedad*, núm. 34, p. 101-112. 2000.
- CARRASCO, Cristina [*et al.*]. "Hacia una nueva metodología para el estudio del trabajo: propuesta para una EPA alternativa" en Cristina Carrasco (ed.) *Tiempos, trabajos y género*, Publicacions Universitat de Barcelona, 2001. P. 211-231.

- CARRASCO, Cristina i RECIO, Albert. "Time, Work and Gender in Spain", *Time and Society*, vol.10 (2/3), p. 277-301. 2001.
- CARRASCO, Cristina *et al.* *Tiempos, trabajos y flexibilidad: una cuestión de género*, Serie Estudios, N° 78, Madrid: Instituto de la Mujer, 2003.
- CARRASCO, Cristina *et al.* *Trabajo con mirada de mujer*. Madrid: Consejo Económico y Social, 2004.
- CARRASCO, Cristina i SERRANO, Mónica. *Compte satèl·lit de la producció domèstica de les llars de Catalunya 2001*, Col·lecció Estudis, núm. 1. Barcelona: Institut Català de les Dones, 2006.
- DEL RE, Alise. "Tiempo del trabajo asalariado y tiempo del trabajo de reproducción", a *Política y sociedad*, núm. 19, p. 75-81. 1995.
- ELSON, Diane *Gender-Neutral, Gender-Blind, or Gender-Sensitive Budget?: Changing The Conceptual Framework to Include Women's Empowerment and The Economy of Care*, Preparatory Country Mission to Integrate Gender into National Budgetary Policies and Procedure, London: Commonwealth Secretariat, 1997.
- FANTINI, Francesca y PICCHIO, Antonella. "La attività produttive in un'ottica di sviluppo umano di uomini e donne" a Mirella Dalfiume, *Oltre pari opportunità verso lo sviluppo umano*. Milà. Ed. FrancoAngeli, p.136-159. 2006.
- FINEMAN, Martha. *The Autonomy Myth. A Theory of Dependency*. New York: The New Press, 2004
- FINEMAN, Martha. "Dependency and Social Debt" en David Grusky y Paula England, a *Poverty and Inequality*, Stanford University Press, p. 133-150. 2006.
- FLORO, María Sagrario "Women's Well-Being, Poverty and Work Intensity", a *Feminist Economics*, 1(3), p. 1-25. 1995.
- FOLBRE, Nancy. (1994): *Who Pays for the Kids? Gender and the Structures of Constraint*. Londres: Routledge, 1994.
- FOLBRE, Nancy. "Holding Hands at Midnight: The Paradox of Caring Labor", a *Feminist Economics*, vol. 1(1), p. 73-92. 1995.
- FOLBRE, Nancy. *The Invisible Heart: Economics and Family Values*. New York: The New Press, 2001.
- FOLBRE, Nancy. "Measuring Care: Gender, Empowerment, and the Care Economy", a *Journal of Human Development*, vol 7 (2), p.183-199. 2006.
- FOLBRE, Nancy i BITTMAN, Michael. *Family Time*, Routledge. 2004.
- HEWITSON, Gilian. "Deconstructing Robinson Crusoe: a feminist interrogation of "rational economic man", a *Australian Feminist Studies*, núm. 20, p. 131-149. 1994.
- HEWITSON, Gilian. *Feminist Economics. Interrogating the masculinity of rational economic man*, Edward Elgar, 1999.
- HIMMELWEIT, Susan. "The Discovery of "Unpaid Work": The Social Consequences of the Expansion of "Work", a *Feminist Economics*, 1(2), p. 1-19. 1995.
- HIMMELWEIT, Susan. "Making Visible the Hidden Economy: The Case for Gender-Impact Analysis of Economic Policy", a *Feminist Economics*, 8(1), p. 49-70. 2002.
- HUMPHRIES, Jane i RUBERY, Jill. "The Reconstitution of the Supply Side of the Labour Market: the Relative Autonomy of Social Reproduction", a *Cambridge Journal of Economics*, vol. 8, p. 331-346. 1984.
- KITTAY, Eva. *Love's Labor. Essays on Women, Equality and Dependency*, Routledge, 1999.
- MAYORDOMO, Maribel. *Dones, Treballs i Economia Laboral*. Col·lecció Tesis Doctorals. Barcelona: CTESC, 2004.

- NELSON, Julie. “The Study of Choice or the Study of Provisioning? Gender and the Definition of Economics” a Ferber, Marianne y Nelson, Julie (eds), *Beyond Economic Man*, University of Chicago Press. (Existe traducción castellana: Más allá del hombre económico, Cátedra, 2003, p. 23-36. 1993.
- NUSSBAUM, Martha. *El ocultamiento de lo humano*, Katz. (e.o. 2004). 2006a.
- NUSSBAUM, Martha. “Poverty and Human Functioning: Capabilities as Fundamental Entitlements” en David Grusky y Paula England, *Poverty and Inequality*, Stanford University Press, p. 47-75. 2006b.
- PICCHIO, Antonella. *Social Reproduction: the Political Economy of the labour market*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- PICCHIO, Antonella. “Un enfoque macroeconómico “ampliado” de las condiciones de vida”, a Cristina Carrasco (ed.) *Tiempos, trabajos y género*, Publicacions Universitat de Barcelona, p. 15-37. 2001.
- PICCHIO, Antonella. “La economía política y la investigación sobre las condiciones de vida” a Gemma Cairó y Maribel Mayordomo (comp.), *Por una economía sobre la vida. Aportaciones desde un enfoque feminista*, Icaria, p. 17-34. 2005.
- RECIO, Albert. “Temps, cures i acció social”, a *Nous Horitzons*, N° 185, p. 18-29. 2007.
- REID, Margaret. *Economics of Household Production*. New York: John Wiley, 1934.
- Schafer, D. “La producción doméstica en Alemania: conceptos y planes para un sistema de contabilidad satélite”, a *Política y sociedad*, 19, p. 33-43. 1995.
- TORNS, Teresa. “El tiempo de trabajo de las mujeres: entre la invisibilidad y la necesidad” a Cristina Carrasco (ed.) *Tiempos, trabajos y género*. Publicacions Universitat de Barcelona, p. 133-147. 2001.
- TORNS, Teresa. “Las políticas de tiempo: un reto para las políticas del estado del bienestar”, *Trabajo. Revista de la asociación Estatal de RRL y CCTT*, núm. 3, p. 145-164. 2004.
- TORNS, Teresa. “El tiempo de trabajo y las relaciones de género: las dificultades de un cambio ineludible” a Carlos PRIETO (ed.), *Trabajo, género y tiempo social*, Ed. Hacer y Ed. Complutense, p. 269-278. 2007.
- TORNS, Teresa; Vicent BORRÀS i CARRASQUER Pilar. La conciliación de la vida laboral y familiar, ¿un horizonte posible?, a *Sociología del Trabajo*, núm. 50, p. 111-136. 2004a.
- TORNS, Teresa; BORRÀS, Vicent i MORENO, Sara): *La vida cotidiana: exploració d'un marc conceptual i d'una proposta d'indicadors*. Ajuntament de Barcelona, 2004b.

Domesticar el temps

Salvador Cardús
Universitat Autònoma de Barcelona

1. L'organització del temps com a estil de vida

Tota forma de vida social es desenvolupa sobre uns eixos temporals i espacials, propis i diferenciats. Tant és així, que a partir de l'anàlisi d'aquesta organització temporal i de com s'ordena l'espai, es pot dir que podríem conèixer els trets bàsics de qualsevol societat en general i de qualsevol grup social en particular. Des d'aquest punt de vista, no seria cap exageració sostenir una sentència com aquesta: “digues-me quin horari fas i et diré qui ets” (socialment parlant, és clar). I és que aquests eixos temporals i espacials, de manera dialèctica, determinen una lògica estructuradora de l'acció social i, alhora, són el resultat històric d'un procés de canvi social determinat pels conflictes de poder propis d'etapes anteriors. D'altra banda, les estructures temporals sobre les quals s'organitza una societat són la manifestació objectiva d'un determinat ordre social, però també expressen, en la seva manifestació cultural, la significació que s'atribueix a aquest ordre. Ras i curt: quan parlem de temps i d'espai, som davant de dos dels principals mecanismes de construcció social de la realitat (Cardús, S., 1995). Aquí, em limitaré a parlar de les lògiques temporals.

A grans trets, podem distingir tres tipus d'estructures temporals socials. En primer lloc, hi ha la que es construeix al voltant de la biografia individual, organitzada a partir d'uns rituals de pas que marquen les transicions al llarg de la vida. Aquests rituals atribueixen a cada estadi valdesa cognoscitiva i dignitat normativa (Berger, PL. i Luckman, T., 1966). Per exemple, “sabem” que “hi ha” joves, i a més, atribuïm “valor” al fet de ser-ne. És cert que, des d'un punt de vista històric i sociològic, podem arribar a relativitzar aquest tipus de categories i a demostrar com diferents societats entenen de manera radicalment diferent el fet de ser jove, tant a l'hora de definir-ne els límits d'edat com el mateix valor que cal donar-li. Però, com a

experiència social i individual històricament establerta, en un context social determinat, hom sap qui “és” jove i qui no, i sap “com se sent” o “com s’hauria de sentir” un “veritable” jove. És així com s’encarrilen les experiències individuals, segons un ordre institucional previ.

En segon lloc, podem parlar del calendari com a temps social que organitza el transcurs de l’any, si es vol, la nostra vida de cada dia. El temps social ens arriba pautat per una sèrie d’oposicions que varien segons el tipus de societat i que se solen concretar en un calendari, amb dies marcats per colors diferents. Així, a la societat tradicional occidental, el calendari s’havia organitzat sobre l’oposició “temps de treball – temps de festa”: el calendari tradicional era, per damunt de tot, un “calendari de festes” que donava sentit i vertebrava l’activitat laboral. En canvi, la modernitat s’ha construït sobre l’oposició “temps productiu – temps de consum (o d’oci)”: és a dir, a partir d’un calendari laboral i una successió de temps no hàbils desarticulats entre si, buits de significació (vacances, caps de setmana, ponts...) i destinats al consum de mercaderies i serveis. Aquesta nova estructura és la que ha permès passar del temps tradicional, viscut com el ritme propi de les coses, a un temps modern convertit en mercaderia i, per tant, objecte de domini. És el pas d’un futur incert al qual es planta cara amb una actitud d’“aprovisionament”, al d’un futur controlable, que dóna lloc a una actitud de “previsió” (Rémy, J., Voyé, L., 1979 i 1980). Una i altra oposicions no són altra cosa que concrecions històriques d’una dialèctica universal entre temps sagrat i temps profà (Eliade, M., 1957). Certament, des del punt de vista de l’organització social i del sentit que li atribuïm, no és el mateix un cicle festiu anual (amb oposicions con Carnaval-Quaresma) que una successió de vacances i de caps setmana, i cada model correspon a un model productiu, a una distribució del poder i es concreta en uns estils de vida i uns horaris ben determinats.

Tercerament, hi ha allò que en podríem dir el temps còsmic, i que queda ben representat per dos models principals: el de l’etern retorn, amb una concepció cíclica del temps, i el del temps històric, que parteix d’una concepció lineal (Eliade, M., 1951). Aquesta estructura temporal transcendeix l’experiència individual i la del calendari, però també els afecta. Així, no és el mateix interpretar la pròpia biografia dins d’un esquema que pressuposi el “reencarnament” després de la mort, que fer-ho en un esquema que pressuposi l’existència d’una vida eterna en un altre món o, simplement, que imagini la simple i pura dissolució de la individualitat en el no res. I, és clar, no és el mateix un calendari social coherent amb una noció forta de progrés tècnic i científic que un calendari adequat a una societat que té com a ideal de vida la suspensió del temps o la dissolució del jo.

He començat amb aquestes breus consideracions però en un pla molt general, perquè crec que no podem parlar del temps social i de les polítiques que el pretenen ordenar sense prendre consciència de la transcendència de l’estructura organitzativa i de significat de què estem parlant. Vull dir que no ens estem referint a uns simples hàbits socials i individuals arbitraris i fàcils de ser transformats, sinó que estem tocant el moll de l’os de la societat, que són, en definitiva, les seves estructures de poder i de sentit més profundes. Tampoc no crec que sigui una exageració concloure que tota modificació d’una estructura d’organització tempo-

ral, en el pla que sigui, significa produir un canvi de naturalesa veritablement revolucionària. Vet aquí per què em sembla tan convenient posar l'accent d'aquestes ratlles en les resistències a tot intent de domesticació del temps.

2. Les polítiques del temps a l'agenda social

Tot i que des de l'àmbit acadèmic i de la reflexió social i filosòfica, el temps i la seva organització sempre han rebut molta atenció, val a dir que la seva aparició a les agendes polítiques i mediàtiques és força recent, especialment al nostre país. Quan a principis del 2000, en ocasió d'un acte públic i davant de diversos membres del Govern català, vaig tenir l'ocurrència d'advertir, irònicament, que si mai governava el país el primer que faria seria posar ordre als horaris del país, vaig rebre com a resposta del llavors conseller en cap que amb aquest “programa” d'acció política ningú no em votaria perquè ningú no voldria que li fos imposat un horari.

La resposta tenia un doble vessant que trobo interessant de considerar. D'una banda, i de manera manifesta, posava en evidència que el malestar horari i la qüestió de la conciliació d'horaris, entesa com a política social, encara no havia arribat plenament a les més altes instàncies governamentals. Ni governamentals ni, val a dir-ho, de la resta d'institucions (sindicats, organitzacions empresarials, associacions educatives, etc.). Però, d'altra banda, la resposta del conseller en cap indicava una molt bona intuïció: en cas que les polítiques del temps arribessin al debat públic, qualsevol proposta seria rebuda amb tota mena de resistències. No debades, l'horari personal, per bé que està determinat socialment per tota una colla de factors coercitius, subjectivament, cada individu aspira a viure'l com a expressió de la pròpia llibertat personal.

Sobre la primera qüestió, la relativa “insensibilitat” política, sindical o empresarial respecte de les polítiques del temps, és fàcil d'entendre. Si hi ha alguna activitat que vulnera tota racionalitat temporal –especialment, des del punt de vista de la vida domèstica–, aquesta és la política, que exigeix una dedicació gairebé sacerdotal. Però tampoc és fàcil fer una reflexió sobre la gestió flexible del temps des d'unes organitzacions sindicals i empresarials per les quals el temps de treball és font permanent de disputa. Més endavant ja hi aprofundirem. Pel que fa a la segona qüestió, és cert que si bé hom sol percebre els seus constrenyiments temporals com una fatalitat, és a dir, un afer fora de control, no és menys cert que el mer supòsit de la imposició d'un nou ordre temporal, per més racional que sigui, i fins i tot, per més que prometi un món socialment més just, no satisfarà el desig d'un temps viscut “en llibertat”, d'un temps “d'emocions”, que és el propi de la ideologia que empara la noció de “temps lliure” (Lacroix, M., 2001). També hi tornarem més endavant.

Sigui com sigui, malgrat les resistències, en poc més de mitja dotzena d'anys, les polítiques del temps, vinculades a les polítiques de benestar, família, treball o escolars, han aconseguit arribar als programes electorals. En bona mesura, i malgrat que tant en l'àmbit municipal

com en el nacional s'han posat en marxa dinàmiques de reflexió, es pot dir que en la major part d'ocasions no han passat d'aquí. Em refereixo, és clar, a l'elaboració d'estudis i informes o a la seva inclusió, més retòrica que pràctica, en la legislació. Però, certament, el debat ha arribat a l'agenda dels mitjans de comunicació i d'aquí, als programes electorals. Si s'accepten especulacions sobre el perquè d'aquesta victòria mediàtica, i sense menystenir causes més profundes, gosaria dir que ha estat providencial que la professió periodística sigui de les que viu els seus horaris de treball amb un sentiment de victimització més gran. Si més no, i atenent l'experiència personal, entre els i les periodistes amb qui he parlat de l'assumpte, en general he constatat un enorme interès per les propostes de reorganització temporal que gairebé sempre acabava amb la implicació subjectiva de l'interessat. Per tant, m'atreveixo a afirmar que, en una proporció significativa, devem l'entrada a les agendes públiques del debat sobre els horaris a la fluida mediació que han propiciat els mitjans de comunicació, certament, molt sensibles als nivells de desregulació abusiva en què es desenvolupa el seu treball.

L'altra línia d'arribada de la sensibilització sobre la importància de l'organització temporal ha vingut del món empresarial, i en aquest punt no es pot fer altrament que esmentar la profesora Núria Chinchilla, directora del Centro Internacional de Trabajo y Familia de l'IESE. En primer lloc, pel ràpid desenvolupament de les idees sobre la "responsabilitat social corporativa", entesa com una nova manera de vincular l'empresa al seu entorn social i convertir el seu compromís social en un factor de prestigi, però també d'eficiència econòmica. En segon lloc, i en part relacionat amb el primer punt, en la mesura que el principal cost de qualsevol procés productiu ha deixat de ser la màquina i fins i tot la matèria primera per ser-ho la mà d'obra, el cost d'aquesta obliga cada vegada més a considerar aspectes relacionats amb el seu benestar personal. Finalment, i sense saber-ne determinar la importància, crec que no m'equivoco si suggereixo que, essent que a partir de nivells mitjans i alts de remuneració, el temps de lliure disposició passa a adquirir un valor subjectiu molt superior que el que té entre qui es mou en els nivells de la mera subsistència, aquesta factor també ha facilitat la comprensió i la urgència del debat entre els qui prenen decisions. Per aquesta mateixa raó, no sempre els sindicats han rebut amb tanta simpatia un tipus de debat que, implícitament, relativitzava el valor del temps productiu, condicionant-lo a altres exigències com ara les d'igualtat entre home i dona, tant les referents a la carrera professional com a l'assumpció equitativa de responsabilitats domèstiques i educatives.

Encara hi ha un altre factor que ha afavorit el debat públic sobre els horaris, i és el dels creixents conflictes educatius entre família i escola (Cardús, 2000). Els horaris escolars actuals són pràcticament idèntics als de l'escola de fa, com a mínim, cinquanta anys. Només cal suprimir l'activitat matinal dels dissabtes, i són calcats. Són horaris pensats per a una societat industrialitzada, quan aquesta implicava uns estils de vida homogenis, amb l'habitatge arran de fàbrica o taller i amb una família extensa i unes relacions amigables de veïnatge que facilitaven la coordinació de responsabilitats. Però la rigidesa d'aquests horaris actualment ja no s'explica per la seva funcionalitat social, sinó com a expressió d'uns drets laborals adquirits, sovint

emascarats amb l'argument de les “necessitats” pedagògiques del infants. No val de res constatar que, vista la diversitat d'horaris escolars, a cada tradició nacional li deuen correspondre unes “necessitats” pedagògiques diferents... És cert que les escoles no són aparcaments de criatures, però no ho és menys que la incorporació de la dona al treball amb expectatives de fer carrera i, per tant, amb un compromís de continuïtat superior a èpoques anteriors, ha posat en evidència una rigidesa escolar que precisament les dones havien assumit implícitament amb la seva exclusió del mercat de treball quan tenien fills.

El cas, però, és que les friccions pels horaris han esdevingut moneda corrent entre família i escola, i afecten tant els llargs períodes vacacionals, les dates d'inici i final de vacances, que ni tan sols respecten els cicles setmanals o, encara, els horaris quotidians, amb incidència en els horaris d'obertura, les hores de permanència, l'organització dels àpats o les activitats extraescolars i complementàries. La discussió pública sempre se sol limitar als problemes de conciliació d'horaris, però hi ha una dimensió educativa, de qualitat de l'educació, que és la que veritablement és afectada per tot aquest desgavell i la que hauria d'urgir a donar-hi una resposta adequada (Cardús, 2003). Sigui com sigui, aquest debat no avançarà positivament fins que no s'obri cap a la seva veritable dimensió educativa i mentre es limiti al diàleg de sords entre els qui volen aparcament i els qui entenen l'horari com un privilegi adquirit. En qualsevol cas, l'evolució futura de les formes de treball, sense períodes fixos de vacances, o una més gran mobilitat demogràfica, tard o d'hora obligarà a reconsiderar les formes actuals d'organització horària escolar.

Sense voluntat d'exhaustivitat, encara hi ha un altre conjunt de factors que han afegit pressió –més que consciència– a la qüestió de l'organització horària. Es tracta de la creixent importància de les activitats lligades al temps d'oci i que ja no es limiten a omplir “temps buits”, sinó que sovint competeixen amb el mateix temps de treball o que resten temps a l'educació i, no cal dir-ho, a la vida familiar i personal. En primer lloc, m'hauria de referir a les ofertes que se satisfan dins la pròpia llar, des de la televisió fins als videojocs i, en general, les ofertes lligades a la xarxa i les possibilitats pròpies de l'anomenada societat de la informació. En segon lloc, han aparegut un nombre extraordinari de serveis i d'ofertes de lleure que es disputen el temps que tradicionalment la gent distribuïa en altres espais institucionals. No es tracta de fer judicis morals sobre “què és més important”, o sobre “tot allò que s'ha perdut”, com certes formes d'associacionisme cultural i social, sinó de fer notar el marc de tensió temporal en el qual ens movem a la societat actual. La sensació d'asfíxia per la manca de temps és la justa conseqüència d'aquest entorn que reclama atenció per a un nombre il·limitat d'activitats i interessos proporcionats per la indústria del lleure, als quals no podem donar resposta en la seva totalitat. És el desajustament, doncs, entre les expectatives creades i el temps real disponible, allò que crea aquest estrès horari. Naturalment, és d'esperar que no tardin gaire a créixer el nombre d'experts en assessorament i consell sobre l'organització del temps –com ja existeixen a altres països–, en un tipus de *coaching* que, no cal dir-ho, està condemnat a tenir un gran èxit.

En darrer lloc, però amb una importància no menor, i particularment a la societat catalana, cal fer esment del pas accelerat de la societat industrial que érem fins a la dècada dels setanta a la societat actual en la que predominen els serveis. Del vell sistema d'ordre horari laboral propi de la fàbrica tradicional pràcticament ja no en queda res, si no és en el seu reflex en algunes organitzacions funcionaries, desenvolupades a la seva imatge i semblança. Els serveis sanitaris, el món del comerç o la restauració, per només citar-ne tres de ben diversos, es mouen en uns marges amplíssims d'ocupació temporal, i, per tant, han hagut d'introduir formes molt complexes de flexibilitat organitzativa. La conciliació d'horaris, el temps de cura, viu en la pròpia pell aquesta contradicció essencial: la bona organització horària d'uns depèn, en gran part, del desordre horari d'uns altres. Així, la conciliació d'horaris escolars i familiars només té sortida introduint flexibilitat en els horaris dels mestres o en la dels pares i mares de família que treballen. Per dir-ho amb un exemple, la tutoria escolar o obliga el mestre a quedar-se més enllà del seu horari escolar fins que pleguen els pares, o obliga els pares a deixar la feina abans de plegar per ajustar-se als de l'escola. El mateix pel que fa als horaris comercials, on la comoditat horària del consumidor pot arribar a posar en qüestió la continuïtat del comerç de proximitat, és a dir, paradoxalment, pot crear més problemes en el futur que no resol en el present. En l'extrem, el millor servei a unes determinades necessitats –els serveis d'urgències de 24 hores, i no tan sols en la sanitat–, signifiquen la pitjor condició laboral per als qui els han d'atendre. El que hi ha en joc –i és una qüestió políticament molt conflictiva– són els límits de la complexitat, així com els de la flexibilitat necessària per donar-hi una resposta organitzativa racional i equilibrada.

Aquest repàs d'algunes lògiques institucionals que els darrers anys han situat el debat horari a les agendes mediàtiques i polítiques, certament no és complet. Tanmateix, aquesta anàlisi –en la línia de reflexió encetada per Borràs, Torns i Moreno (2007)– seria una feina fonamental per comprendre tant la rapidesa amb què, arribats a un cert punt de desenvolupament social, el debat sobre les polítiques del temps ha ocupat l'arena pública. Però, sobretot, la història social de com les polítiques del temps han entrat a la consideració pública ens hauria de permetre actuar amb més eficàcia davant de les resistències que aquest mateix debat ha generat. Unes resistències sobre les que voldria dedicar l'apartat següent.

3. Les resistències a la racionalitat horària

Efectivament, es pot constatar que l'enorme interès que les polítiques del temps han acabat desvetllant al nostre país –en altres contextos es van desenvolupar una i dues dècades abans– és paral·lel a les resistències que ha provocat qualsevol intent de transformació eficaç de les estructures temporals actuals. Les raons de l'interès per aquestes polítiques ja he mirat de desgranar-les a l'apartat anterior. Ara queda per considerar les raons de les resistències, sense les quals és difícil seguir pel camí de la transformació que hauria de contribuir a disminuir el malestar horari en el qual ens trobem.

Cal, però, començar amb dues observacions que no per òbvies deixen de ser fonamentals. En primer lloc, quan parlem de “racionalitat horària” podríem suposar, equivocadament, que només n’hi ha una i que porta, necessàriament, a una forma clara d’organització temporal. Res més equivocat. Més que no pas de “racionalitat” caldria parlar de “racionalitats” horàries. És a dir, si per racionalitat horària entenem una forma eficient d’organitzar els temps social, és notori que aquí ens falta establir les prioritats socials o els models que es volen afavorir amb una determinada organització. I, per tant, sense l’establiment previ d’una jerarquia clara de prioritats socials, no hi ha possibilitat de definir una “racionalitat horària” precisa, que d’altra banda, sempre ha de comptar amb el pes dels estils de vida en els quals s’emmarca. En segon lloc, i com a conseqüència de la consideració anterior, es planteja un problema de profundes connotacions no tan sols polítiques, sinó també ètiques, sobre quins han de ser els límits en els quals s’ha de moure una política social que pot afectar molt directament la vida privada de la ciutadania. Posaré un exemple concret. Donem per demostrat que la programació televisiva és un dels factors determinants a l’hora d’imposar un horari als televidents. I suposem que, donats els horaris de treball de la majoria, es comprova que la programació televisiva és “responsable” del dèficit d’hores de descans de la població, un dèficit que causa no tan sols una baixa productivitat –i un baix rendiment escolar, en el cas dels estudiants–, sinó que és causa d’una proporció significativa de l’accidentabilitat laboral. Aquest encadenat de relacions de causa i efecte, justificaria una acció coercitiva de l’Administració pública sobre els horaris dels canals públics de televisió? També la justificaria sobre els canals privats, ja que no deixen de ser una concessió pública? La qüestió, ara, té poc interès pràctic, atesa l’oferta oberta de desenes i desenes de canals de televisió que farien pràcticament inútil una mesura correctora com aquesta. I, és clar, els que fan horari de tarda, sempre podrien queixar-se d’una mesura que no aniria per a ells. Però, per dir-ho de manera ràpida, l’Administració pública ha de preocupar-se per l’hora d’anar a dormir dels seus ciutadans, amb l’argument que afecta qüestions tan bàsiques com la salut, la productivitat del país o la seva seguretat laboral?

Deixem establert, doncs, que ni és fàcil saber de quina racionalitat horària parlem, ni és clar quin grau de coacció és legítim aplicar en qüestió d’horaris. Potser en aquest cas, podríem sortir del carreró sense sortida amb allò del peix i la canya. Aquí tampoc no es tractaria d’imposar una estructura horària determinada, sinó d’“educar” les persones per saber organitzar un horari tan racional com sigui possible en funció de les prioritats individuals. Però, llavors, es perdria de vista la dimensió social dels objectius que ens ocupen.

Sigui com sigui, anem a l’anàlisi de les dificultats de tota transformació horària. I, per començar, cal parar atenció a la mateixa contradicció en la qual entren els interessos subjectius dels individus. Dit d’una altra manera, cadascú de nosaltres es mou en un món plural i fragmentat on cada àmbit de relació social es regeix per diferents interessos horaris. Així, cadascú de nosaltres esdevenim portadors o portadores d’un malestar horari que no és pas extern, sinó que tenim interioritzat. No es tracta, doncs, dels interessos de les persones assalariades contra els de qui les contracta, els dels i les mestres contra els de les mares i els pares o els de qui

programa la televisió contra els del servei públic de salut. En realitat, qui treballa de manera assalariada pot viure contradictòriament el seu desig de dedicació a la carrera professional amb el de dedicar més temps als fills o filles com a pare de família; la mestra d'escola pot ser alhora mare de família, i el metge del servei públic de salut pot ser un espectador noctàmbul de sèries televisives. Aquest malestar interioritzat, d'altra banda, difícilment podrà ser percebut de manera clara, sinó que el més fàcil és que es racionalitzi com a expressió d'una incapacitat personal i que generi sentiments de culpa. En la recerca realitzada pel llavors Departament de Benestar i Família (Cardús, 2003), un dels nostres principals objectius va ser no tan sols objectivar els interessos horaris dels i les participants entrevistats, sinó detectar les seves resistències a les propostes que sorgien del grup de discussió.

En aquest sentit, les demandes de conciliació d'horaris laborals, familiars i escolars, no sempre signifiquen una demanda a favor d'allò que pressuposa la lògica d'una política, posem per cas, d'igualtat entre home i dona, o a favor d'un millor clima educatiu familiar. L'aparició amb èxit, a països veïns, d'empreses de serveis que s'ocupen dels nens i nenes des que surten d'escola fins a portar-los a dormir, pot suggerir allò en què, en alguns casos, podria acabar la demanda de conciliació: la supressió d'un dels pols de la tensió horària, i no necessàriament del més convenient des d'un punt de vista social. Aquesta contradicció també es comprova en els casos de serveis que permeten una elecció d'horaris, com passa als serveis hospitalaris. El criteri per escollir el tipus d'horari no és en alguns (molts?) casos, necessàriament, el més coherent amb les responsabilitats familiars que es tenen, ni que es pugui entendre com a estratègia personal per evitar l'abús de l'absentisme masculí en l'àmbit domèstic. I crec que és interessant l'anècdota verídica que al llarg del nostre treball de recerca ens van explicar. Es tracta del cas d'un cap de família home que, després d'un parell d'anys de treball en un país centreeuropeu amb horaris que permetien plegar a mitja tarda, va tornar al nostre país perquè se li feien insuportables les llargues vesprades a casa amb els fills i filles...

No és la meua intenció posar l'accent en casos particulars, sinó mostrar que el malestar horari queda interioritzat subjectivament com a portador individualitzat dels interessos contradictoris dels espais socials en els quals participem. De manera que la demanda de conciliació, sovint, és més aviat una impossible demanda de "cancel·lació" del conflicte horari implícit en la complexitat de la vida actual. I, en aquest sentit, cap proposta de jerarquització dels temps difícilment pot satisfer els múltiples i contradictoris desigs, percebuts tots com a necessitats irrenunciables. La qüestió, doncs, és que no és gens clar que del malestar horari personal se'n derivi una veritable demanda pública de conciliació horària, i encara menys una conciliació feta segons les jerarquies que pretén establir una determinada política pública progressista del temps.

El segon tipus de resistències que voldria considerar provenen de les lògiques institucionals que queden afectades per qualsevol intent de transformació horària. Si és cert, com he sostingut abans, que l'estructura temporal d'una societat està a la base de tot l'edifici, voler-hi introduir canvis significa moure'n els fonaments. El canvi profund en l'organització

horària de l'escola que actualment faria falta, posem per cas, no significa limitar-se a canviar l'horari d'entrada o sortida per tornar immediatament a la rigidesa anterior. Estem parlant d'una transformació que inevitablement afectaria la mateixa concepció del model de transmissió de coneixements, ara "empaquetats" en cursos, o els sistemes d'avaluació, i sobretot, modificaria l'organització horària laboral dels professorat. Algun dia, en la mesura que es generalitzin, caldrà donar resposta als períodes de vacances familiars fora dels mesos establerts per l'escola. I algun dia caldrà respondre a la conveniència d'un horari intensiu de matí i la reorganització del model d'activitats extraescolars que impliquen jornades de nou o deu hores a criatures de vuit anys. És a dir, un canvi d'horari escolar a fons afectaria dels del model pedagògic fins al règim de drets laborals adquirits.

Si la intenció de canvi de règim horari la traslladem al món estrictament productiu, les transformacions no serien menys revolucionàries. En el nivell més general, això afectaria la mateixa cultura del treball. El principal canvi que s'hauria de produir per a una racionalització horària al nostre país que afavorís una millor conciliació de la vida personal, familiar i laboral, seria la de passar d'una cultura "extensiva" com l'actual, a una cultura "intensiva" de treball. Ras i curt: la idea és que no s'haurien de remunerar les hores passades al lloc de treball, sinó la feina feta. L'objectiu hauria de ser que es pogués reduir la dedicació mentre en menys temps s'aconseguia fer més feina. En el fons, tinc la sospita que la baixa productivitat de la nostra economia és deguda, precisament, a les llargues jornades de treball, però seguides a un ritme tranquil i plenes d'interrupcions. Ara bé, sense la "coacció" cultural d'un estil de vida ordenat, també és cert que el remei podria ser pitjor que la malaltia i el temps de treball podria seguir envaint la resta d'espais socials. El recent debat per a l'aprovació, a les instàncies polítiques europees, de l'autorització per fer jornades setmanals de més de 60 hores, fa témer el pitjor.

En un pla més concret, un canvi en l'estructura horària del treball, implicaria afegir molta més flexibilitat organitzativa. La flexibilitat espanta els sindicats, perquè associen el terme a desregulació, que és just el camp de la seva raó de ser. Però la noció de flexibilitat cal associar-la a la de complexitat, que és al que cal donar resposta. I flexibilitat vol dir adequació a les necessitats individuals en un model en què el capital humà és el principal valor de les empreses amb un futur més esperançador. És a dir, que la flexibilitat hauria de permetre l'adequació de les condicions de treball a les conveniències del curs de vida individual –familiars i formatives, posem per cas– i a les decisions lliures de cada persona amb l'objectiu d'assolir la màxima eficiència del sistema d'intercanvis. L'altra cara de la moneda, naturalment, afecta la disponibilitat de l'empresa per atendre aquestes necessitats, i la seva capacitat per planificar els recursos humans en una perspectiva llarga de manera que la flexibilitat present quedi ben regulada per un sistema de compromisos futurs.

Tot i que se sol presentar la unitat familiar com la víctima principal del desordre horari, cal observar també en quina dimensió aquesta contribueix al malestar. Els valors hegemònics en una societat com la nostra expressen la realitat d'uns individus molt més sensibles als seus "drets" individuals que no pas als seus "deures" vers la comunitat. En aquest sentit, es fa difi-

cil imaginar com es pot incidir en la responsabilització horària en un espai com el domèstic en relació amb hàbits com els relacionats amb la salut, per exemple, a l'hora de garantir les hores de descans necessàries. És difícil pensar com canviar els hàbits en relació amb l'educació de les filles i fills a casa, entenent aquesta educació no pas com un dret individual exigible, sinó com un deure de ciutadania de mares, pares i infants cap a la comunitat. La dificultat és aquesta: com es pot convertir en hàbit organitzatiu familiar, i per tant en un temps domèstic, la responsabilitat educativa que adquireixen els pares i mares a canvi de la garantia que els dóna la societat d'oferir-los educació escolar per als fills i filles? Com ja suggeríem abans, si conciliació horària ha de voler dir, principalment, cada vegada més serveis per cobrir les dificultats dels individus en relació amb els seus deures amb la comunitat, aquest és un camí insaciable i una via fàcil per a la desresponsabilització individual. Una vegada més, les conseqüències d'una política determinada, podrien ser les contràries a les esperades.

Finalment, entre les dificultats d'una intervenció en l'organització horària, hi ha la dels costos econòmics que hi són implícits. Aquesta és una dimensió sobre la que tinc molt poca informació, circumstància que és deguda, sense cap mena de dubte, a la meua ignorància, però, en part, també, a l'escassa importància que se li sol donar. I el cas és que, si bé el temor dels costos econòmics –empresarials, públics o privats– que pot comportar una transformació horària és, òbviament, el fre principal a qualsevol proposta de canvi, em sembla evident que si aquestes transformacions comportessin avantatges econòmics –beneficis empresarials, contenció de la despesa pública o estalvi familiar–, llavors hauríem trobat el principal motor del canvi desitjat. Per tant, caldria treballar amb l'objectiu d'evitar més despesa pública o més costos socials per a l'empresa o més càrrega impositiva sobre el ciutadà. En realitat, una bona racionalització horària hauria d'aconseguir alleugerir aquestes càrregues, sobretot en una perspectiva mitjana i llarga. Al capdavall, estem parlant d'una reorganització que, en primer lloc, faria possible una millor productivitat, una més gran vinculació del treballador amb la cultura organitzativa de la seva empresa i, per tant, una millor rendibilització del capital humà. Pel que fa al sector públic, més que no pas un increment il·limitat de la despesa, una racionalitat horària més gran comportaria una millor prioritització de la despesa, evitant els costos de l'actual mala organització. Per posar l'exemple del camp de la salut, seria important tenir una idea aproximada de l'estalvi sanitari que comportarien uns estils de vida més ordenats –millora de la dieta, el descans, un menor estrès...– en la mesura que disminuiria la necessitat d'atenció mèdica i farmacèutica, però també l'estalvi en accidentabilitat i baixes laborals.

4. Conclusions

Si fa deu o dotze anys el combat era per convèncer de la importància de les polítiques del temps, tant en el sector públic com en el privat, tant en les organitzacions com en les vides

personals, quan aquesta “consciència” ja està gairebé generalitzada, el pas següent que cal fer és preguntar-se on són les resistències que cal vèncer, i com vèncer-les, és clar. Perquè si alguna cosa mai no ha funcionat en el pla social és la de suposar que n’hi ha prou d’estar carregat de bones raons i de bones intencions. Si, com va dir un notable polític britànic, “els països no tenen principis, només tenen interessos”, aquesta mateixa reflexió, i sense cap mena de cinisme, es podria fer extensiva a tota l’organització social. De manera que caldria entendre que la conciliació horària que hauria de donar resposta al malestar actual i, sobretot, a les conseqüències “negatives” d’aquesta mala organització, no es pot sustentar només, ni tan sols principalment, en una qüestió de principis, sinó d’interessos. Si, al contrari, pretenem que la defensa dels principis en els quals es fonamenten les polítiques del temps s’encaren als interessos empresarials i sindicals, si deixem que només es resolguin amb una major despesa pública o si demanen que els individus responguin amb coherència i lucidesa a una presa de consciència reflexiva, llavors, els objectius estan perduts d’entrada. I, en proporcions diverses, diria que aquest és el punt del debat social i polític en el qual ara ens trobem, un punt que podria convertir-se en un carreró sense sortida.

De manera que, des del meu punt de vista, és el moment de passar a la nova fase. Ens hem carregat de raons i coneixem els principis en els quals es fonamenta la voluntat d’un canvi horari. O, dit amb més precisió, tenim els principis i les raons sobre com usar el temps per afavorir el canvi que volem. Però si d’un projecte d’intervenció horària en fem una arma de combat merament ideològic, amb tota la raó se’n discutirà la legitimitat per imposar-lo i, com qualsevol altre intent d’adoctrinament, acabarà fracassant.

Ara, doncs, cal que també pensem en els interessos. Al capdavant, una conciliació d’horaris no és altra cosa que una conciliació d’interessos. I el que cal saber construir és un model de racionalització horària que permeti un progrés general en la satisfacció dels diversos interessos en joc. No es pot ser ingenu i imaginar que tots els interessos són compatibles, és clar. Però sí que podem creure –i, en tot cas, hem de fer per manera que sigui així– que una política del temps satisfaci el més gran nombre d’interessos legítims. És a dir, que una política del temps orientada a la igualtat de gènere interessi “també” per a la lògica productivista de l’empresa. O cal que l’escola entengui que una revolució horària contribuirà a la revolució pedagògica que necessita el nostre segle. I seria del tot indispensable que, d’aquest canvi horari, se’n derivessin uns estils de vida emocionalment més equilibrats.

En definitiva, estem parlant de domesticar el temps, de “fer-lo de casa”, d’apropriar-nos el a través d’unes rutines organitzatives que s’ajustin a les grans possibilitats que ens ofereix aquesta nova societat de la informació i fins a transformar-la en una veritable societat del coneixement. La societat agrària tradicional entenia el temps com una fatalitat a la qual havíem d’adaptar-nos. La societat moderna va revolucionar el sentit del temps, convertint-lo en mercaderia, a vegades al nostre servei, a vegades posant-lo en contra nostra. La societat del coneixement, si ha de ser una realitat, ha de convertir el temps en un bé democràticament distribuït, al servei del saber, del progrés i de la justícia.

Bibliografia general

- BERGER, P. L. i LUCKMANN, T. *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday, 1966.
Ed. Catalana: *La construcció social de la realitat*. Barcelona: Herder, 1988.
- BORRÀS, V., TORNS, T. i MORENO, S. “Las políticas de conciliación: políticas laborales versus políticas de tiempo” a *Papers. Revista de Sociologia*, 83. 83-96. 2007.
- BRULLET, C. “Temps, conciliació i cura: noves reflexions des de les polítiques familiars i socials” a *Nous Horitzons*, 185. 30-38. 2007.
- CARDÚS, S. *Saber el temps. El calendari i la seva significació a la societat moderna*. Barcelona: Editorial Alta Fulla. 1985.
- CARDÚS, S. *El desconcert de l'educació*. Barcelona: Edicions La Campana. 2000.
- CARDÚS, S. *Propostes d'intervenció per a la conciliació d'horaris familiars, escolars i laborals*. Barcelona: Departament de Benestar i Família. 2003.
- CHINCHILLA, N. *Dueños de nuestro destino. Cómo conciliar vida profesional, familiar y personal*. Barcelona: Ariel. 2007.
- LACROIX, M. *Le culte de l'émotion*. París: Flammarion. Edició catalana: *El culte a l'emoció*. Barcelona: Edicions La Campana, 2005.
- ELIADE, M. *Le mythe de l'éternel retour*. París: Gallimard. 1951.
- ELIADE, M. *Das Heilige und das Profane*. Hamburg: Rowohlt's Deutsche Enzyklopädie. 1957.
- RÉMY, J., VOYÉ, L. i SERVAIS, E. *Produire ou reproduire?* Vol. I i II. Brussel·les: Vie Ouvrière. 1979 i 1980.

Teixint espais i temps de la vida quotidiana des de la geografia

Maria Prats
Universitat Autònoma de Barcelona

L'especificitat de l'aportació de la geografia als estudis sobre el temps rau en la relació que aquesta disciplina estableix entre els conceptes de temps i espai. En la pràctica, els estudis geogràfics tracten sovint espai i temps de manera separada i amb metodologies diferenciades. Tanmateix, quan aquesta confluència es produeix, és quan agafa força i adquireix sentit que la geografia, i no sols la sociologia, l'economia o altres ciències socials, s'ocupi també de les qüestions relacionades amb el temps i la seva vivència i percepció per part de la població. Cal, doncs, que aquesta aproximació es faci parant esment en el territori concret en el qual les dinàmiques espai-temps es produeixen, tenint en compte les diferències que s'observen entre diferents espais geogràfics, així com per part de diferents actors en funció de variables tan diverses com l'edat, el gènere, la classe social, l'orientació sexual o les múltiples identitats culturals, entre altres.

En la primera part d'aquest capítol recorrerem les aportacions fetes per la geografia a l'estudi dels temps en les tres darreres dècades, començant amb les aportacions de la geografia sueca a la formulació dels primers models de l'espai-temps i acabant amb algunes reflexions sobre els temes d'interès actuals en relació amb l'estudi del temps i les perspectives de futur per a la recerca geogràfica en aquest àmbit.

La segona part del capítol pretén mostrar com aquestes aportacions s'han reflectit a Catalunya a partir d'alguns exemples de diversos moments i que fan referència a diferents aspectes, posant l'accent sobretot en la recerca aplicada i vinculada a l'acció política. Sense ànim d'exhaustivitat farem esment, en primer lloc, de les experiències pioneres dels anys noranta a l'Ajuntament de Barcelona, ens fixarem en aspectes concrets com els bancs de temps o el temps

dels transports i acabarem el capítol fent referència a la presència cada cop més important de les polítiques del temps a Catalunya, inicialment en l'àmbit local on nombroses ciutats, però també pobles i comarques rurals, s'interessen i experimenten en aquest àmbit. Acabarem referint-nos breument a les iniciatives en curs, en l'àmbit més general, d'institucions com la Secretaria de Polítiques Familiars i Drets de Ciutadania del Departament d'Acció Social i Ciutadania de la Generalitat de Catalunya o l'Institut Català de les Dones, que tenen el temps i les polítiques del temps ja plenament incorporades en els seus plans i eixos de treball.

1. Les aportacions de la geografia

La geografia i el model espai-temps de Hägerstrand

La geografia s'ha interessat pel concepte del temps des de fa dècades, tal com ho reflecteix la presència d'aquest concepte a molts diccionaris o manuals de geografia humana (Bailly, Ferras i Pumain, 1992; Lévy i Lussault, 2004; Mayhew, 1997; Unwin, 1995). Lévy i Lussault, per exemple, identifiquen el temps com una de les dimensions construïdes a la societat, una dimensió que embolcalla totes les relacions, tots els esdeveniments, així com les representacions i els usos del temps desenvolupats pels homes i les dones en l'espai.

Una de les primeres subdisciplines en què la geografia va tenir en compte el temps de forma explícita ha estat la geografia històrica. Des d'aquesta perspectiva, la geografia s'ha preocupat tant per estudiar els paisatges, els territoris i la seva evolució al llarg del temps, com per estudiar qüestions relatives als canvis estacionals, als cicles de les collites i sobretot els efectes d'aquests cicles sobre l'activitat humana, principalment en el món rural. Val a dir que entre aquest tipus d'aproximacions predominen les de caire descriptiu i sovint no tenen gaire en compte el temps com a dimensió de l'experiència humana, justament l'aspecte que aquí ens interessa més ressaltar.

Tot i haver reconegut la importància del temps en la vida quotidiana de les persones i les seves relacions amb l'espai i haver reconegut la centralitat del temps inherent a la geografia històrica, l'atenció que li han prestat els diferents corrents geogràfics ha estat més aviat escassa. Precisament en aquest panorama no gaire fecund destaca l'aportació excepcional que va fer el geògraf suec Torsten Hägerstrand al llarg dels anys setanta del segle XX. Hägerstrand i els seus col·legues de l'Escola de Lund, van incorporar la dimensió temporal a l'anàlisi geogràfica i la van posar al centre dels seus treballs, molt particularment pel que fa a l'anàlisi de l'activitat humana en el marc de la vida quotidiana en el món contemporani.

El principal treball de Hägerstrand va ser el desenvolupament del model espai-temps o, d'una manera més genèrica, el que es va acabar anomenant geografia del temps. També va fer altres aportacions que hi estan molt relacionades, com, per exemple, el desenvolupament del model de difusió (Hägerstrand, 1991a, original 1970; 1991b, original 1989). Es va interessar pel concepte de qualitat de vida, va preocupar-se per l'estudi de l'ésser humà com a

individu i el va reivindicar com a unitat bàsica de recerca amb l'objectiu de millorar la seva qualitat de vida i benestar. Paral·lelament, la seva obra es va caracteritzar també per la seva vocació integradora, per l'interès a desenvolupar una perspectiva global que permetés analitzar i interpretar la realitat tenint en compte tant la variable espai com la variable temps, atès que creia que només tenint en compte ambdues dimensions (temps i espai) es podien abastar totes les dimensions de la vida quotidiana de les persones. Aquesta és justament la seva gran aportació a la ciència geogràfica (Hägerstrand, 1976).

Entre les seves aportacions principals, cal assenyalar la definició i l'elaboració d'una sèrie de conceptes que després han estat àmpliament utilitzats per altres autors en diferents estudis sobre la geografia dels temps. Hägerstrand va introduir els conceptes de trajecte o trajectòria (*path*), i de limitació, restricció o constrenyiment (*constraint*), però no va definir què entenia per trajecte, sinó que va oposar aquest concepte al de limitació perquè li va semblar que aquest il·lustrava millor els mecanismes espai-temps. Concretament, Hägerstrand va distingir tres grans grups de limitacions: les de capacitat, les d'ajustament i les d'autoritat.

Les limitacions de capacitat són les que limiten les activitats de les persones en relació amb la seva constitució biològica, per exemple, la necessitat de dormir o de menjar, que forçosament condicionen la resta d'activitats, o bé la distància que l'individu pot recórrer en un temps determinat. Les limitacions d'ajustament defineixen on, quan i per quant temps els individus es poden reunir amb altres individus, eines i materials per consumir o bé per negociar. Finalment, defineix les limitacions d'autoritat i les relaciona amb el que ell en va dir els dominis o àrees de control, àrees vigilades per protegir-ne els recursos i on l'accés és restringit per determinades condicions. Es dibuixen així les trajectòries possibles i s'observen dos sistemes d'interacció: la xarxa de trajectòries i el conjunt de les limitacions.

Les trajectòries o xarxes de trajectes possibles que les persones dibuixen en la seva vida quotidiana, per força s'han de desenvolupar en el marc d'aquest conjunt de limitacions. Paral·lelament, Hägerstrand va desenvolupar també els conceptes de projecte, projectes dels individus que requereixen espai i temps per poder ser realitzats, així com el concepte de diorama, entès com la perspectiva que permet copsar tot el context de la coexistència de l'espai i el temps (Hägerstrand, 1982). Aquest model d'espai-temps va ser traduït en una notació gràfica que es va considerar força innovadora en el moment en què va ser proposada i que va rebre el nom de prisma de l'espai-temps.

Cal, finalment, remarcar el fet que l'objectiu de la geografia del temps no es limita a l'estudi de les activitats que els individus fan realment, sinó que pretén estudiar també les activitats potencials. D'aquí l'interès del model, un model aplicable a l'acció política, a la recerca d'alternatives que permetin millorar l'accés de la població als serveis públics i atenuar les diferències regionals derivades de la localització de determinats serveis i la distribució de la població sobre el territori. De fet, al llarg de les dècades dels anys setanta i vuitanta del segle xx, Hägerstrand i altres geògrafs de l'escola de Lund van treballar per a diferents serveis de planificació de l'Administració sueca fent propostes per millorar o resoldre problemes d'accessibi-

litat als serveis tant a escala local com regional. Cal no oblidar que estem fent referència a un context geogràfic amb una densitat de població força baixa, d'aquí la importància de les decisions sobre la localització dels serveis. En aquesta línia es van desenvolupar diverses aplicacions pràctiques del model espai-temps en àmbits com la planificació urbana, la mobilitat residencial, el mercat laboral, les pautes de mobilitat quotidiana o els sistemes de transport (Ellegard, Hägerstrand i Lenntorp, 1977; Tornqvist, 1977).

A Espanya, la geògrafa María Ángeles Díaz Muñoz en va fer també algunes aplicacions en el marc d'una experiència didàctica (Díaz Muñoz, 1991). A partir d'una aplicació que va fer Hägerstrand del model espai-temps a l'anàlisi de les trajectòries espaciotemporals dels diferents membres d'una família al llarg de la seva vida i en el marc dels processos migratoris, va fer una anàlisi similar estudiant en el context espanyol el cicle vital familiar i els processos migratoris i socials. Però potser el més interessant és l'aplicació que va fer del model espai-temps a l'estudi de l'organització espaciotemporal de la vida quotidiana i el repartiment de rols en el context familiar. En aquest cas va visualitzar les diferències dels patrons espacials dels diferents membres de la família, així com les diferències en els patrons de mobilitat i en els usos i l'organització del temps personal i familiar.

Les dones i els temps de la ciutat

52

Entre les principals crítiques que van rebre les aportacions de Hägerstrand al llarg dels anys vuitanta i noranta cal assenyalar les que apunten a la seva visió del temps com quelcom neutre, que actua pel seu compte, així com la seva preferència per estudiar les dinàmiques espai-temps en el cas dels agents col·lectius com, per exemple, la família, deixant més de banda les dinàmiques individuals, malgrat haver reivindicat l'individu com a objecte d'estudi (Levy i Lassault, 2003). En una perspectiva complementària, més que no pas crítica, també sorgiran nous enfocaments per abordar els aspectes del temps que fan referència a l'estudi de les persones, l'espai i l'activitat en escenaris socials, concretament el de la cronogeografia (Parkes i Thrift, 1980). Els autors de la proposta consideren que van més enllà de les teories de Hägerstrand, que, segons ells, només incorporaven el temps en el sentit del rellotge i el calendari (Johnston, Gregory i Smith, 1990).

D'entre les crítiques, però, s'ha de destacar la que es va fer des de l'enfocament de la geografia i el gènere. Una de les primeres va ser la protagonitzada per geògrafs nordamericans com Risa Palm i Allan Pred (1985, original 1974), que van cridar l'atenció sobre algunes de les mancances del model de Hägerstrand en assenyalar que no tenia prou en compte les diferències en els usos del temps per part d'homes i dones. Aquests autors van ser els primers a incorporar en els seus treballs la perspectiva de gènere en la interpretació de la vida quotidiana basada en el model espai-temps de Hägerstrand.

Va ser, però, la geògrafa britànica Gillian Rose (1993) qui va encapçalar la crítica més important. Rose valora positivament alguns aspectes de la geografia del temps, com ara l'èmfasi en la quotidianitat manifestat en l'estudi dels trajectes. Per això considera que no és casual

que algunes geògrafes feministes hagin utilitzat la geografia del temps per estudiar, per exemple, les limitacions de temps i espai que enfronten les dones, especialment quan han de combinar treball domèstic i treball remunerat. Tot i així, la seva crítica se centra en el fet que la geografia del temps tracta l'espai com a únic i singular, quan en realitat l'anàlisi de Hägerstrand fa referència exclusivament a l'espai públic, ignorant totalment l'existència i el paper de l'espai privat i domèstic en la xarxa de trajectes i activitats quotidianes.

Al marge d'aquestes crítiques a les teories de Hägerstrand, els anys vuitanta també seran testimonis del sorgiment d'estudis que, incorporant la perspectiva de gènere, s'interessen per l'estudi del temps en relació amb les pautes de transport i mobilitat en les àrees urbanes o bé per l'estudi de la combinació i el repartiment de tasques i treballs, en la línia del que avui s'anomena conciliació (Monk, 1994; Garcia Ramon, 1996). Un altre camp molt interessant de relació entre la geografia, el gènere i el temps ha estat els estudis sobre el cicle de la vida, en els quals el temps esdevé l'eix conductor de l'anàlisi, però no únicament en la perspectiva quotidiana, sinó en el sentit del pas del temps al llarg de la vida i, per tant, el temps en relació amb el concepte de cicles de vida (Katz i Monk, 1993).

El primer manual sobre geografia i gènere, publicat a mitjan anys vuitanta (WGSG, 1984), així com el principal manual en castellà (Sabaté, Rodríguez i Díaz, 1995), ressalten la importància de la qüestió dels temps per analitzar la ciutat des d'una perspectiva de gènere. Es fa referència als problemes de temps i d'organització de la vida quotidiana per a aquelles persones que combinen treball pagat amb treball domèstic, la major part de les quals són dones, així com també a les demandes generades pel treball de cura i les dificultats per fer-hi front derivades de l'organització temporal i espacial actual de les àrees urbanes. Paral·lelament, s'insisteix en el fet que les dones utilitzen les ciutats d'una manera específica i diferenciada de com les utilitzen els homes. Al llarg dels anys vuitanta, geògrafs europeus publiquen nombrosos treballs que aprofundeixen en aquestes qüestions i n'introdueixen d'altres que hi estan molt relacionades, com els espais públics, l'habitatge, els serveis o les noves problemàtiques mediamambientals (McDowell, 1983; Little, Peake i Richardson, 1988; Coutras, 1987; Droogleever i Karsten, 1995). Interessarà molt especialment veure com les diferents activitats i funcions es distribueixen pel territori, si es localitzen al centre o a la perifèria de les ciutats i com aquesta localització incideix en les lògiques de la vida quotidiana, en l'articulació dels usos dels espais i dels temps a les ciutats i en les desigualtats de gènere. L'estudi dels temps de la vida quotidiana permet tractar de manera integrada els aspectes temporals i espacials de les activitats humanes. En aquest estudi serà fonamental el concepte de restricció, que afecta molt diferentment els individus en funció de les seves circumstàncies personals, entre les quals es compta el gènere.

Els treballs dedicats a l'estudi de *l'ús del temps en el marc de la vida quotidiana* de la població desenvolupats al llarg dels anys vuitanta i noranta, principalment a Itàlia (Balbo 1991; Paolucci, 1993, 1996; Vinay, 1995), s'han fet sobretot des de la sociologia. Geògrafs d'altres països europeus també han treballat en aquest tema: per exemple, al Regne Unit, Jacqueline Tivers (1985) estudia la vida quotidiana i l'organització del temps de les dones amb

criatures petites, i a Holanda, Joos Droogleever (1996) s'interessa per la vida quotidiana, els usos del temps i els trajectes de les dones grans. A Espanya també han estat els treballs fets des de la sociologia, els que han tingut un paper pioner i fonamental en l'estudi dels temps de la vida quotidiana, tal com queda reflectit en les publicacions de Cristina Brullet, Salvador Cardús, María Ángeles Durán, M. Jesús Izquierdo, Sara Moreno, Ramon Ramos i Teresa Torns entre altres (se'n fa referència en altres capítols).

Un altre àmbit de recerca específic és el del *temps de treball*, tant del treball productiu, com del treball reproductiu, encara que sobre el temps de treball domèstic les aportacions són més nombroses, probablement pel major protagonisme de les dones en aquest àmbit. En el marc d'aquest camp de recerca es va desenvolupar el concepte de doble jornada per referir-se a la realització simultània o consecutiva d'una jornada per al temps de treball productiu o mercantil i una segona jornada per al temps de cura (Fagnani i Cahuviré, 1989; Droogleever i Karsten, 1989; Dick, 1990; Gustafsson i Kjulín, 1994). Finalment, *la mobilitat i el temps de transport* és un altre dels camps en els quals s'ha treballat des d'una perspectiva de gènere. En aquest cas destaquen els treballs de la geògrafa nordamericana Susan Hanson i de deixebles seus, que des de la dècada dels setanta han estat investigant la mobilitat i els desplaçaments de les dones (Hanson i Hanson, 1980; Clos, 1986; Coutras, 1993; Blumen, 1994).

Finalment, cal esmentar els estudis sobre gènere i desenvolupament, especialment els que s'han dedicat a estudiar les diferències de gènere i les condicions de vida de les dones als països del sud. En aquests àmbits, el recurs als indicadors de temps dedicat a la realització de diferents tasques (especialment en l'abastiment quotidià d'aigua i llenya per a la llar) s'han mostrat molt útils per il·lustrar les diferències en la càrrega total de treball diari realitzat per homes i dones. Aquests mateixos indicadors, avaluats amb una perspectiva temporal, s'han utilitzat també per copsar l'increment d'aquest temps com a conseqüència de la disminució dels recursos bàsics fruit de la degradació mediambiental i de problemes com la sequera o la desforestació (Momsen, 2004). També cal recordar que per a les dones d'altres continents, la doble jornada, tipificada més amunt, sovint es converteix en una triple jornada quan s'hi afegeix el treball comunitari o de formació que molts projectes de desenvolupament atribueixen a les dones de forma sistemàtica, incrementant encara més la càrrega temporal del treball que les dones realitzen.

Dels usos del temps al patchwork de la vida quotidiana

Actualment, el concepte de vida quotidiana torna a ser central en els estudis de geografia urbana i s'entrecrua amb el de les escales, és a dir, amb la necessitat d'abordar les interrelacions de les persones amb els espais per sota de l'escala urbana, de l'escala de la ciutat en conjunt. Es fa imprescindible estudiar la quotidianitat al barri, al carrer, a l'escala de veïns, a la casa i fins i tot estudiar el cos, i a més no fer-ho únicament des del punt de vista de l'espai, sinó també des de la perspectiva temporal (Vaiou i Likogianni, 2006). El món globalitzat és alhora més divers i més complex, i, per tant, la seva comprensió ens exigeix acostar-nos-hi des de

diferents perspectives i conceptes i des de diferents escales, fins i tot quan ens centrem en els espais de la ciutat. És en aquesta confluència on el concepte de vida quotidiana es torna més revelador, més integrador i, per tant, més útil per copsar i per explicar les desigualtats en l'ús del temps i de l'espai per les persones que l'habiten.

Com és avui la vida quotidiana dels homes i les dones que vivim a les ciutats occidentals? Quines estratègies desenvolupem per fer front a les limitacions de què parlava Hägerstrand? Han canviat les condicions de vida de l'espai-temps, o seguim enfrontant-nos als mateixos entrebancs? Tot i que en essència els problemes no han canviat, perquè el repartiment del treball continua sent molt desigual i aquesta és la clau del malestar del temps, sí que vivim en un nou context social i cultural. Un nou entorn pel que fa a les telecomunicacions i enmig d'un canvi tecnològic que obre noves possibilitats, ens permet, per exemple, treballar des de casa, resoldre qüestions professionals, personals o familiars durant el temps de transport gràcies a la telefonia mòbil... i, per tant, superar part de les limitacions d'ajustament a què fa referència Hägerstrand.

Des de les administracions locals o des d'altres nivells s'han començat a desenvolupar polítiques temporals, amb més o menys èxit, amb més o menys eficiència i amb més o menys connexió amb la ciutadania. Sigui com sigui, podem dir amb certesa que el temps és ja plenament present a l'agenda política i no únicament amb polítiques, plans i lleis específiques, sinó també de manera transversal quan els plans i les lleis sobre els grans temes recullen mesures orientades a modificar, regular o flexibilitzar l'organització del temps i no sols els horaris (vegeu el cas de l'educació, el temps escolar i, concretament, la introducció de la sisena hora o la modificació del calendari escolar com un dels debats més recents en aquest sentit al nostre país).

Mentre les administracions mouen fitxa en relació amb l'organització dels temps a les ciutats, la major part de la ciutadania segueix vivint el temps com una maledicció que cau sobre nosaltres cada dilluns al matí o cada u de setembre. Com quelcom sobre el que no tenim cap control, res a fer i veiem com passa inexorable en vides que, encara que cada cop són més llargues, sempre tenen dies massa curts per encabir-hi tants projectes, tants interessos, tants temps i activitats massa coincidents per fer-les igualment possibles. També podem pensar que, ni que sigui de manera inconscient, a bona part de la població ja li està bé que, com a mínim, aquesta parcel·la de la nostra vida, la del temps quotidià, quedi fora de les competències de planificadors/ores i polítics/ques i segurament per això no hi ha un clam social exigint polítiques actives del temps als nostres governants. O potser simplement no hi ha consciència que hi hagi un, o més d'un, problema per resoldre en relació amb el temps quotidià, tot i que això no eximeix els responsables públics d'ocupar-se'n.

També ha canviat l'espai en el qual aquest temps quotidià s'escola. En les nostres ciutats contemporànies els hàbitats s'han dispersat arreu del territori, consumint-lo de forma voraç, les activitats econòmiques també s'han descentralitzat i els viatges entre la casa, les escoles o altres serveis i les feines són cada cop més llargs en temps de desplaçament invertit (Pérez,

2007) i impliquen més persones diferents. Com ens recorda Zaida Muixí (2007), els trasllats dels homes a les ciutats es caracteritzen per la unidireccionalitat, mentre que els que realitzen les dones són de tipus polièdric. Es parla de mobilitat intensiva i d'ús extensiu del territori (Muñoz, 2006). Seguim, doncs, fent equilibris entre els temps i els espais. I en aquests equilibris quotidians les dones seguim sent capdavanteres, trontollant sobre un filferro més prim, més bellugadís i sota el qual la xarxa és més feble. Segurament per això encara són les dones, les més interessades a aportar idees i intentar que tirin endavant iniciatives valentes per repensar la manera d'organitzar el nostre temps quotidià, tant a escala personal com a escala de la llar, del barri o de la ciutat.

Què ens interessa estudiar des de la geografia sobre el temps i l'espai en un context nou amb problemes pendents de resoldre des de fa molt temps?

Abans hem fet referència a les escales com un objecte d'estudi específicament geogràfic i ara les utilitzarem per destriar l'aproximació als diferents temes d'estudi vigents en relació amb el temps quotidià. El primer nivell d'aquesta diversitat d'escales, el trobem en el cos. El cos com a lloc, com a paisatge inscrit i com la més clara revelació del pas del temps en cada una de les nostres vides, d'aquí les geografies del cos. El cos com a centre d'interès, com a espai per cuidar, també vol temps, dedicació, inversió, per fer esport, tractaments estètics, dietes equilibrades, saludables, orgàniques... En el mosaic diari del nostre mapa temporal també hem de fer lloc al temps per al cos, el propi cos i els cossos d'altres, si escau (McDowell, 2000).

La casa, la llar i les persones que l'habiten i amb qui compartim aquest espai són el centre del que s'anomena temps de cura, almenys d'aquell que discorre en l'espai domèstic o privat. Aquest és l'espai menjatemps per excel·lència, perquè el temps que hi dediquem no és homogeni, no és continu, no és acotat, no és previsible i sovint tampoc planificable, i, a més, sovint no és visible ni té reconeixement. Inclou el temps de la son, part del temps de descans i del temps de l'alimentació, però també el temps del manteniment i la neteja de la llar i de la roba, i altres temps menys quantificables i valorats: el d'acollir, escoltar, esperar...

Sortir de casa ens situa en l'espai públic, entès d'una manera molt àmplia, com a territori comú. Incloem, per tant, no únicament els espais exteriors, els carrers i les places, sinó també els espais de la vida en comú: el treball, els serveis públics, els mitjans de transport... es tracta ben bé d'una altra escala de la nostra quotidianitat. Veiem de seguida que els canvis tecnològics i d'altra índole que comentàvem anteriorment fan cada cop més difícil la divisòria entre aquest espai i l'espai privat de la casa. Des del moment que la casa és també espai i temps de treball, les fronteres, que havien estat tan clares en etapes anteriors, es desdibuixen. Tanmateix, el temps de treball continua sent tan central en la vida de la major part de persones com ho és també en l'àmbit de la recerca.

El context urbà, la ciutat com a espai viscut, agafa un gran protagonisme quan es parla de la vida quotidiana com a objecte d'estudi. Una vida quotidiana que es desenvolupa de forma espontània malgrat els esforços dels polítics i els tècnics per organitzar-la (Hubbard, 2006). Tot i així la ciutat es mostra sovint com un espai de resistència de la vida quotidiana i ho fa tant

en relació amb l'espai (per exemple, quan patinadors o vianants s'apropien d'espais destinats a vehicles a motor) com en relació amb el temps (quan grups de dones o de joves reivindiquen l'ús de la ciutat a la nit o disposar de determinats serveis, com ara les biblioteques, en dies festius o en horaris no convencionals).

Es parla ja de noves formes de gestió del temps i de segregació temporal. La quantitat, la qualitat i la capacitat de control sobre el temps es presenten com el gran luxe en el context social actual. És per això que el geògraf Francesc Muñoz (2006) manifesta la necessitat d'afavorir els usos públics del temps –el que ell anomena la temporalitat comuna– i de millorar l'encaix dels temps personals amb els temps del territori i rescatar els temps morts. Si aquestes propostes semblen clares, ara falta avançar en la seva concreció, cal veure com fer-ho, qui ha de fer-ho i per on o per qui començar.

2. Temps, espai i cura en el context català

En aquesta segona part comentarem diferents exemples d'experiències de polítiques temporals a diferents escales i en diferents indrets del territori català, des de les iniciatives pioneres dels anys noranta a Barcelona fins a algunes de les iniciatives en curs actualment. Totes reflexionen la necessitat de fer un nou plantejament general i estratègic dels usos i la gestió dels temps, per donar resposta a les demandes i necessitats de la població. Tanmateix, en aquests processos caldrà estar alerta perquè aquestes necessitats varien segons quin sigui el context geogràfic (ciutats, zones rurals), i segons les múltiples identitats de gènere, edat, sexualitat, capacitat, cultura... de la ciutadania de Catalunya.

“A Barcelona les dones canviem els temps”

Al llarg dels anys vuitanta i noranta del segle xx, Itàlia va ser un lloc de referència privilegiat per a la reflexió i les polítiques sobre el temps quotidià. En aquest país es va viure aleshores un gran debat públic, promogut per grups de dones i amb el suport de partits polítics d'esquerres, que pretenia abordar la situació i les necessitats de les dones des d'una nova perspectiva, la dels temps i la vida quotidiana en el context urbà. El projecte es va presentar públicament per obtenir el suport popular, materialitzat en la recollida de signatures, que va permetre presentar al Parlament italià una proposta de llei per intervenir sobre els temps i els horaris a la primèria dels anys noranta. Es parlava de tres grans àmbits: temps de la vida, temps del treball i temps de la ciutat. Aquest darrer és el que va tenir més impacte, tant a Itàlia mateix com pel que fa a la seva difusió en altres països (Cordoni, 1993).

Paral·lelament es van desenvolupar a Itàlia lleis de règim local que donaven competències als alcaldes per coordinar els temps de les ciutats, i en particular el règim horari dels diferents serveis i dependències municipals (Chiesi, 1992). Aquest moviment polític va propiciar la realització de nombrosos estudis sobre els temps personals, familiars i socials, així

com sobre els horaris urbans a ciutats com Mòdena, Milà, Venècia, Gènova, Bolzano, Novara, Trieste o Roma, entre altres, per tal de disposar d'una base empírica sobre la qual es poguessin prendre decisions i elaborar plans reguladors o coordinadors dels horaris de les ciutats (Bonfiglioli, 1994; Bonifacio i Camonico, 1999). Es defensava que, tal com les ciutats disposaven de plans urbanístics, educatius o de seguretat, entre altres, calia que les ciutats també es proveïssin de plans horaris que garantissin, o si més no facilitessin, un ús del temps quotidià i un accés als serveis més igualitari. En un primer moment es feia referència a la igualtat entre homes i dones, però el pas del temps ha fet veure que també calia aprofundir en les necessitats temporals específiques de determinats grups de població segons la seva edat, la discapacitat...

Hem començat fent referència a aquest antecedent del cas italià perquè aquesta va ser la font directa de la qual va beure l'experiència que també es va desenvolupar a Barcelona en relació amb els temps de la ciutat al llarg dels anys noranta. Ja a la primeria de la dècada es va celebrar una sessió de treball sobre el tema dels temps de les dones amb la participació d'expertes italianes (Ajuntament de Barcelona, 1991). A continuació, el Grup Dona del Consell Municipal de Benestar Social va incorporar als seus treballs el tema del temps de les ciutats i el va proposar a l'Ajuntament perquè fos desenvolupat en el marc del Pla municipal per a les dones i s'adoptessin mesures concretes a partir d'algun tipus d'experimentació (Consell Municipal de Benestar Social, 1993).

Va ser aleshores quan, des de l'Àmbit de Benestar Social i des del Pla municipal per a les dones de l'Ajuntament de Barcelona es va impulsar el projecte "A Barcelona les dones canviem els temps", que va comptar amb el suport de la Diputació de Barcelona, l'Institut Català de les Dones i l'Associació Salut i Família. El projecte es plantejava els objectius següents: incidir en els mecanismes que fan de l'organització social dels temps l'origen de les discriminacions de les dones; promoure mesures per afavorir el reconeixement social del treball de la reproducció i impulsar la reflexió i el debat sobre els temps, així com l'elaboració de propostes (Ribalta, 2007). Aquest va ser un projecte pioner, tant a Catalunya com a Espanya, per desenvolupar polítiques temporals en l'àmbit local. Des d'aquest ampli consens inicial i a proposta del Consell de Benestar Social, es va decidir iniciar una primera experimentació al barri de Sants de Barcelona, precedida d'un estudi preparatori sobre la vivència quotidiana de l'ús del temps per part de les dones d'aquest barri barceloní. En el marc d'aquest estudi qualitatiu es van fer una sèrie d'entrevistes en profunditat, que van permetre conèixer les pràctiques quotidianes de les dones en relació amb l'ús del temps, les estratègies, les solucions i les dificultats experimentades i es van elaborar unes primeres propostes d'actuació (Garcia Ramon, Cànoves i Prats, 1994). Posteriorment, es va dur a terme una aproximació quantitativa, que tenia com a àmbit geogràfic de referència la ciutat de Barcelona, atès que l'objectiu era estendre l'experiència pilot del barri de Sants a tota la ciutat. Concretament es va dur a terme una enquesta¹⁷ a dones de 25 a 50 anys amb l'objectiu de conèixer la distribució del temps de les dones enquestades, el grau de satisfacció en relació amb els horaris

de comerços i serveis i les preferències i propostes per a l'organització del temps a la ciutat (Prats i Garcia Ramon, 2004).

A partir de les propostes inicials, l'equip de l'Àmbit de Benestar Social de l'Ajuntament de Barcelona, dirigit per Mariona Ribalta, va elaborar un document bàsic on es recollien propostes d'experimentació en tres àmbits principals. En l'àmbit de l'autogovern del temps, que feia referència als horaris dels serveis, es pretenia sensibilitzar i debatre sobre l'organització dels horaris dels serveis municipals, es proposava sistematitzar la informació disponible i elaborar propostes concretes de modificació que havien de ser preses en consideració per la direcció del districte de Sants-Montjuïc per poder ser aplicades com a experiència pilot; en l'àmbit de l'ocupació, la igualtat i l'atenció a la infància, dedicat al temps de cura i a la coresponsabilització d'homes i dones en la realització del treball reproductiu, les propostes preveien la creació d'espais d'acollida dels infants abans de l'horari escolar, així com l'adequació dels horaris de les escoles bressol a algunes necessitats familiars; finalment, pel que fa a l'àmbit del petit comerç i dels mercats municipals en referència als horaris d'obertura comercials, es pretenia fomentar l'obertura dels mercats en horari de tarda i l'establiment de torns d'obertura en temps de vacances i de descans setmanals per al petit comerç del barri (Ajuntament de Barcelona, 1994; Codina i Boix, 1995). Malauradament, uns anys més tard, algunes resistències internes, canvis polítics i de prioritats al govern municipal de Barcelona van impedir que es desenvolupessin algunes de les propostes plantejades i el projecte va quedar somort. Tot i així es van anar desenvolupant propostes paral·leles a partir de noves línies de treball com, per exemple, la dels bancs del temps que es comenta a continuació.

Tanmateix la perspectiva de gairebé quinze anys des d'aquestes primeres experiències de polítiques del temps a Barcelona permet adonar-nos que algunes propostes, que en aquell moment eren innovadores i despertaven fins i tot certs recels en el seu procés d'aplicació, no sols han traspassat les fronteres del barri pilot i s'han estès per altres barris o el conjunt de la ciutat, sinó que avui estan plenament acceptades i incorporades entre les prioritats i els pressupostos de l'Administració local. Un bon exemple en aquest sentit seria el dels serveis d'acollida abans i/o després de l'horari escolar, que actualment s'organitzen a la majoria d'escoles amb la col·laboració de les associacions de mares i pares i que, a més, compten des de fa alguns anys amb suport financer de la Generalitat de Catalunya.

Un altre exemple que va tenir èxit i val la pena esmentar és el de l'obertura dels mercats en horari de tarda; aquesta proposta va sorgir de les necessitats expressades en aquells moments per la població usuària, i que era vista amb recel pels titulars de les parades, reticents als canvis, i per la mateixa direcció dels mercats municipals. El pas del temps ha demostrat com l'obertura, si més no d'algunes tardes a la setmana, s'ha anat consolidant i estenen per molts mercats de la ciutat de Barcelona, de manera que avui és habitual que la majoria de mercats obrin la tarda de divendres i un bon nombre obrin dues o més tardes a la setmana, restant únicament cinc mercats, de la quarentena que hi ha a la ciutat, amb horari exclusivament matinal.¹⁸ Hi ha hagut, doncs, també en aquest cas, un esforç per adaptar una estructura comercial tradicio-

17. Es van enquestar 788 dones residents a Barcelona. Es tractava d'una mostra representativa amb un marge d'error del 3,5% i un nivell de confiança del 95,5% i amb un sistema de mostreig aleatori simple.

18. Es pot trobar informació més detallada a www.bcn.es/mercatsmunicipals.

nal a les necessitats canviants de la població usuària i no únicament en l'àmbit de millora de l'estructura física de molts equipaments, sinó també des del punt vista de la qualitat del servei prestat exemplificat en aquest cas en l'horari d'obertura ofert.

Els bancs del temps

Per referir-nos ara a una altra experiència d'aplicació de polítiques temporals a casa nostra, la dels bancs del temps, també hem de citar el context italià com a referent, encara que en aquest cas les experiències i els antecedents de diferents tipus de sistemes d'intercanvi no monetari han anat també en paral·lel en molts altres països, com França (amb els SEL *Système d'Échange Local*) o el Regne Unit (amb els LETS *Local Exchange and Trading System*), i fins i tot de fora d'Europa, com el Canadà o els Estats Units. En molts d'aquests països, el que es va desenvolupar des dels anys vuitanta van ser diversos sistemes d'intercanvi que poden abastar béns, serveis o coneixements i que, encara que no es poden considerar pròpiament bancs del temps, presenten alguns trets comuns amb aquests (Martí, 2004).

Pel que fa als bancs del temps, el referent més directe sí que és al sud d'Europa, concretament a Itàlia (Amorevole, 1999), on es compten més de 250 bancs del temps i on les iniciatives d'intercanvi promogudes per grups de dones s'han anat desenvolupant i consolidant com una eina més per facilitar la conciliació de la vida familiar, laboral i personal. Cal no oblidar que es tracta d'un context social en el qual, davant la debilitat de l'estat del benestar, són fonamentalment les famílies les que es fan càrrec del treball de cura de les persones dependents. Atès que la major part d'aquest treball és realitzat per dones i que en aquestes societats encara no s'ha reorganitzat el treball de cura ni entre sexes, ni entre generacions, ni socialment, sembla lògic que hagin estat les dones, les més sobrecarregades, les que hagin impulsat les noves iniciatives relatives al temps tant en el pla polític com en el moviment associatiu per donar resposta a aquesta situació de sobrecàrrega (Bucolo, 2003).

A Barcelona l'origen dels bancs del temps és una acció per promoure la conciliació de la vida familiar i laboral liderada per l'Associació Salut i Família i l'Ajuntament de Barcelona, en cooperació amb la xarxa associativa dels barris i integrada en el projecte "Compartir: promovent el repartiment de temps entre dones i homes" en el marc d'un programa d'acció comunitària de la Unió Europea, desenvolupat a la fi dels anys noranta. En el context d'aquest projecte, els bancs del temps es defineixen com

"una iniciativa desenvolupada per un conjunt de persones sòcies que s'inscriuen per fer intercanvis de prestacions i serveis creant al seu torn vincles de solidaritat i amistat entre si en un territori determinat" (Martí, 2004).

En el seu origen, el projecte de banc del temps s'inscrivía en un marc general orientat cap a la promoció de la coresponsabilització en la realització del treball domèstic i de cura de les persones, així com a la facilitació de la conciliació de la vida laboral i familiar mitjançant

l'eixamplament del ventall d'opcions estratègiques. La primera experiència concreta, de tipus pilot, es va dur a terme al barri del Guinardó, concretament en el marc del Centre de Cultura Popular Montserrat del districte d'Horta-Guinardó. Les activitats del Banc del Temps Comunitari es van iniciar el febrer de 1998 amb l'oferta d'un ampli ventall d'activitats i oportunitats d'intercanvi protagonitzats majoritàriament per dones, tot i estar obert al conjunt de la població. Si bé aquesta primera experiència va tenir un inici i un final, va servir perquè l'experiència dels bancs del temps comunitària s'anés estenent per molts altres barris de la ciutat de Barcelona (Bon Pastor, nucli antic, Gràcia, el Raval, Sant Martí...), per moltes poblacions de Catalunya (Castellar del Vallès, Cardedeu, Cornellà de Llobregat, Girona, Lleida, Manresa, Mataró, Reus, Ripoll, Sant Esteve Sesrovires, Vacarisses...) i també altres indrets d'Espanya (Alacant, Bilbao, Càdis, Chipiona, Pamplona, Santander, Vigo...)¹⁹ En la posada en marxa de la majoria d'aquestes iniciatives ha estat clau el suport i l'acció coordinadora de l'Associació Salut i Família.²⁰ Actualment aquesta associació continua prestant assessorament i suport a les administracions i entitats que desitgen tirar endavant un projecte de banc del temps i organitza regularment reunions de coordinació i jornades de debat sobre el funcionament i el futur dels bancs del temps a Catalunya i a Espanya.

El temps de transport

L'àmbit del temps de transport també ha estat objecte d'atenció en el camp de la geografia aplicada en el context català. El Grup d'Estudis de Mobilitat, Transport i Territori del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona és un dels que més ha treballat sobre mobilitat i transport a Catalunya, tant des de la perspectiva acadèmica com des d'un vessant més aplicat, orientat a donar resposta a les necessitats de planificació de transport i mobilitat urbana de diverses administracions. D'aquests treballs, l'aportació que més ens interessa des de la perspectiva del temps és la que fa referència als costos del transport. Segons Miralles i Cebollada (2003), aquests costos poden ser avaluats des del punt de vista dels costos operatius, dels costos ambientals, dels costos socials i dels costos temporals. Aquests autors també criden l'atenció sobre la necessitat d'incloure el temps com una variable que s'ha de considerar en els estudis sobre transport, assenyalen que cal incloure tot el temps transcorregut des de la sortida del punt d'origen fins a l'arribada al punt de destinació, el temps "porta a porta", això significa que s'han de tenir en compte el temps d'accés, el temps d'enllaç, així com el temps d'espera derivat de les congestions en el sistema viari (Miralles i Cebollada, 2003).

Si ens fixem en l'anàlisi de la categoria dels costos temporals del transport en un document de referència a casa nostra com és l'Enquesta de la Regió de Barcelona²¹ (Giner, 2002), es constata que el temps mitjà de desplaçament a la feina no ha variat gaire en els darrers anys. Tot i així, s'observa que factors com la ubicació tant del lloc de residència com del lloc de treball, així com el mitjà de transport utilitzat, incideixen directament en el temps de desplaçament a l'hora d'anar cap a la feina i tornar-ne. Així, fent referència a la Regió de Barcelona, s'observa que, d'una banda, una major proximitat al centre de la conurbació s'as-

19. Trobareu un àmpli llista de bancs del temps i els seus contactes a: www.red-bdt.org

20. L'activitat al voltant d'aquesta iniciativa està ben recollida a www.bancdeltemps.org.

21. A més a més de la informació sobre els costos temporals del transport, l'Informe general de l'Enquesta de la regió de Barcelona 2000 també ofereix informació sobre el temps de treball mercantil, el temps de treball domèstic i el temps de lleure.

socia a un temps de desplaçament més llarg, i, d'altra banda, la utilització del transport públic també suposa majors costos temporals en comparació amb la utilització d'altres mitjans. També és interessant observar que la durada total del viatge incideix en el nombre de desplaçaments al llarg del dia, en el sentit que, a mesura que augmenta el temps de desplaçament, disminueix el nombre de viatges d'anada i tornada (Giner, 2002).

En un altre estudi més recent (Cebollada i Avellaneda, 2007) sobre costos socials i temporals de la mobilitat en polígons industrials a municipis del Vallès Occidental, s'insisteix en la mateixa línia pel que fa a la importància de tenir en compte els costos temporals del transport i la seva repercussió en els diferents col·lectius afectats. Els resultats d'aquest treball assenyalen que, segons quin sigui el model urbà i de mobilitat, els costos temporals i sobretot socials poden ser molt diferents. Si, com en l'estudi del cas esmentat, es tracta d'espais suburbans i monofuncionals i s'afavoreix la motorització i el transport privat, el resultat és una clara incidència negativa sobre el medi, la salut, la conciliació de la vida personal i laboral, així com sobre l'exclusió social i laboral de col·lectius com els de les dones, la població jove i la població immigrada, tots amb un accés limitat a aquest tipus de transport (Cebollada i Avellaneda, 2007).

Polítiques dels temps a les ciutats i els pobles de Catalunya

En dates més recents, moltes ciutats i pobles de Catalunya també s'han interessat per incorporar els temps a la política municipal. Cada cop és més freqüent que les polítiques temporals s'incorporin als programes dels partits polítics i que després es reflecteixin en les accions de govern. L'àmbit local es mostra com el més adient a l'hora d'aplicar aquestes polítiques, per la seva proximitat a la ciutadania (Fundació Maria Aurèlia Capmany, 2007). Encara que sabem que cada cop més tant homes com dones estan interessats en aquest tipus d'intervencions, cal reconèixer el paper impulsor que les associacions de dones, les regidories d'igualtat i altres instàncies d'aquest àmbit, han tingut perquè el temps entrés d'una vegada a l'agenda política, perquè actualment sigui ja present en molts àmbits de forma transversal, i perquè finalment s'hagi arribat a elaborar un "Pla estratègic sobre els usos i la gestió dels temps a la vida quotidiana", amb incidència en el conjunt del territori català. Hem passat d'un panorama d'experiències pioneres i puntuals a una normalització i difusió geogràfica d'aquesta innovació social i política.

Entre les actuacions recents, destaca, per ser la que compta amb més recursos de totes les que s'han desenvolupat fins a aquest moment a Catalunya, la creació de la Regidoria de Nous Usos del Temps de l'Ajuntament de Barcelona. Es tracta d'una continuació de la feina que es va iniciar i desenvolupar al mateix Ajuntament de Barcelona al llarg dels anys noranta, moment en què, com hem assenyalat anteriorment, es va posar per primer cop sobre la taula el tema dels temps i es van fer les primeres jornades, estudis, debats i experimentacions. La Regidoria de Nous Usos del Temps de l'Ajuntament de Barcelona es va crear amb l'objectiu d'impulsar i coordinar les polítiques del temps a la ciutat d'acord amb les propostes recollides al Pla d'actuació municipal 2003-2007. Entre aquestes propostes en destaquen algunes de relacionades

directament amb les polítiques del temps, com ara l'impuls de l'ús cívic de l'espai públic, el foment de xarxes de convivència, l'adequació dels horaris, espais i equipaments dels serveis municipals o la promoció de l'eficiència de l'Administració.

Per assolir aquests objectius i fer realitat les propostes esmentades es va posar en marxa el programa NUST (Nous Usos del Temps), com a instrument de planificació i execució de les polítiques del temps, per tal d'impulsar les actuacions de les polítiques municipals orientades a millorar l'ús i l'organització del temps a Barcelona. Entre les actuacions d'aquest programa cal esmentar l'actuació "Temps de barri, temps educatiu compartit", projecte que té com a objectiu dissenyar i aplicar accions per construir un temps i un ús dels espais educatius col·lectius que siguin més adequats a les necessitats de les famílies. Es desenvolupa a partir d'una experiència pilot en tres districtes de Barcelona (Nou Barris, Sants-Montjuïc i Gràcia). En la mateixa línia, el projecte "La Marina, un espai per conciliar els temps", pretén incorporar la perspectiva dels usos del temps en el planejament urbà i en l'organització i l'ús dels espais públics d'un barri en transformació. Altres actuacions fan referència al temps de treball, a la recerca i la difusió, així com a la concertació i la participació.

Tot i que el balanç general d'aquesta experiència en curs és positiu, podem apuntar una certa feblesa que comparteixen molts projectes similars en altres indrets. Es parla de millorar i adequar horaris, serveis, espais... i sabem que qualsevol actuació en aquest sentit pot despertar recels, interessos contraposats i debats necessaris i enriquidors per arribar a un consens, però que apareixen poc reflectits. L'experiència en moltes altres ciutats mostra que la posada en marxa de taules de concertació és una de les claus de l'èxit de les polítiques del temps, si es vol que també tinguin un sentit de baix cap a dalt i no siguin únicament un instrument imposat de dalt cap a baix sense que la ciutadania tingui ni tan sols consciència que té problemes de gestió del temps quotidià, dada que apareix de forma recurrent en diversos estudis realitzats.

Entre les experiències més modestes de l'àmbit local podem citar l'exemple de la ciutat de Terrassa. És interessant assenyalar que, en aquest cas, i tal com hem vist que havia succeït a Barcelona o a moltes ciutats italianes, també van ser el Consell d'Igualtat de Terrassa i la Regidoria de Promoció de la Dona, les instàncies que van encapçalar el procés, tot i comptar amb el suport d'institucions transversals, com Foment de Terrassa SA. En aquest context, l'any 2006 es va elaborar un estudi sobre "Polítiques i usos del temps de Terrassa", amb l'objectiu de conèixer els usos del temps per part de les dones adultes, així com l'organització horària dels comerços i serveis de la ciutat, el grau de satisfacció i les propostes de millora en relació amb aquesta oferta. L'estudi es va centrar en tres barris de la ciutat amb característiques sociodemogràfiques ben diferenciades (Centre, Ègara i Roc Blanc), es va elaborar amb una metodologia qualitativa i conté un seguit de propostes genèriques i específiques, relacionades amb els àmbits del treball, tant productiu com reproductiu, el comerç, l'escola, el transport o les entitats financeres. Conclou reclamant l'impuls de taules de concertació sobre polítiques temporals a diferents escales i entre diferents agents, atès que qualsevol canvi o millora en l'accés horari als serveis té repercussions sobre les persones, administracions o empreses que els presten, per això només

es pot avançar basant-se en l'acord compartit per tots els agents implicats. Actualment el Consell Municipal per la Igualtat segueix treballant sobre aquestes propostes i la seva possible aplicació, amb l'objectiu de millorar la qualitat de vida i la incorporació de la vida quotidiana com a eix central de les polítiques (Gil, 2007). Aquest és un bon exemple dels processos esmentats, en què a partir de l'impuls inicial protagonitzat per les dones i sumat a altres experiències, el tema és assumit pel conjunt d'àrees municipals, i es planteja com un benefici per al conjunt de la població, tal com també hem vist que ha passat en el cas de Barcelona. Això ha donat lloc a un "Programa d'usos del temps", que preveu l'elaboració d'un Pla estratègic per a l'organització dels usos dels temps a la ciutat i l'assoliment d'un pacte ciutadà dels temps a escala local.

El més interessant avui és que aquest cas, explicat més en detall a títol d'exemple, no és pas únic, sinó que a Catalunya hi ha un seguit de municipis de diferents mides i característiques que també han iniciat els seus processos d'incorporació de polítiques del temps i han començat a endegar intervencions per donar resposta a la necessitat d'una nova gestió dels temps de la vida quotidiana. Les demandes per dotar els pobles o l'àmbit comarcal d'escoles bressol, la creació d'espais familiars, la proliferació de bancs del temps citada abans, la revisió i millora dels sistemes de transport públics, la creació de noves vies d'atenció ciutadana, les gestions en línia, són experiències que les trobem arreu del territori. Encara que no estiguin plenament articulades en el marc de plans del temps a escala municipal o comarcal, són les primeres llavors d'aquest procés imparable de difusió de les bones pràctiques temporals.

En paral·lel a aquest procés en marxa a escala local, també hem vist com en els darrers anys les polítiques temporals han començat a fer forat a altres escales, i això és fonamental perquè els municipis més petits, que tenen recursos limitats, trobin el suport necessari per avançar en aquesta línia. Concretament observem com en el "Pla de polítiques de dones del Govern de la Generalitat de Catalunya 2008-2011", el temps està plenament incorporat, tant en la diagnosi com en les propostes d'actuació de l'eix 4, dedicat justament a la reorganització dels treballs i les noves polítiques dels temps (Institut Català de les Dones, 2008). Els objectius d'aquest eix se centren a valorar el treball de cura, domèstic i familiar, equilibrar els temps i els treballs i garantir la presència i la no-discriminació de les dones en el mercat de treball. Les actuacions del Pla que es deriven d'aquests objectius són fonamentals perquè es tingui en compte l'impacte de gènere de les noves polítiques del temps.

També el Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya ha incorporat la variable temps en el "Programa de barris i àrees urbanes d'atenció especial", que des de 2004 s'aplica a diferents ciutats de Catalunya. El camp d'actuació 6, dedicat a l'equitat de gènere en l'ús de l'espai urbà i dels equipaments, preveu que les prioritats incloguin aspectes com la proximitat, la seguretat, la barreja d'usos i els temps.

La Secretaria de Polítiques Familiars i Drets de Ciutadania, del Departament d'Acció Social i Ciutadania de la Generalitat de Catalunya, també ha desenvolupat iniciatives de polítiques temporals. L'any 2007 es va iniciar el projecte "Minuts Menuts", un servei de guarda per a filles i fills de 0 a 3 anys fora de l'horari escolar, dins d'un espai lúdic i de guarda de qualitat.

Aquest projecte ja és present a una vintena de municipis de Catalunya, com, per exemple, Cambrils, Esplugues de Llobregat, La Seu d'Urgell, Mataró, Reus o Vilafranca del Penedès, entre altres, i està previst anar-lo estenent per tot el territori.

Finalment, cal esmentar l'eina que ha de ser clau en el desenvolupament de les polítiques temporals a Catalunya els pròxims anys: el "Pla estratègic sobre els usos i la gestió dels temps de la vida quotidiana (2008-2018)", impulsat igualment per la Secretaria de Polítiques Familiars i Drets de Ciutadania del Departament d'Acció Social i Ciutadania de la Generalitat de Catalunya. Aquest Pla s'estructura en quatre grans eixos que contenen nombroses mesures per desenvolupar des d'una perspectiva transversal:

1. Més temps disponible. Una organització territorial i social que afavoreixi una millor gestió dels temps.
2. Un nou equilibri en el valor i la distribució dels temps.
3. Més suport per viure amb qualitat els cicles vitals i les situacions familiars.
4. Temps amb valor social afegit. Temps per aprendre i educar, temps per participar en la vida col·lectiva.

L'elaboració del Pla ha passat per diferents fases d'anàlisi, diagnosi i participació ciutadana i és a punt d'establir l'estratègia i el text definitiu, que hauran d'orientar les polítiques temporals de les ciutadanes i els ciutadans de Catalunya al llarg de la pròxima dècada. Aquesta és l'eina imprescindible, el referent que altres nivells de l'Administració, però molt particularment les administracions locals, hauran d'utilitzar per millorar la qualitat de vida de la població, l'objectiu en el qual tots i totes estem d'acord i que, com ens deia Häguerstrand fa més de 30 anys, només es pot assolir tractant alhora les dimensions de l'espai i el temps.

Bibliografia general

- AJUNTAMENT DE BARCELONA. *El temps de les dones: de la reflexió a la pràctica*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1991.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA. "A Barcelona les dones canviem els temps". Propostes per una experiència pilot". Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Text mecanografiat. 1994.
- AMOREVOLE, Rosa Maria. *La Banca del Tempo. Istruzioni per l'uso*. Bolonya: EMI, 1999.
- BAILLY, Antoine; FERRAS, Robert i PUMAIN, Denise. *Encyclopédie de Géographie*, París, Economica, 1992.
- BALBO, Laura (ed.). *Tempi di vita*. Milà: Feltrinelli, 1991.
- BLUMEN, Orna. "Gender differences in the journey to work" a *Urban Geography*, 15 (3), p. 223-245. 1994.
- BONFIGLIOLI, Sandra (ed.). *Il Piano degli orari. Antologia di materiali per progettare ed attuare politiche pubbliche*. Milà: Angeli, 1994.
- BONIFACIO, Tizia i CAMONICO, Marina. *Ripensare il tempo. Le politiche dei tempi delle città*. Venècia: Comune di Venezia, 1999.
- BUCOLO, Elisabetta. "Le Banche del Tempo: una specificità italiana" a COLUCCIA, Paolo (ed.) *Il tempo... non è denaro!*, Pisa, BSF Edizioni, p.111-115. 2003.

- CEBOLLADA, Àngel i AVELLANEDA, Pau. “Costes sociales y temporales de la movilidad de los polígonos industriales. El caso de la región metropolitana de Barcelona” a *Finisterra, Revista Portuguesa de Geografia*, XLII(84), p. 67-85.
- CHIESI, Antonio. “Politiche del tempo, metodi di ricerca e strumenti di intervento” a *Nuovo governo locale*, 2.
- CLOS i COSTA, Isabel. “El viatge al treball a Barcelona i entorn” a *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, 8-9, p. 25-38. 1986.
- CODINA, Pilar & BOIX, Isabel. “L’espai-joc” a *Perspectiva escolar*, 192, p.64-67. 1995.
- CONSELL MUNICIPAL DE BENESTAR SOCIAL. *Propostes 1992*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1993.
- CORDONI, Elena. “Las mujeres cambian los tiempos” a *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 2, p. 221-237. 1993.
- COUTRAS, Jacqueline. *Des villes traditionnelles aux nouvelles banlieues. L’espace public au féminin*. Paris: SEDES, 1987.
- COUTRAS, Jacqueline. “La mobilité des femmes au quotidien” a *Les Annales de la Recherche Urbaine*, 59-60, p. 162-169. 1993.
- DÍAZ MUÑOZ, M.Ángeles. “Unas notas sobre las posibilidades docentes y aplicaciones de la geografía del tiempo” a BOSQUE, J. i DIAZ, M.A. (ed.) *Geografías personales*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, p. 131-163. 1991.
- DICK, Isabel. “Space, time, and renegotiating motherhood: an exploration of the domestic workplace” a *Environment and Planning D: Society and Space*, 8, p. 459-483. 1990.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos. “Elderly women in rural areas in the Netherlands”, *28th International Geographical Congress*. The Hague. 4-10, agost 1996.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos. “Les dones en entorns urbans i suburbans” a *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, 26, p. 83-95. 1995.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos i KARSTEN, Lia. “Daily activity patterns of working parents in the Netherlands” in *Area*, 21 (4), p. 365-376. 1989.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos i KARSTEN, Lia. “Women and the city”, *Erasmus Course Geography and gender*, Roskilde, Dinamarca, 12-17, setembre 1995.
- ELLEGARD, Kajsa; HÄGERSTRAND, Torsten i LENNTORP, Bo. “Activity Organization and the Generation of Daily Travel: Two Future Alternatives” a *Economic Geography*, 53 (2), p. 126-152. 1977.
- FAGNANI, Jeanne i CHAUVIRÉ, Yvan. “La actividad profesional de las mujeres con hijos en la aglomeración parisina (1975-1982)” a *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, 15, p. 39-66. 1989.
- FUNDACIÓ MARIA AURÈLIA CAPMANY. *Conciliació i nous usos del temps*. Barcelona: Institut Català de les Dones, 2007.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors. “Geography and Gender. The state of the art”. *28th International Geographical Congress*. The Hague. 4-10. Agost 1996.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors; CÀNOVES, Gemma i PRATS FERRET, Maria (1994) *Les dones i l’ús del temps. El cas del barri de Sants*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1994.
- GIL, Fabiola. “Polítiques i usos del temps a Terrassa” a *Nous Horitzons*, 185, p. 49-52. 2007.
- GINER, Salvador (dir.). *Enquesta de la Regió de Barcelona 2000. Informe General*. Barcelona: Institut d’Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona, 2002.
- GUSTAFSSON, Björn i KJULIN, Urban. “Time use in child care and housework and the total cost of children” a *Journal of Population Economics*, 7, p. 287-306. 1994.

- HÄGERSTRAND, T. "Geography and the Study of Interaction between Nature and Society" a *Geoforum*, 7 (1), p. 329-334. 1976.
- HÄGERSTRAND, T. "Diorama, path and project" a *Tidsskrift vor ekonomische en sociale geografie*, p. 323-339. 1982.
- HÄGERSTRAND, T. "¿Qué hay acerca de las personas en la ciencia regional?" a BOSQUE, J. & DÍAZ, M.A. (ed.). *Geografías personales*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, p. 93-109. 1991a, original 1970.
- HÄGERSTRAND, Torsten (1991b, original 1989) "Reflexiones sobre ¿Qué hay acerca de las personas en la ciencia regional?" a BOSQUE, J. i DÍAZ, M.A. (ed.). *Geografías personales*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, p. 111-118. 1991b, original 1989.
- HANSON, Susan i HANSON, Perry. "Gender and urban activity patterns in Uppsala, Sweden" a *The Geographical Review*, 70, p. 291-299. 1980.
- HUBBARD, Phil. *City*. Londres: Routledge, 2006.
- INSTITUT CATALÀ DE LES DONES. *Pla de polítiques de dones del govern de la Generalitat de Catalunya 2008-2011*. Barcelona, Institut Català de les Dones, 2008.
- JOHNSTON, R.J.; GREGORY, Derek i SMITH, David M. (ed.). *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, 1990.
- KATZ, Cindi i MONK, Janice. *Full Circles: Geographies of Women Over the Life Circle*. Londres & New York: Routledge, 1993.
- LÉVY, J. & LUSSAULT, M. (dir.). *Dictionnaire de la Géographie*. Paris: Belin, 2003.
- LITTLE, Jo; PEAKE, Linda i RICHARDSON, Pat (ed.). *Women in Cities. Gender and the urban environment*. Londres: MacMillan, 1998.
- MARTÍ, Conchi. *Los Bancos del Tiempo. Guía de buenas prácticas*. Barcelona: Asociación Salud y Familia, 2004.
- MAYHEW, S. A *Dictionary of Geography*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- McDOWELL, L. "Towards an understanding of the gender division of urban space" a *Environment and Planning*, 1, p. 59-72. 1983.
- McDOWELL, Linda. *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*. València: Cátedra, 2000.
- MIRALLES-GUASCH, Carme i CEBOLLADA FRONTERA, Àngel. *Movilidad y transporte. Opciones políticas para la ciudad*. Madrid: Fundación Alternativas, 2003.
- MOMSEN, Janet. *Gender and development*, Londres: Routledge, 2004.
- MONK, Janice. "Place matters: Comparative international perspectives on feminist geography" a *Professional Geographer*, 46, p. 277-88. 1994.
- MUXÍ, Zaida. "Usos de la ciutat" a *Nous Horitzons*, 185, p. 42-45. 2007.
- MUÑOZ, Francesc. "El tiempo del territorio, los territorios del tiempo" a NOGUÉ, Joan i ROMERO, Joan (ed.). *Las otras geografías*. València: Tirant lo Blanc, p. 235-254. 2006.
- PALM, Risa i PRED, Allan R. "Una perspectiva geográfico-temporal de los problemas de desigualdad de las mujeres" a RAMON, M. Dolores GARCIA (ed.). *Teoría y método en geografía humana*, Barcelona, Ariel, p. 107-131. 1985, original 1974.
- PAOLUCCI, Gabriella. "Orari di lavoro e doppia presenza. Un indagine sui tempi quotidiani delle donne." a GURRIERI, Giovanna i PAOLUCCI, Gabriella (ed.). *Insieme/Contro. Cittadinanza, uguaglianza e solidarietà nei sistemi di welfare*. Firenze, Centro Editoriale Toscano, p. 161-190. 1993.
- PAOLUCCI, Gabriella. "The Changing Dynamics of Working Time" a *Time & Society*, 5 (2), p. 145-167. 1996.

- PARKES, D. i THRIFT, N. *Times, spaces and places. A Chronogeographic Perspective*. Chichester: John Wiley & Sons, 1980.
- PÉREZ, Núria. “La ciutat accessible: el temps i la mobilitat quotidiana en l’escenari urbà i metropolitana” a *Nous Horitzons*, 185, p. 46-48. 2007.
- PRATS FERRET, Maria i GARCIA RAMON, M. Dolores, “Emploi du temps et vie quotidienne des femmes adultes à Barcelone”, *Espace, Populations, Sociétés*, 2004-1, p. 71-79. 2004.
- RIBALTA, Mariona. “A Barcelona, les dones canviem els temps” a *Nous Horitzons*, 185, p.57-61. 2007.
- ROSE, Gillian. *Feminism i Geography*. Cambridge: Polity Press, 1993.
- SABATÉ MARTÍNEZ, A.; RODRÍGUEZ MOYA, J. M. i DÍAZ MUÑOZ, M. A. *Mujeres, Espacio y Sociedad. Hacia una Geografía del Género*. Madrid: Síntesis, 1995.
- TIMMERMANS, Harry; ARENTZE, Theo i CHANG-HYEON, Joh. “Analysing space-time behaviour: new approaches to old problems” a *Progress in Human Geography*, 26 (2), p. 175-190. 2002.
- TIVERS, Jacqueline. *Women attached. The daily lives of women with young children*. Londres: Croom Helm, 1985.
- TORNQVIST, Gunnar. “The geography of economic activities: Some critical viewpoints on theory and application” a *Economic Geography*, 53 (2); p. 153-162. 1977.
- UNWIN, Tim. *El lugar de la geografía*. Madrid: Cátedra, 1995.
- VAIOU, Dina i LYKOGIANNI, Rouli. “Women, neighborhoods and everyday life” a *Urban Studies*, 43 (4), p. 731-743. 2006.
- VINAY, Paola. “Dona i treball: de la flexibilitat informal a la nova organització del temps. El cas d’Itàlia.” a *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, 26 p. 233-242. 1995.
- WGSG (WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP de l’IBG). *Geography and Gender. An introduction to feminist geography*. Londres: Hutchinson, 1984.

Referències de pàgines web

- www10.gencat.cat/ptop/AppJava/cat/arees/ciutat/barris/manuals/index.jsp (consulta: 25 de febrer de 2009)
- www.bancdeltemps.org (consulta: 6 de març de 2008)
- www.bcn.es/mercatsmunicipals (consulta: 20 de febrer de 2008)
- www.bcn.es/nust (consulta: 27 de febrer de 2008)
- www.gencat.cat/benestar/secretariafamilia/menuts.pdf (consulta 25 de febrer de 2009)
- www.laboratorideltemps.org/actuacions/ (consulta: 27 de febrer de 2008)
- www.red-bdt.org (consulta: 25 de febrer de 2009)
- www.terrassa.cat/dona/politiques/consell/estudi.htm (consulta: 6 de març de 2008)

El temps, la cura i els drets de ciutadania

Teresa Torns
Universitat Autònoma de Barcelona

1. Una mica d'història

L'any 2007, va fer vint anys de la publicació *Time to care. Politiche del tempo i diritti quotidiani* on la sociòloga italiana Laura Balbo (1987) mostrava la importància del temps de cura i reclamava polítiques de temps per repensar els drets de ciutadania en clau de quotidianitat. D'aquesta manera Balbo destacava tant la necessitat de tenir en compte el procés de reproducció (de la vida de les persones) en el moment de dissenyar polítiques de benestar com l'escenari de la vida quotidiana a l'hora de posar-les en pràctica. Avui en dia, podríem dir que mentre cada cop més especialistes consideren les polítiques de temps com un afer lligat al benestar, el que realment s'ha fet evident és la importància que “la cura”, traducció del terme anglosaxó *care*, i el temps tenen per al benestar. Una consideració que cal matisar perquè ni tothom accepta l'existència de la cura com una qüestió relacionada amb el temps, tal com la sociòloga italiana plantejava, ni tothom percep aquest ús social del temps com un element primordial per afrontar el benestar des dels reptes que plantegen els nous drets de ciutadania.

Tot i així, cal reconèixer que l'escletxa que va obrir Balbo ha estat aprofitada per l'anomenada perspectiva de gènere com un aixopluc que, durant aquests vint anys, ha permès posar de manifest l'existència de la relació entre el temps, la cura i el benestar. Ha fet evident que la mesura de l'ús social del temps serveix per fer visible la persistència de les desigualtats socials que afecten les dones per raó de gènere. I s'ha mostrat com una eina indispensable a l'hora de planificar i dissenyar les actuacions i alternatives ideades per pal·liar aquestes desigualtats i, en conseqüència, per replantejar el benestar de la ciutadania. La raó d'aquests encerts prové del fet que aquesta perspectiva ha estat capaç de fer visible la importància del treball i el temps de cura, tot emmarcant-los en l'escenari de la vida quotidiana on el benestar apareix com un

afer que no es pot defugir. Així mateix, ha posat en evidència com aquest treball i aquest temps estan protagonitzats majoritàriament per dones, tal com les dades procedents dels estudis de l'ús del temps mostren reiteradament. I ha permès que les polítiques de benestar actuals s'hagin de repensar tenint en compte tant aquest enfocament particular entre el treball i el temps com les dones que el duen a terme.

D'aquesta manera, es pot dir que el treball de cura i la seva visualització a través de la dimensió temporal han resultat fonamentals per comprovar que, a les actuals societats del benestar, hi ha un altre treball més enllà de l'activitat laboral i un altre temps més enllà de la jornada laboral. Igualment, aquest enfocament de la relació entre el temps i el treball ha permès trencar el mite que les dones no treballen o que les dones s'han incorporat recentment al mercat de treball, tal com massa vegades es diu des del coneixement especialitzat. I, el que resulta més important, aquest enfocament ha fet possible el coneixement, que no sempre va lligat al reconeixement del benestar quotidià, que la majoria de les dones adultes aporten a les societats contemporànies, assumint les tasques de cura i les domesticofamiliars. Una assumptió que les obliga a suportar una major càrrega total de treball en haver de dur a terme aquestes tasques fins i tot quan, a més tenen una activitat laboral, que les historiadores del treball femení ens han recordat que existeix molt abans que hi hagués una llei de conciliació o la Llei de “dependència”, per només citar les actuacions legislatives més properes i recents.

2. El temps és una eina clau per mesurar el treball de les dones

L'ús del temps s'ha convertit, doncs, en la clau per fer visible el treball que fan les dones, ja sigui el que hem anomenat treball domèstic, ja sigui la que considerem càrrega total de treball que inclou, a més, les hores de jornada laboral. Això ha estat possible gràcies als estudis que mesuren o bé l'ús social del temps o bé les activitats realitzades durant les hores del dia en els anomenats “pressupostos-temps”. Unes eines de mesura que, tot i no néixer amb aquesta finalitat, s'han expandit als països de la Unió Europea d'ençà de la dècada dels passats 90. Recentment, aquest tipus de dades apareixen a les estadístiques d'EUROSTAT com una mesura homologada i útil per obtenir estadístiques comparades sobre l'ús del temps en cadascun dels països de la UE, i, de retruc, mesurar les desigualtats entre homes i dones.

A Espanya, la sociòloga M. Ángeles Durán ha estat una de les pioneres a dur a terme aquest tipus d'estudis. I el 2003, l'INE va publicar els primers resultats de l'estudi dels usos socials del temps, segons els criteris homologats a Europa, amb dades recopilades el 2001, que a Catalunya han estat reelaborades per l'IDESCAT. Les dades obtingudes presenten un alt grau d'interès però plantegen també fortes insatisfaccions. En concret, en aquest cas, la satisfacció prové del fet que són mesures oficials, homologades i prestigiades i, el que és més important, comparables amb d'altres països. Però cal recordar, també, que són mesures que converteixen el temps en horari, atès que la comptabilització és el tipus de mesura més prestigiada, i que les dificul-

tats neixen del fet de no haver consensuat i legitimat altres conceptes de treball i benestar que els derivats d'una lògica mercantil que és la preponderant en aquest tipus de mesura. Una lògica basada en una idea de temps lineal i diacrònica que menysté les activitats relacionades amb el treball domèstic i de cura i no és capaç de reflectir acuradament la lògica temporal sincrònica que caracteritza la realització d'aquestes activitats. Aquest inconvenient ensopega, a més, amb la dificultat afegida de no poder mesurar la falta de consciència i concreció d'unes tasques que solen ser invisibles o sense significació social per a les mateixes dones que les realitzen. Mancança que afecta també als beneficis que proporcionen a totes aquelles persones que no acostumen a ser conscients del grau de dependència amb el que viuen quotidianament, i que, en l'actualitat, l'augment de les persones grans dependents està fent cada cop més evident.

Tanmateix, tot i els inconvenients, les dades de mesura de l'ús del temps són un pas important tant per fer diagnòstics de la situació com per dissenyar i planificar actuacions capaces de modificar aquesta situació. Una mostra d'aquest tipus de diagnòstic són les dades de la taula següent, on cal tenir present que, per raons metodològiques, es considera tota la població espanyola major de 10 anys i que les hores dedicades a la "cura personal" inclouen les de son. Tot i la manca de detall de les tasques de la llar i família, les dades mostren, un cop més, com les dones dediquen més hores al total del treball que els homes. Perquè elles dediquen força més estona que els seus companys a les tasques de la llar i la família i per tant a procurar benestar quotidià. Una dada que, convé recordar, mostra el veritable pes d'aquesta desigualtat entre els homes i dones quan l'acumulem al llarg de tots el dies de l'any i no sols en la seva mesura diària, atès que aquestes tasques no coneixen ni períodes de descans setmanal ni de vacances, ans al contrari.

Distribució temporal de les activitats diàries en un dia mitjà segons sexe. (hores: minuts)

	Homes	Dones	Total
Cura personal	11.28	11.27	11.27
Treball remunerat	3.52	2.07	2.59
Estudis	0.33	0.42	0.38
Tasques llar i família	1.39	4.14	2.58
Treball voluntari i reunions	0.09	0.14	0.12
Vida social i diversió	1.16	1.10	1.13
Esports i activitats a l'aire lliure	0.57	0.41	0.49
Aficions i jocs	0.26	0.11	0.18
Mitjans de comunicació	2.20	2.01	2.10
Trajectes i ús del temps no especificat	1.20	1.13	1.16

Font: Estadística de l'ús del temps sobre Catalunya. 2002-2003. IDESCAT-INE (Torns i altres, 2007).

En qualsevol cas, cal constatar l'ús de la dimensió social del temps com una bona mesura del treball domèstic i del benestar quotidià, ja que permet veure qui el realitza i fer una estimació sobre qui se'n beneficia. Així mateix, serveix per posar de manifest com la càrrega total de treball està distribuïda desigualment entre homes i dones (Aliaga, 2006) a tots els països euro-

peus, i com aquesta desigual distribució de temps i treball és especialment notòria en els països del sud d'Europa, on les dones han de dedicar més hores al treball domèstic, per la baixa dedicació dels homes en aquest tipus de tasques. Una baixa dedicació que no és igualment comparada per altres homes europeus, especialment pels belgues i escandinaus que són qui més hores dediquen al treball domèstic, tal com es pot veure a la taula següent. En els casos de Catalunya i Espanya cal remarcar-ho perquè aquesta menor dedicació masculina té lloc en un context on l'estat del benestar és feble, atesa la manca de serveis i recursos, i la tradició familista forta.

Ús del temps entre homes i dones (20-74 anys) en alguns països europeus (hores i minuts per dia)

DONES	Bèlgica	Itàlia	França	Finlàndia.	Suècia	Regne Unit	Espanya
Treball remunerat, estudis	2.07	2.06	2.31	2.49	3.12	2.33	2.26
Treball domèstic	4.32	5.20	4.30	3.56	3.42	4.15	4.55
Trajectes, viatges	1.19	1.14	0.54	1.07	1.23	1.25	1.05
Dormir	8.29	8.19	8.55	8.32	8.11	8.27	8.32
Menjars / cura personal	2.43	2.53	3.02	2.06	2.28	2.16	2.33
Temps lliure	4.50	4.08	4.08	5.30	5.04	5.04	4.29
Total	24	24	24	24	24	24	24

Font: Enquestes estatals sobre els usos del temps, EUROSTAT (Aliaga, 2006).

Ús del temps entre homes i dones (20-74 anys) en alguns països europeus (hores i minuts per dia)

HOMES	Bèlgica	Itàlia	França	Finlàndia	Suècia	Regne Unit	Espanya
Treball remunerat, estudis	3.30	4.26	4.03	4.01	4.25	4.18	4.39
Treball domèstic	2.38	1.35	2.22	2.16	2.29	2.18	1.37
Trajectes, viatges	1.35	1.35	1.03	1.12	1.30	1.30	1.16
Dormir	8.15	8.17	8.45	8.22	8.01	8.18	8.36
Menjars / cura personal	2.40	2.59	3.01	2.01	2.11	2.04	2.35
Temps lliure	5.22	5.08	4.46	6.08	5.24	5.32	5.17
Total	24	24	24	24	24	24	24

Font: Enquestes estatals sobre els usos del temps, EUROSTAT (Aliaga, 2006).

Millorar l'anàlisi de l'ús desigual del temps entre homes i dones ha estat una preocupació que ha mogut els esforços d'un bon nombre d'especialistes, sensibilitzades per aconseguir l'equitat entre els gèneres. El 1995, l'Institut Europeu de Florència va dedicar el curs acadèmic a l'estudi de l'ús del temps tenint en compte la perspectiva de gènere. La publicació dels resultats (Hufton; Kravaritou, 1999) és encara un excel·lent resum d'aquelles reflexions. També a Espanya, i en concret a Catalunya, s'han fet repetits esforços en la mateixa direcció, per exemple, les Jornades celebrades el febrer del 2001, coordinades per Cristina Carrasco, (2001). Com a exemple de les reflexions europees, resulta interessant recuperar els arguments de la sociòloga italiana Franca Bimbi, pionera en l'anàlisi de la relació entre el treball i el temps femení i defensora de les polítiques de temps (Belloni, Bimbi, 1997), quan reclama la necessitat de mesurar el temps de manera qualitativa. Aquest tipus de mesura, al seu parer, afavoreix

l'anàlisi de la durada i l'experiència temporal al llarg del cicle de vida, una possibilitat de fer evident com l'organització temporal en les societats del benestar perjudica les dones adultes per estar regulada i ordenada en clau productivista i masculina. Recentment, en el nostre entorn més proper, els estudis de la jove sociòloga Sara Moreno (Moreno, 2007; Torns i Moreno, 2005) tracten de posar de manifest, a través d'anàlisis qualitatives, els diferents significats que homes i dones atorguen al benestar, a partir de la relació entre el temps i el treball a la seva vida quotidiana. Aquesta mirada qualitativa sobre el temps representa, sense dubte, una millora dels estudis sobre l'ús del temps perquè ajuda a evitar els inconvenients de les estadístiques comentades, i suposa un reforç per a les reflexions teòriques que han d'acompanyar les polítiques de benestar necessàries per fer front als nous drets de ciutadania.

3. El temps “atrapa” les dones però no a totes igual

Aquesta mirada qualitativa sobre el temps ha estat també la que ha permès identificar la vida quotidiana i la ciutat com els millors escenaris per mostrar l'especial vinculació que les dones adultes mantenen amb el temps i el treball a les societats del benestar. Però l'encert d'aquest enfocament i d'aquesta identificació no ens ha de fer oblidar la centralitat que el temps de treball, entès només com a jornada laboral, té per a la vida de les persones i per a l'organització d'aquestes societats. Tot recordant que la majoria de les persones viuen segons l'horari de la jornada laboral del cap de família (majoritàriament masculí) amb el qual conviuen. Aquest horari provoca que les dones hagin de fer de “malabaristes del temps” organitzant el temps quotidià dels membres de la seva llar-família, a canvi de no disposar del seu propi temps, (Torns i Miguélez, 2000).

Dades ben recents (Fagan, 2007) confirmen, de nou, que fins i tot aquelles dones que gaudeixen d'unes condicions de vida millors, acumulen no sols una major càrrega de treball, sinó que senten i perceben que el temps és el seu pitjor enemic. I no s'ha d'oblidar que les percepcions femenines de sentir-se atrapades quotidianament pel temps, lema popularitzat per les dones italianes que varen idear la coneguda “lleï del temps”, es veuen força agreujades per la realitat de l'actual mercat laboral. Un mercat on persisteixen les desigualtats entre homes i dones i on, en particular a Catalunya, igual que a la resta d'Espanya, augmenta la polarització entre el mateix col·lectiu femení. Una situació relativament nova però que cal cercar en el fet que la majoria de l'ocupació femenina està, avui en dia, concentrada en els serveis i més específicament en el serveis relacionats amb les persones. Un sector d'activitat on l'ocupació, a més de tenir baixa qualitat i baixos salaris, compta amb la presència creixent de dones immigrades que pateixen jornades laborals extenses o amb horaris amb forta variabilitat i irregularitat (Torns; Carrasquer; Parella; Recio, 2007). Això no afecta totes les dones ocupades igual, perquè algunes dones, especialment les que varen sortir de la universitat als anys 70, han pogut ocupar els serveis públics creats per l'Estat en els àmbits de la sanitat i l'ensenyament, on l'ocupació és de major qualitat.

La centralitat de la jornada laboral i les dificultats de les dones per compaginar la vida laboral amb la vida personal i familiar ha estat un tema d'interès creixent entre especialistes i dissenyadors de polítiques no necessàriament preocupats per les persistents desigualtats de gènere. De fet, pot afirmar-se que les actuals societats del benestar han trobat la solució al que és considerat un problema femení afavorint i promovent el treball a temps parcial entre les dones, en particular entre les que són mares. Així ho confirmen les dades europees, espanyoles i catalanes de temps parcial, en particular algunes de les més recents, on aquesta modalitat posa de manifest com el treball a temps parcial és majoritàriament femení, i, lluny de correspondre a una reducció de jornada a voluntat de la persona ocupada sovint és una realitat imposada per la lògica empresarial, acompanyada d'altres condicionants de precarietat, esdevenint un veritable parany que atrapa les dones ocupades, tal com la realitat més propera i els estudis específics ens demostren dia a dia (Angeloff, 2000). L'estudi citat de Fagan (2007) assenyala que el treball a temps parcial no significa reducció de jornada diària sinó més irregularitat i variació d'horaris per a una de cada tres dones europees (a la UE dels 27).

Percentatge de dones ocupades que ho estan a temps parcial. 2006

	Dones	Ambdós sexes
Catalunya	21,7	11,6
Espanya	23,3	11,9
UE25	32,9	18,7

Font: EPA/EUROSTAT.

La percepció femenina de tenir una vida quotidiana atrapada pel temps es reflecteix, també, en els estudis de la UE sobre les preferències de temps de treball. L'anàlisi de gènere realitzat de nou per Fagan (Fagan i altres, 2001), posa en evidència com homes i dones difereixen en les seves preferències de temps de treball i com aquestes diferències se centren específicament en el tema del temps parcial. Les dones catalanes i espanyoles destaquen per no preferir aquest tipus de temps de treball, al revés de les seves homòlogues europees. Probablement perquè les escandinaves varen ser les pioneres a reduir la jornada laboral diària en ser mares, igual que ara fan les holandeses, i aquesta no és ja la realitat de les dones europees. En qualsevol cas, el major rebuig de les catalanes i espanyoles caldria explicar-lo a través de l'actual precarietat laboral femenina molt present en algunes ocupacions, que es materialitza en pitjors condicions laborals i salarials, i molt possiblement com a protesta més o menys conscient davant d'una divisió sexual del treball basada en el model "home cap de família/dona mestressa de casa". Una divisió que suporta l'organització d'un estat del benestar on la manca de serveis d'atenció a la vida diària i la mentalitat patriarcal fan que les dones hagin d'assumir la pitjor part, tot i les millores de les polítiques socials d'aquests darrers anys.

4. Les polítiques de conciliació

En aquests darrers anys, una altra de les solucions ideades per afrontar les dificultats de compaginar el treball i el temps que tenen les dones a les societats europees ha estat anomenar la qüestió sota el terme conciliació, que ha esdevingut molt popular, especialment al nostre país. De fet, una bona part²² de les darreres polítiques de conciliació de la vida laboral i familiar poden ser considerades fruit de les darreres estratègies per promoure l'ocupació a la Unió Europea. En concret, per aconseguir, en primer lloc, l'augment de l'ocupació femenina que cal augmentar, segons aquestes estratègies, per fer front a la crisi de l'ocupació que pateix Europa des de fa més de trenta anys, i, en segon lloc, perquè els indicadors laborals mostren unes absències femenines del mercat laboral recurrents i sembla que inexplicables. En concret, tot i la gran varietat de situacions segons els països i la major o menor incidència del treball a temps parcial femení ja comentat, les dones que tenen criatures de menys de 12 anys o són mares de tres o més criatures presenten taxes d'activitat baixes o bé consten com a inactives.

Sigui com sigui, el cert és que aquestes polítiques de conciliació pretenen resoldre el problema de compatibilitzar el treball i la vida familiar com si només afectés les dones que han de tenir o tenen ja una ocupació, i per aconseguir-ho s'emparen sota el paraigua de la promoció de la igualtat d'oportunitats entre homes i dones, però, no tots els països europeus les desenvolupen o anomenen igual. Finalment, en aquest darrer període, el lema *work-and-life balance* sembla imposar-se com a estratègia per reconèixer el conjunt d'aquestes actuacions, probablement per la força que té l'anglès en el món actual. L'entusiasme davant aquestes estratègies, així com les crítiques no s'han fet esperar. Cal ressenyar, entre les primeres, la promoció de la conciliació que fan, per exemple, les escoles de negocis al nostre país en considerar la conciliació com una eina clau per a la direcció dels recursos humans a les empreses. I, entre les segones, les reflexions realitzades per les principals especialistes europees en treball femení (Rubery, Meulders, Maruani, Bettio) que ens recorden com la proposta d'aquestes polítiques de conciliació no serveix perquè es fa des d'una lògica productivista, on el treball només és vist com a activitat laboral, i la conciliació hi apareix com una solució únicament pensada per a les dones. En concret, per a aquelles que són mares, oblidant, d'aquesta manera, que, si més no al nostre país, el problema de les dones ocupades en un futur que per algunes és ja present és afrontar també la cura de les persones grans dependents, que s'ha produït pel creixent envelliment de la població. Un panorama on no podem oblidar les dones ocupades en precàries condicions laborals i amb horaris irregulars per a les que aquesta conciliació no els representa una solució, tinguin o no criatures i visquin o no en situació de monoparentalitat.

Els instruments que preveuen aquestes polítiques europees de conciliació de la vida laboral i familiar consisteixen en la promoció de permisos laborals i de serveis d'atenció a la vida diària (SAD). Uns serveis que allà on l'estat del benestar és fort, com ara els països escandinaus, hi són d'abans de la conciliació com a eina bàsica de les polítiques del benestar per a la ciutadania, mentre que en els països mediterranis, a penes existeixen, perquè l'estat del benes-

22. Per veure la conciliació com una qüestió més propera a les polítiques familiars o lligada als afers dels horaris escolars, vegeu els estudis pioners de Brullet (2000) o Cardús (2002), així com les contribucions que aquests autors fan en aquest mateix volum.

tar és més precari; hi ha fortes resistències culturals que no sempre permeten reclamar-los, i tot plegat s'acompanya d'un forta tradició familista que fa que les dones ocupades tinguin una vida quotidiana on, ara per ara, la conciliació es tradueix en acumulació d'una major càrrega de treball i en menor disponibilitat de temps personal. Cal precisar, però, que la Llei de "dependència" espanyola i la dels serveis socials catalana permeten albirar un cert optimisme. Perquè malgrat les primeres crítiques rebudes per la llei espanyola, tot fa esperar que el desplegament d'ambdues lleis provoqui un fort augment dels serveis (SAD) al nostre país. Uns serveis que les especialistes anglosaxones ens han assenyalat com a indispensables per fer viable el que elles anomenen *social care* i ací hem començat a dir-ne organització social de la cura, per tal de desenvolupar el 4t pilar de l'estat del benestar i fer front als nous drets de ciutadania.

Pel que fa als permisos laborals inclosos en aquestes polítiques de conciliació, la majoria de països europeus (d'ençà de la UE dels 15) han desenvolupat, a partir del darrer canvi de segle, lleis que regulen els permisos de maternitat, excedències i altres llicències similars. A Espanya hi ha Llei de conciliació, des de novembre de 1999, i el "Plan Concilia" des del 2005, per al personal funcionari de l'Estat, a més d'altres actuacions promogudes pels governs autonòmics. Així mateix, algunes empreses, especialment les grans, miren de regular els horaris laborals per donar resposta a les necessitats conciliadores de la seva plantilla. Les primeres valoracions (Torns; Borràs; Moreno, 2007) sobre aquestes mesures empresarials assenyalen el fet que no afecten tota la plantilla, sinó la part més altament qualificada, i que la negociació col·lectiva que és l'instrument idoni per aconseguir mesures conciliadores per a tota la plantilla, tot i els esforços creixents, acostumen a no ser presents a les meses de negociació i molt menys a les empreses petites, que no s'ha d'oblidar que són majoria al nostre país.

Tot i així, existeixen mesures exemplars que convé destacar. En concret, són les desenvolupades per l'Administració pública. A més del ja citat "Plan Concilia", la Generalitat de Catalunya va regular la conciliació a través d'un primer decret el 2002, que ha anat seguit d'una llei de juliol del 2006. La nova Llei permet obtenir permisos laborals per a la cura de criatures sense reducció de salari, al personal funcionari de les diverses institucions públiques catalanes. Aquesta Llei va incorporar com a novetat significativa el permís de paternitat de quatre setmanes, que la Llei d'igualtat espanyola de març del 2007 posteriorment ha fixat només en 15 dies, tot i que està previst ampliar-lo a un mes en els propers 6 anys. Tanmateix, les dades mostren que l'aplicació de les novetats d'aquesta legislació és notable però força més lenta del que caldria esperar després de l'impacte mediàtic que l'ha acompanyat. Una lentitud que s'explica probablement perquè no hi ha hagut prou temps perquè les lleis promoguin el canvi de mentalitats necessari per facilitar la bona marxa d'aquest tipus d'actuacions, i perquè pel que fa els permisos de paternitat, només cal veure les dades de la taula següent per saber que aquests canvis s'han d'acompanyar, sense cap mena de dubte, d'una pressió similar a la que inclou la legislació vigent d'alguns països europeus, particularment els escandinaus. Amb la reflexió afegida que aquests canvis i aquestes actuacions no aborden prou satisfactòriament la cura de les persones grans dependents o d'aquelles que presenten una diversitat funcional notòria. Una problemàtica que afecta de ple les dones de

l'anomenada “generació sandwich” que estan atrapades entre la “normalitat” de la cura de fills i filles i la cura “sobrevinguda” de les persones grans dependents de la família. Situació que, donada l'obligació moral amb què la majoria afronten aquesta cura, no sempre genera la demanda d'uns serveis de cura absolutament necessaris per satisfer uns drets de ciutadania que ara per ara gairebé ningú considera com a tals, i que, en el millor dels casos, són substituïts per la contractació d'una dona immigrada en condicions laborals precàries.

Permisos de maternitat/paternitat. Espanya i Catalunya

Anys	Ambdós sexes (Dades absolutes)		% Mares	
	Espanya	Catalunya	Espanya	Catalunya
2004*	282.080	54.320	98,37	98,18
2005*	299.605	57.370	98,24	98,08
2006*	320.554	60.134	98,35	88,26

Font: "Instituto de la Mujer" a partir de dades de l'"Instituto Nacional de Seguridad Social".

* El volum de dades es referix al novembre.

Tanmateix, cal reconèixer que aquestes polítiques de conciliació permeten debatre i plantejar la qüestió clau de com regular i ordenar el temps del treball i de com aconseguir benestar quotidià a la societat, en especial a la catalana i espanyola que són territoris on el terme conciliació ha aconseguit un ressò molt alt, i, el que és més important, han fet possible que les alternatives o millores per abordar-les prenguin com a referència el qüestionament d'un projecte de vida en masculí del qual sempre queda fora la conciliació. O si es vol, sempre es planteja des de l'oblit del temps i el treball de cura, tot imaginant que l'èxit i els privilegis que a alguns els proporciona tenir una disponibilitat absoluta vers l'esfera pública no té cap cost personal, familiar ni social, en termes de temps, treball i benestar, situació davant la qual no cal esperar a tenir una vida gaire llarga per saber reconèixer l'error que aquest projecte suposa.

5. Les polítiques de temps

El debat sobre les polítiques de temps (Torns; Borràs; Moreno; Recio, 2006), sembla obrir camí cap a les alternatives. Tot i que cal reconèixer que les reflexions i actuacions emparades sota aquest lema pertanyen, ara com ara, al terreny de les reflexions teòriques o dels assajos i les temptatives. Les polítiques de temps més interessants, pel que fa als punts de vista argumentats en aquest escrit, cerquen els seus fonaments en l'enfocament de la relació entre el temps, el treball i el benestar quotidià que tenen present la perspectiva de gènere. Troben en l'avantprojecte italià de la “Llei del temps”, abans citat, el seu antecedent més clar, i en la Llei italiana promoguda per Livia Turco el 8 de març del 2000 com a resposta italiana a la conciliació, un exemple de regulació del temps de la ciutat, que ens resulta proper però força limitat. Les polí-

tiques reguladores del temps de la ciutat compten, en l'actualitat, amb altres experiències que no segueixen necessàriament les lògiques de la proposta italiana, més sensible al saber i l'experiència de les dones. En concret, a França, es desenvolupen polítiques de temps i ciutat on París ha estat pionera, i també Poitiers, Rennes, Saint Denis, Lyon o Lille, entre d'altres. Generalment, aquestes polítiques de temps i ciutat, tot i compartir alguns dels instruments de les polítiques italianes (oficines del temps, plans horaris), no prioritzen la perspectiva de gènere. Acostumen a estar orientades i tutelades per tècnics i polítics que consideren la ciutat com l'escenari de les noves polítiques urbanes. És a dir, són actuacions pensades per a una ciutat on el benestar quotidià depèn de la mobilitat quotidiana, el planejament urbanístic i/o el desenvolupament sostenible (Boulin; Mückenberger, 2002). Cal citar, també, les ciutats alemanyes de Hannover, Hanau i Bremen, en particular, aquesta última, ciutat que ha vist com en un dels seus barris es varen promoure unes "agències de temps" que van impulsar unes "taules quadrangulars" que han esdevingut un punt de referència molt interessant. En concret, aquestes taules actuen com a instàncies mediadores entre l'empresariat, els sindicats, l'ajuntament i la societat civil, per tal d'arribar a consensos que emparen les actuacions entorn del temps a la ciutat.

A Espanya, aquest tipus de polítiques de temps són encara incipients i molt heterogènies. A Astúries, per citar un dels primers exemples, es promou polítiques de temps de la ciutat que van lligades a la descentralització dels serveis municipals i al desenvolupament local. Les experiències de "bancs de temps" han estat, també, un bon exemple de les primeres actuacions i, en aquests darrers anys, han conegut un desenvolupament creixent. La ciutat de Barcelona és, segurament, la pionera a fer polítiques de temps i ciutat. L'orientació de les actuacions ha tingut, des de l'inici, una forta preocupació per afavorir unes ciutats més amigues de les dones i, de retruc, més amigues de tothom, tal com les pioneres italianes demanaren. Així pot constatar-se a les primeres experiències pilot al barri de Sants (García, Ramón, Cánovas, Prats, 1995) i en els bancs de temps que varen començar al districte d'Horta/Guinardó i ara són presents a gairebé tots els districtes de la ciutat. Finalment, s'ha de destacar la creació de la Regidoria dels "Nous Usos Socials del Temps" (NUST), que és, ara per ara, un dels referents més prometedors. Altres actuacions igualment properes són la "Xarxa de Ciutats i Pobles pels Nous Usos del Temps", creada el 2005 per la Diputació de Barcelona. En els seus inicis hi han participat 20 municipis que pretenen trobar models conjunts de gestió dels diversos usos del temps de la ciutat. En el Govern de la Generalitat cal destacar el "Pla estratègic sobre els usos i la gestió dels temps a la vida quotidiana" que impulsa la Secretaria de Polítiques Familiars i Drets de Ciutadania del Departament d'Acció Social i Ciutadania de la Generalitat, i el recentment iniciat Fòrum Català de Persones Expertes per a un repartiment igualitari del temps de treball, promogut pel Departament de Treball i la seva Direcció General d'Igualtat d'Oportunitats en el Treball.

La majoria d'aquestes polítiques de temps suposen un avenç que recull, de maneres diverses però amb voluntat constant, els sabers i les experiències acumulades per les dones entorn del temps, el treball i el benestar que han mirat de trobar nous escenaris. En concret, la ciutat i la vida quotidiana com a espais de proximitat idonis per desenvolupar els nous drets

de ciutadania. Però no podem oblidar que fer polítiques de temps a les nostres societats vol dir tenir en compte, per damunt de tot, que l'organització social del temps prioritària en aquestes societats és aquella que ha estat imposada per la industrialització i que avui en dia tothom assumeix com si aquest temps fos natural, atès l'èxit amb què ha aconseguit aquest procés (Torns; Miguélez, 2006). És a dir, hem de tenir molt present que el treball remunerat i, per tant la jornada laboral de l'organització productiva és l'únic temps que compta a l'hora d'organitzar la societat i la vida quotidiana de les persones. Això significa que no hi pot haver polítiques de temps que no afrontin, de manera igualment prioritària, la regulació i ordenació d'aquest temps de treball, cosa que suposa, d'entrada, revisar les demandes de reducció de la jornada laboral de manera sincrònica i quotidiana per a tothom, tal com algunes dones hem reivindicat des de la primera hora de les polítiques de temps, i que, en l'actualitat sabem que xoquen o no troben ressò entre una població acostumada a viure i percebre el temps de forma lineal i acumulativa. En un estudi que mostra el balanç de les polítiques europees de reducció del temps de treball, ja siguin les 35 hores franceses, l'experiència finlandesa del "6+6" o d'altres actuacions similars, es posa de manifest com la majoria de la població ocupada vol acumular temps de treball (4 dies de jornada laboral més o menys intensa) a canvi de gaudir de més temps lliure (Torns; Miguélez, 2006). La reducció sincrònica i quotidiana de la jornada laboral diària tan sols és acceptada per les dones mares que viuen la doble presència i coneixen la importància i la necessitat del temps i el treball de cura. Un treball que, com qualsevol dels relacionats amb la cura de la vida de les persones, requereix plena disponibilitat i accessibilitat i no permet ni l'acumulació lineal ni la lògica que regeix en el món laboral.

Podríem dir que aquesta percepció d'un temps lineal i acumulatiu és la que explica, d'algun manera, l'èxit relatiu, o si més no la bona premsa de les citades polítiques de conciliació al nostre país. Com ja s'ha dit, la majoria d'aquestes polítiques estan basades en permisos laborals i poques vegades van acompanyades de la reivindicació dels serveis d'atenció a la vida diària. Així les coses, queda fora de dubte la necessitat que existeixin aquests tipus de permisos laborals i cal fins i tot pensar a establir altres permisos (de formació, sabàtics, de lliure disposició personal, etc.), per a totes les persones ocupades i no sols per a les dones o per als grups més privilegiats de la jerarquia laboral. Aquesta ampliació és necessària no sols per estendre la conciliació, sinó per trencar la cultura laboral del nostre país que, a més de requerir un forta presència, impedeix un equilibri adequat entre la vida personal, laboral i familiar de dones i homes. La demanda d'aquesta ampliació ha de fer-se igualment tenint en compte que promoure més permisos laborals no necessàriament vol dir copsar la importància de reduir la jornada laboral, ni de millorar les desigualtats entre homes i dones. En primer lloc, perquè aquests permisos laborals, per amplis que puguin arribar a ser, només van destinats a regular períodes de temps de treball excepcional (maternitat, paternitat, formació, etc.). En segon lloc, perquè cal recordar que tot temps individual és sempre un temps social on els privilegis d'uns (acostumen a ser pocs i masculins) sempre es basen en els desavantatges de les altres (dones la majoria, principalment de classe treballadora i/o d'ètnies subordinades). I, finalment, perquè, davant d'aquells que pensen que la flexibi-

litat laboral pot ser una solució, cal fer-los evident que, avui en dia, la dita flexibilitat suposa majoritàriament més torns de treball per a la població ocupada masculina i un augment del temps parcial femení, en la línia del que abans ja s'ha comentat, fent del tot inviable que els permisos laborals conciliadors puguin assumir-se per tothom en igualtat de condicions.

Així les coses, cal pensar i dissenyar polítiques de temps que tinguin com a horitzó el temps de vida, però aquesta reivindicació suposa situar el treball necessari per promoure el benestar quotidià de les persones en el centre de la negociació i el debat, i, per tant, reforçar, a més de les polítiques reguladores del temps de treball, la interrelació entre la vida quotidiana com a espai d'aquest benestar, i la ciutat com a espai simbòlic de la ciutadania. No oblidant mai que els drets i deures de ciutadania a les societats del benestar es deriven fonamentalment de la presència que homes i dones tenen en el mercat de treball, un mercat i unes presències que també resulten desiguals per raó del contracte social de gènere que ha permès construir les bases de l'actual estat del benestar. Aquest contracte està basat en el model "home cap de família/dona mestressa de casa", on l'home esdevé el principal proveïdor d'ingressos perquè és l'únic subjecte que té assegurada com a dret cívic l'ocupació a ple temps. D'aquesta situació, se'n deriva la protecció social per a ell i per a la seva família. El mateix model pressuposa l'existència d'una dona, esposa, mare, filla, nora que exerceix de mestressa de casa i que, tingui o no una activitat laboral pròpia, veurà els seus drets cívics mediatos pel lligam que mantingui amb el cap de família. En l'actualitat, la situació material d'aquest model ha canviat, atesa la major presència femenina en el mercat laboral, però el model persisteix i gaudeix d'un fort pes simbòlic, tal com es comprova en les anàlisis de les opinions de la població europea sobre el treball de les dones (Crompton, 2005).

6. Consideracions finals

Un cop revisades algunes de les qüestions que envolten la problemàtica del temps, el treball i el benestar, des de l'òptica plantejada ací, sembla adient afegir un seguit de reflexions finals. En aquest punt, cal plantejar els nous reptes que ha d'afrontar la ciutadania del segle XXI. Com fins ara hem argumentat, el dret al temps conforma un d'aquests nous reptes. I seguint les mateixes reflexions, la cura i, més específicament, el que hem anomenat organització social de la cura, un àmbit on es fan evidents les necessitats immediates que hi ha en el rerefons d'alguns d'aquests nous reptes. Mary Daly i Jane Lewis (2000) són un exemple excel·lent de les estudioses que han analitzat la qüestió per tal de repensar l'estat del benestar. A parer seu, organitzar socialment la cura vol dir tenir en compte, en primer lloc, el conjunt d'activitats i relacions, de caràcter material i afectiu, vinculades a les necessitats d'infants i persones adultes dependents. Per tant, cal fer visible el treball i el temps de cura de la vida de les persones, que ara estan atribuïts a les dones de la família i considerats com una qüestió privada, mentre que, en segon lloc, organitzar socialment la cura vol dir establir un marc normatiu econòmic i social dins del qual aquestes activitats i relacions s'assumeixen i es realitzen.

Els serveis d'atenció a la vida diària (SAD), previstos a les polítiques europees de conciliació, són i han de ser l'eina clau per organitzar socialment la cura de totes aquelles persones que tenen dificultats en la seva autonomia personal durant els diversos períodes del seu cicle de vida. Cal plantejar-los, doncs, com a drets de ciutadania universals i individuals, igual que ara ho són l'ensenyament i la sanitat, perquè tots els estudis realitzats mostren com els SAD són un element fonamental per aconseguir l'equitat entre gèneres i promoure el benestar en clau de vida quotidiana. I ací l'optimisme resulta viable perquè malgrat que, fins fa ben poc el context català i espanyol pràcticament no coneixia ni reclamava els serveis SAD, la ja citada “*Ley de promoción de la autonomía personal y atención a las personas en situación de dependencia*” (39/2006), aprovada al desembre del 2006 pel Congrés espanyol, i la *Llei de serveis socials de Catalunya*, aprovada al setembre del 2007 pel Parlament català, introdueixen una millora notable en el futur de l'organització social de la cura. Tot i tenir presents les limitacions que han remarcat el col·lectiu de persones que s'apleguen entorn del *Forum de la Vida Independiente* per defensar la seva diversitat funcional. Unes veus que ens recorden el perill que aquest marc legislatiu reforci l'actual model familista i, per tant, agreugi la desigual distribució de temps i de la càrrega total de treball entre homes i dones.

En qualsevol cas, els nous reptes de la ciutadania que s'inscriuen en la necessitat d'organitzar socialment la cura no poden afrontar-se sense revisar el contracte social entre homes i dones comentat abans. I, en aquest punt, convé no oblidar que bona part dels inconvenients provenen no tant de les dificultats de les dones per conciliar el temps com de la tolerància social (llegida en clau d'hipocresia) davant l'absentisme masculí del temps i el treball de cura. Cal promoure, per tant, mesures reguladores del temps i el treball que qüestionin la jerarquia d'un cap de família masculí, o dels projectes de vida en masculí, que premien la disponibilitat absoluta vers el món laboral, el món de la política i l'esfera pública, en general. I ho aconsegueixen a canvi de menystenir el temps i la cura de la vida de les persones. Es tracta, a curt termini, d'evitar que les polítiques de conciliació, o si es vol les polítiques de temps, i l'organització social de la cura siguin pensades i viscudes com si fossin només un afer de dones. Jane Lewis (2007) ha reclamat recentment la necessitat d'arribar a establir un nou acord social que tingui en compte la problemàtica entre els gèneres i el creixent envelliment de la població. Hi podríem afegir que les dones del sud d'Europa sabem prou bé de la necessitat d'arribar en aquest nou pacte perquè coneixem de primera mà que és gràcies al treball i al temps de les dones del sud que el benestar quotidià és possible. I que, fins i tot, algunes estem interessades a procurar aquest benestar sense haver de reforçar altres desigualtats socials com ara les de classe i ètnia perquè sabem, també de fa molt, que les dones no som el problema sinó bona part de la solució.

Bibliografia general

ALIAGA, C. *How is the time of women and men distributed in Europe?* Eurostat Statistics in focus 4/2006.
ANGELOFF, T. *Le temps partiel: un marché de dupes?*, Paris: Syros, 2000.

- BALBO, L. *Time to Care. Politiche del tempo e diritti quotidiani*. Milà: Franco Angeli, 1987.
- BALBO, L. *Tempi di vita*, Milà: Feltrinelli, 1991.
- BELLONI, M. C.; BIMBI, F. *Microfisica della cittadinanza. Città, genere, politiche dei tempi*. Milà: Franco Angeli, 1997.
- BRULLET, C. “El debat sobre la conciliació ocupació-família dins el marc de la Unió Europea” a *Revista Catalana de Sociologia*/12. 2000.
- DALY, M.; LEWIS, J. “The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states” a *British Journal of Sociology*, vol 51, núm. 2. 2000.
- BOULIN, J. Y.; MÜCKENBERGER, U. *La ville à mille temps*, La Tour d’Aigues, L’Aube, 2002.
- CARDÚS, S. (dir.) *Propostes d’intervenció per a la conciliació d’horaris familiars, escolars i laborals*. (Informe d’investigació). Grup de recerca ISOR, Universitat Autònoma de Barcelona. Generalitat de Catalunya, Departament de Benestar Social, 2002.
- CARRASCO, C. (dir.) *Tiempos, trabajos, género*. Barcelona: Publicacions Universitat Barcelona, 2001.
- CARRASCO, C.; MAYORDOMO, M. *Tiempo, trabajos y organización social en torno al trabajo femenino* a CARRASCO, C. (ed.), *Mujeres y Economía*. Barcelona: Icària, 1999.
- CROMPTON R. [et al.] “Attitudes, women’s employment and the domestic division of labour” a *Work Employment and Society*, vol. 19, núm. 2, p. 213-233. 2005.
- DURÁN, M. A. “Cuidadores y dependientes: el desafío de los próximos años” a *Revista del Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales*, n.º 60, 2005.
- DURÁN, M.ª A. (coord.) *El valor del tiempo*. Madrid: Espasa-Calpe, 2006.
- FAGAN, C. [et al.] *Gender, employment and working time preferences in Europe*. Dublín: EUROFOUND, 2001.
- FAGAN, C. (coord.) *Working conditions in the European Union: the gender perspectiva*. Dublín: EUROFOUND, 2007.
- GARCIA RAMON, D.; CANOVAS, G.; PRATS, M. *Les dones i l’ús del temps a Barcelona. El cas del barri de Sants*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1995.
- HUFTON, O.; KRAVARITOU, Y. *Gender and the use of time*. La Haia: Kluwer Law Int. 1999.
- LEWIS, J. “Gender, Ageing and the New Social Settlement: the importance of developing a Holistic Approach to care policies”, a *Current Sociology*, 55(2). 2007.
- MORENO, S. *Temps, treball i benestar. Una aproximació des de la vida quotidiana*, tesi doctoral, Departament de Sociologia, UAB, 2007.
- PRIETO, C. (dir.) *Trabajo, género y tiempo social*. Madrid: Hacer-Universidad Complutense, 2007.
- TORNS, T. *El tiempo de trabajo y las relaciones de género: las dificultades de un cambio ineludible* a Prieto, 2007.
- TORNS, T.; MIGUELEZ, F. (dir.) *Tiempo y Ciudad*. Barcelona: Consell Econòmic y Social de Barcelona, 2000.
- TORNS, T.; MORENO, S. *De l’Estat del Benestar al benestar quotidià*. Barcelona: QUIT-UAB, informe de recerca. 2005.
- TORNS, T.; MIGUELEZ, F. (coord.) *El temps de treball: balanç d’actuacions a la Unió Europea* a CESB, *Noves formes d’organització del temps de treball*. Barcelona: Consell Econòmic i Social, (CESB), 2006.
- TORNS, T.; BORRAS, V.; MORENO, S.; RECIO, C. *Les polítiques de temps: un debat obert*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona - Regidoria dels Nous Usos Socials del Temps (NUST), 2006.
- TORNS, T.; BORRAS, V.; MORENO, S. “Las políticas de conciliación: políticas laborales versus políticas de tiempo” a *PAPERS*, núm. 83. 2007.
- TORNS, T.; CARRASQUER, P.; PARELLA, S.; RECIO, C. *Les dones i el treball a Catalunya: mites i certeses*. Barcelona: Institut Català de les Dones, 2007.

Cura dels infants. Estructures, estratègies i polítiques

Cristina Brullet
Universitat Autònoma de Barcelona

Ester: No tenia la idea de deixar la feina però pfff... no sé, va sorgir una oportunitat, la veritat, [...] vaig pensar, com a treballadora encara tinc molt temps i com a mare necessito viure això ara [fill de quatre mesos], i com a filla necessito estar amb el meu pare [greument malalt] i estar amb la meva família. I *bueno*, l'empresa no ho va entendre bé, però *bueno*, em van acomiadar i vaig poder cobrar l'atur.

Pau: Jo tinc feina per estar treballant potser des de les set del matí i no venir a casa en tot el dia, i podria guanyar més, podria guanyar més però no ho faig, renuncio a guanyar més per estar amb ell dues tardes que el porto i el vaig a buscar a l'escola i estic amb ell. Això, ho he fet des que va néixer.

La gran majoria de dones i homes joves de Catalunya treballen fora de la llar. També quan tenen fills. I per bé que a Catalunya l'escolarització dels infants de tres a cinc anys està coberta des de 1994, en canvi els serveis d'atenció a les criatures de zero a tres anys són insuficients; els permisos laborals per a la criança de fills i filles són massa escassos en temps; les excedències per a la cura d'altres suposen la pèrdua total del salari; i la descoordinació entre els temps laborals, escolars i els d'altres serveis necessaris dificulta l'organització de la vida diària del grup domèstic. El testimoni de l'Ester sobre els efectes d'aquest context és ben clar: les estratègies per assegurar la cura de les persones en situació de dependència resulten quasi sempre un sobreesforç o una renúncia laboral de les dones. Tanmateix, sembla emergir un nou perfil de pare jove que busca temps per estar amb els seus fills o filles i compartir la cura de la llar, tal com expressa el testimoni d'en Pau.

A la primera part d'aquest capítol comento breument els canvis que s'estan succeint a les societats occidentals en les relacions personals, d'intimitat i familiars, entre sexes i generacions. Canvis profunds que plantegen la necessitat de noves polítiques socials per assegurar la cura diària de les persones, a la vida privada i a la vida comunitària. A la segona part presento evidències estadístiques de l'Estat espanyol i de Catalunya sobre l'activitat laboral de les mares joves i l'escolarització de la petita infància; sobre l'estructura sexuada i desigual de les activitats i temps socials de la cura, i sobre les pràctiques familiars emergents que tendeixen cap a la *cura compartida*. Després, a partir d'estudis qualitius, comento les estratègies de mares i pares treballadors en la cura dels fills i filles, alguns dels quals mostren la voluntat en l'acció d'aproximar-se a un model de *coresponsabilitat* malgrat el poc impacte a les seves vides de les polítiques familiars en curs. Finalment, a tall de conclusió, defenso el desenvolupament de l'*ètica política de la coresponsabilitat de la cura* –entre homes i dones, i entre les institucions privades i públiques– com a principi fonamental que hauria d'acompanyar els drets individuals, la diversitat familiar i totes les polítiques socials.

1. Canvis en la posició social de les dones i en les relacions familiars. La necessitat d'una nova organització social de la cura a la vida quotidiana

84

En el món occidental estem passant des de la *família patriarcal moderna* pròpia de les societats industrials cap a noves maneres d'entendre i viure les relacions d'intimitat, familiars i de parentiu. Ja he tingut ocasió, en altres escrits, d'aportar evidències i reflexions en aquest respecte (Brullet 1998, 2007, 2008b), però ara val la pena dedicar-hi unes línies per sospesar en quin punt estem.

Avui les relacions familiars entre sexes i generacions s'estan allunyant dels models normatius imposats en el passat per l'Església o per l'Estat, perquè han incrementat de manera molt notable el *procés d'individualització dels drets* i els marges d'elecció dels estils i formes de vida. Més enllà de la diversitat de les formes familiars (allò més aparent i relativament fàcil de mesurar), cal veure que els canvis socials afecten, almenys, tres aspectes profunds de l'organització familiar.

El primer aspecte es refereix al que és *legal i legítim* per formar una família. A l'Estat espanyol i a Catalunya hi ha hagut en els darrers anys un conjunt molt important de reformes legals referents a les dinàmiques familiars: s'ha despenalitzat l'avortament en determinats supòsits (1985) i s'està preparant una nova llei amb la qual es pensa ampliar el dret de les dones a decidir sobre la seva maternitat (2009); s'ha regulat l'adopció d'infants per part d'una dona o un home sense parella (1987); hi ha noves lleis sobre les unions de parelles de fet (1998 i 2005); hi ha la transmissió del nom de família per via materna (1999); sobre el divorci directe per acord mutu (2005); sobre el matrimoni entre persones del

mateix sexe (2005); la nova Llei de reproducció assistida que permet a les dones acollir-s'hi una dona sense parella (2006); tenim la Llei d'adopció internacional (2007); les lleis contra la violència masclista (2004 i 2007); la Llei d'igualtat entre dones i homes (2005, 2007); etc. Així, el marc normatiu actual permet crear, dins uns marges amplis de llibertat, els vincles afectius, d'intimitat i familiars desitjats i, al mateix temps, la possibilitat de trencar-los quan hi ha desamor, maltractament o violència. Aquest conjunt de reformes legislatives suposen un gran avenç social. Però ara encara cal avançar en la construcció de les condicions materials i culturals perquè aquests nous drets es puguin fer realitat en situació d'igualtat d'oportunitats.

El segon aspecte és *l'organització diària del grup domèstic*. La divisió sexual del treball ha generat al llarg dels segles pràctiques, cultures i ètiques diferents per raó de gènere. En el model de família “moderna” del segle XIX i XX, l'ètica de la cura a la vida diària va ser delegada a les dones en l'àmbit domèstic familiar (com a mestresses i/o serventes), encara que elles també treballassin al camp, al taller o a la fàbrica. L'ètica del treball remunerat es va transmetre als homes, associada a drets socials, polítics i econòmics. Sempre hi va haver transgressions personals d'aquests models sexuats i discriminatoris, però la gran majoria de dones i homes van ser socialitzats per reproduir-los sense resistències al llarg de la seva vida (Brullet 1996a). Avui, tanmateix, s'han estès les famílies en què homes i dones aporten ingressos econòmics a la llar, però encara són les dones, en general, les que mantenen amb un sobreesforç la qualitat de vida del grup. Ara bé, l'envelliment de la població i les necessitats de les persones en situacions de dependència s'incrementen dia a dia i, en conseqüència, la nostra societat ha d'organitzar de manera més justa, més equitativa i eficient la cura de les persones a la vida diària.

El tercer aspecte fa referència a les *relacions de poder i autoritat* a les famílies. Aquestes s'han basat tradicionalment en rígides jerarquies per raó de sexe i edat. Avui, la democratització de la vida social i l'expansió dels drets individuals creen un marc apropiat per al desenvolupament de relacions familiars democràtiques. Però els rols i les jerarquies familiars convencionals estan molt interioritzats. D'aquí, per exemple, la freqüent no-acceptació de la major llibertat i autoritat de les dones, que pot derivar en violència i maltractament. És a dir, hi ha efectes no volguts en els processos de canvi que fan necessària l'actuació dels poders públics i de la societat civil en defensa dels drets i la dignitat de totes les persones adultes i dels infants.

A Catalunya, els canvis en les formes i les dinàmiques familiars s'han estès de manera notable en els últims quinze anys. La creixent diversitat i la major complexitat dels vincles de parentiu són expressió de l'extensió dels drets civils que permeten prendre decisions més lliures en la construcció de la pròpia biografia. Però, més enllà dels efectes d'aquests canvis a les vides personals, s'imposa l'evidència que la *cura diària a la vida humana* ja no es pot vertebrar únicament entorn de la xarxa familiar –i especialment de les dones–, sinó que també cal comptar amb la xarxa de relacions d'amistat i, cada vegada més, amb la xarxa de serveis comunitaris i de proximitat.

Les primeres intervencions de política familiar per part dels estats occidentals²³ es van dirigir a reforçar els temps de les dones dins les llars obreres per assegurar la cura diària dels adults i dels infants i l'increment de la natalitat. S'oferien algunes ajudes socials o econòmiques als homes treballadors en tant que caps de família (prestacions per esposa i fills, jubilació, algunes prestacions sanitàries, viduïtat i orfandat, etc.). Dones i infants, tutelats pel marit o pare, en podien fruit en tant que esposes i fills no pas per dret propi. L'Estat, l'Església o la societat civil actuaven en situacions d'extrema necessitat, des d'una concepció caritativa que estigmatitzava les persones o les famílies necessitades de suport, sense reconèixer les causes de la pobresa en les desigualtats econòmiques i socials.

En tot cas, la sobrevaloració del treball remunerat com a única font d'autonomia personal va restar importància a les activitats no remunerades. Així, el treball de manteniment i cura de la vida humana, en el qual les dones han tingut i encara tenen un paper fonamental, va ser devaluat i mai considerat com a causa d'obtenció de drets. En conseqüència, encara avui organitzar-se la vida diària a la “manera masculina” o a la “manera femenina” continua tenint efectes econòmics i socials molt desiguals en les trajectòries personals.

Les persones que tenen un grau elevat de dependència necessiten atencions i recursos específics per poder mantenir la seva qualitat de vida i el màxim grau d'autonomia possible. Però totes les persones som interdependents en el joc de rebre i donar cura i afecte tant a la vida diària com en situacions de malaltia, precarietat o discapacitat. Una altra cosa és com aquest joc s'organitza socialment, i com algunes persones i grups s'enganyen a si mateixos no reconeixent les dependències que mantenen amb altres, valorant molt poc la cura que en reben.

Sabem que els sectors socials més benestants poden accedir als serveis privats de cura a preu de mercat, encara que sigui a un cost econòmic molt elevat. I sabem, també, que les dones immigrades estrangeres s'han incorporat a la cura d'infants i persones amb dependència a la nostra societat, en situacions laborals altament precàries i discriminatòries. En el procés de transició social que estem vivint, i en coherència amb el nostre marc polític democràtic, les polítiques socials progressistes haurien d'afrontar les velles i noves necessitats de cura –dins i fora de les famílies– de manera que no es reproduïxin les desigualtats socials per raó de gènere, de classe i d'ètnia, tan associades al treball de cura ahir i avui.

Construint l'organització social de la cura. Nous conceptes per a noves polítiques

En català modern²⁴ es fa ús de les paraules “cura”, “curar”, o “tenir cura” –que vénen del llatí *cura* i *curare*– i s'usen en el sentit d'atenció prestada a algú, assistir un malalt, i també en el sentit de pensar, vetllar, etc. Així, doncs, quan parlem de “cura” també cal tenir en compte la seva dimensió d'organització i gestió. Maria Ángeles Durán²⁵ (2007) distingeix la cura immediata i física –com banyar un infant o curar-li una ferida, accions de durada precisa i de temps mesurable amb exactitud– d'un altre tipus de cures intangibles, mentals i afectives, que fins i tot poden prestar-se sense presència física –per exemple, el contacte

23. Vegeu, per exemple, Lewis (1992); Martin (1998); o Daune-Richard (2007).

24. En català antic, la paraula “cuidar” del llatí *cogitare* significava pensar, pensar-se, creure's, estar a punt (Diccionari etimològic de Joan Coromines). En castellà, el Diccionario de la Real Academia Española diu, de manera molt similar, que “cuidar” ve de l'antic *coidar*, i del llatí *cogitare*, pensar.

25. Investigadora i Catedrática de Sociologia en el Consell Superior d'Investigacions Científiques.

a distància molt freqüent de les mares immigrades amb els fills o filles que resten al país d'origen; o l'atenció telefònica diària de tantes filles a les seves mares o pares d'edat avançada.

Al llarg de més de vint-i-cinc anys, Durán ha elaborat diversos estudis que relacionen espais, temps i activitats de cura. L'any 1988 va publicar una obra col·lectiva extraordinària i pionera –*De puertas adentro*– en la qual aportava una mirada totalment nova sobre la importància econòmica i social de la cura prestada a les persones dins les llars i les famílies. En un llibre recent, *El valor del tiempo* (2007), sintetitza per a una gran audiència algunes de les seves interessants troballes científiques. En una entrevista comenta la gran importància en temps de les feines diàries de la cura no remunerada a l'Estat espanyol:

“He calculat el temps que dediquem a tenir cura de la salut, i per cada 12 hores que hi posen els professionals cal afegir-hi 88 hores més. Imaginin la desproporció entre el sector pagat i el sector no pagat: per cada 12 hores del primer se'n necessiten 88 del sector privat, de les famílies o de persones curadores. La càrrega de cura que ens ve a sobre és tremenda [per causa de l'increment de població de major edat], i no tenim pensat que la riquesa i el desenvolupament no es mesuren només amb diner, sinó també amb altres indicadors.”²⁶

Marie-Thérèse Letablier²⁷ (2001) analitza la cura en els actuals estats del benestar i associa aquest terme a “treball per als altres”, ja sigui realitzat en un marc familiar no remunerat o en un marc professional, ja sigui remunerat per part de particulars o pel sistema de protecció social. A partir de la seva pròpia recerca i resseguint altres aportacions europees, especialment les de Jane Lewis,²⁸ Letablier considera que allò més específic del treball de cura és la seva dimensió relacional i afectiva. I allò que més la unifica és ser un treball majoritàriament reservat a les dones.

“La cura és l'acció d'ajudar un infant o una persona adulta dependent per al desenvolupament i benestar de la seva vida quotidiana. Comprèn la responsabilitat material (el treball), l'econòmica (el cost) i la psicològica (l'afecte, les emocions, els sentiments). La pot efectuar un parent voluntari de la família, o bé una persona remunerada, dins o fora de la família. La naturalesa de l'activitat de tenir cura varia segons s'efectuï en el si de la família o bé es delegui a altres persones, i segons sigui una activitat remunerada o no (Letablier, 2001: 21.)”

Així, el camp d'observació de la cura se situa en les relacions personals i familiars i en els serveis a la comunitat (públics, privats no lucratiu, privats de mercat), tenint present el paper prioritari i desigual que avui per avui hi fan les dones i els efectes que això pot tenir sobre les seves vides. L'acció pública en suport a la cura a la vida quotidiana s'hauria de situar en el cor de les polítiques socials i travessar totes les institucions de benestar que

26. El País, 18.05.2007.

27. Sociòloga francesa que estudia les interaccions entre polítiques familiars, polítiques d'ocupació i d'equitat entre sexes, en perspectiva europea. Ha fet moltes aportacions sobre els serveis d'atenció a la infància i els seus efectes sobre l'activitat laboral de les mares, sovint en col·laboració amb Jeanne Fagnani.

28. Catedràtica de política social al Regne Unit. Estudia, en perspectiva comparada i de les dones, els canvis familiars i les polítiques familiars; la història de les polítiques socials i el paper del sector no lucratiu en la cura. Ha investigat sobre les transformacions de les relacions conjugals i d'intimitat, la maternitat, les famílies monoparentals, etc. El principal focus és la relació entre la cura i les polítiques socials. Defensa una aproximació holística a la cura, que significa considerar totes les parts del sistema i les seves interrelacions en contextos socials concrets. Vegeu la bibliografia final d'aquest capítol i, per ampliar, les seves publicacions a <http://www.lse.ac.uk/people/j.lewis@lse.ac.uk/publications.htm>

tenen un paper en el creixement de l'autonomia de les persones i de l'equitat social (polítiques familiars, polítiques educatives, polítiques de dones, polítiques d'igualtat d'oportunitats, polítiques dels temps, polítiques d'immigració, polítiques laborals, etc.). Aquesta acció hauria de prendre molt en compte la capacitació (promoció formativa i pràctica) dels homes en la cura, tant a l'esfera privada com a l'esfera professional. I tot plegat per tres qüestions principals:

1. per poder afrontar les necessitats creixents de la cura en edats molt avançades;²⁹
2. per promoure la igualtat d'oportunitats entre dones i homes;
3. per trencar el procés de devaluació patriarcal de les activitats de cura a la vida diària.

El debat entorn de la cura a la vida diària i el possible paper que hi haurien de tenir els estats del benestar parteix de la idea que el mercat lliure de serveis personals no podrà resoldre per si sol les necessitats d'assistència que s'estan generant a les nostres societats. Les transformacions familiars i l'envelliment de la població porten “necessàriament” cap a la cooperació i la coresponsabilitat entre institucions. Des d'aquest punt de vista, cal repensar el pes relatiu que haurien de tenir les diferents fonts de provisió de benestar presents a la nostra societat, i com s'haurien d'articular i finançar. Cal repartir responsabilitats entre l'Estat (amb un paper clau en la prestació de serveis de proximitat i en la regulació del dret a tenir temps personal per a la cura), la societat civil organitzada (serveis del tercer sector no lucratiu i voluntariat social), el mercat (oferta de serveis privats) i les famílies i les xarxes d'intimitat (incorporant-hi els homes).

Però construir un nou paradigma de la cura i el benestar a la vida diària no és cosa fàcil. Hi ha evidències sobre el fet que les mateixes mesures polítiques implementades en un o altre país poden tenir impactes diferencials i efectes no desitjats. Per exemple, en l'activitat laboral de les dones (Lemke, 2006; Daune-Richard, 2007) o en la coresponsabilització dels homes en la cura (Nyberg, 2007). Els efectes i beneficis que procuren unes o altres mesures depenen de les estructures econòmiques i empresarials a cada país, de les seves tradicions familiars i d'una cultura política més o menys compromesa amb els drets de ciutadania per a les dones (Daune-Richard, 2007). Per això Jane Lewis insisteix en el fet que cal fer diagnòstics precisos i contextualitzats del camp de la cura i de les polítiques socials necessàries, per poder orientar polítiques concretes eficients i controlar els efectes no volguts. Així mateix considera que, fins ara, tant a la Unió Europea com al Regne Unit, s'ha prestat més atenció a la igualtat d'oportunitats entre els sexes en relació amb l'ocupació laboral que no pas en relació amb la cura. Per tant, cal revisar aquesta tendència, atès que les necessitats de cures informals a gent d'edat avançada en els espais familiars afecten greument les oportunitats de les dones en el mercat de treball.

A Catalunya, l'aprovació molt recent de la Llei estatal de “dependència” i de la Llei catalana de serveis socials han compromès l'Administració pública a assegurar el dret univer-

29. Segons la *Llei estatal 39/2006, de 14 de desembre, de promoció de l'autonomia personal i d'atenció a les persones en situació de dependència*, la població espanyola de més de 65 anys s'ha duplicat en els darrers 30 anys, passant de 3,3 milions de persones el 1970 (un 9,7% de tota la població) a més de 6,6 milions el 2000 (16,6%). I l'augment de les persones més grans de 80 anys s'ha duplicat en només vint anys.

sal de les persones amb alguna discapacitat o dependència a tenir suport públic a la cura en la vida diària, en l'esfera privada familiar i en els serveis comunitaris. Les lleis estatal i autonòmica de conciliació de la vida familiar i la vida laboral han millorat alguns drets dels treballadors i treballadores en la cura, però encara són molt insuficients perquè el seu impacte pugui ser valorat de manera satisfactòria. Segurament perquè aquestes mesures puguin ser realment eficients caldrà desenvolupar en paral·lel altres accions polítiques relacionades amb la reestructuració dels temps d'organització social i la promoció de nous usos socials dels temps de vida quotidiana.

D'altra banda, comencem a conèixer millor les estratègies d'organització diària de les famílies amb criatures, i l'emergència de nous perfils de maternitat i paternitat entre les generacions joves a les societats amb estats del benestar.³⁰ Tanmateix, la manca de polítiques laborals i familiars més ajustades a les necessitats reals impedeixen sovint que els compromisos personals en la cura no es puguin establir en llibertat i igualtat d'oportunitats, tal com veurem en el que segueix.

2. Revisant evidències. Context, estructura i estratègies d'acció en el treball de cura dels infants

En l'àmbit de les relacions familiars és molt difícil definir, delimitar i mesurar el temps que dediquem a tenir cura dels altres. En quin moment una activitat de cura deixa de ser un treball i es converteix en un plaer? (Dussuet 1997). En quin moment és una obligació imposada, o forma part d'un vincle afectiu desitjat que empeny a donar suport a l'altre? En el cas de parents adults amb poca autonomia o persones malaltes, el treball de tenir-ne cura és, a vegades, molt feixuc, però també pot tenir gratificacions afectives importants. En el cas de la cura dels fills i filles, aquell interrogant és especialment oportú: treball o plaer? És molt probable que per moltes persones la vivència sigui dual. En aquest sentit, segons Singly³¹ (1999) tota mesura objectiva del temps referent a la cura –en hores i minuts– és forçosament limitada, ja que redueix i classifica en un sol sentit una experiència que és complexa i polisèmica. En tot cas, podem dir que l'atenció a nens i nenes forma part de la cura a persones amb un grau elevat de dependència que –més enllà del que també pot ser realitzat de manera remunerada– conforma una part molt important de les tasques i responsabilitats que sovint anomenem com a treball domèstic i familiar no remunerat.

A la nostra societat la posició de les dones joves en l'àmbit públic i privat està canviant de manera important. En són indicador les seves taxes d'activitat laboral segons el seu nombre de fills o filles. No em pararé a fer una anàlisi en detall de les dades de les figures 1 i 2, però en llegir-les cal tenir en compte que inclouen dones actives ocupades o en atur; actives a temps complet o a temps reduït o variable. També cal saber que aquest grup de 30 a 44 anys acumula actualment les majors taxes de naixements a Catalunya (63%).³²

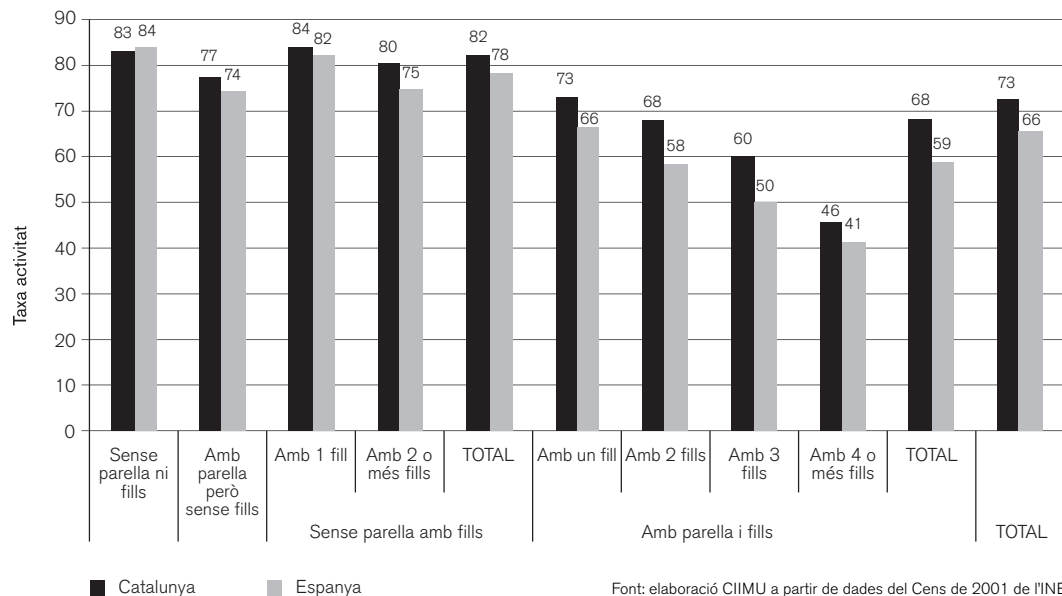
30. Vegeu Bimbi 1993; Brullet 1996; Singly 1999; Meil 1997, 1999; Alberdi, Escario i Matas 2000; Meil 2005; Brannen, Moss i Mooney 2004; Williams 2005; Abril i Romero 2006; Alberdi i Escario 2007; Brullet i Roca 2008.

31. Sociòleg de la família, l'educació, i les relacions de gènere. Les seves anàlisis han aprofundit en el procés d'individualització, les transformacions familiars i la construcció de les identitats. Vegeu <http://www.singly.org/francois/>.

32. A Catalunya, el 63%, dels nadons del 2006 són de mares de 30 a 44 anys. Vegeu dades recents sobre infants i famílies a Catalunya a CIIMU, 2008 (II volum). Segons l'EPA-IT2008, la taxa d'ocupació global catalana és del 71,3%; la de les dones és del 62,1%, per sobre de les mitjanes d'Espanya i la UE. La taxa global d'atur és del 7,6% (homes, 6,7%; dones, 8,7%). Però l'atur dels homes s'incrementa per la crisi i acomiadaments en la construcció; caldrà veure en aquest context com evoluciona l'atur de les dones.

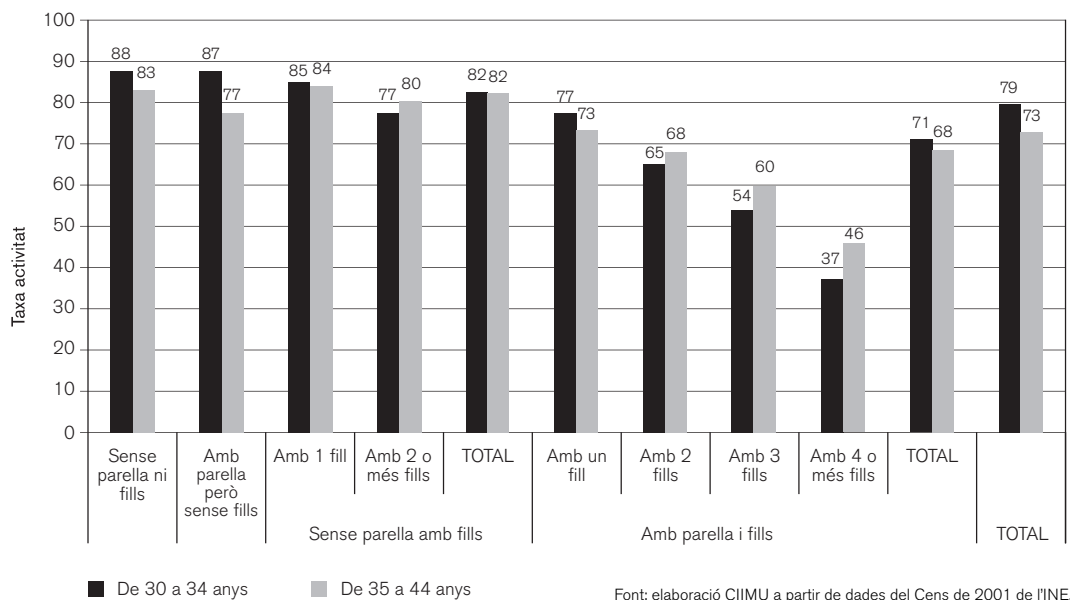
F1. Taxes d'activitat de les dones de 35 a 44 anys, segons convivència amb parella i fills (%).
Catalunya i Espanya. 2001

90

F2. Taxes d'activitat de les dones de 30 a 44 anys, segons convivència amb parella i fills i grups d'edat.
Catalunya. 2001

De fet, la inserció i la promoció laboral de les dones joves en general no es fa en condicions d'igualtat amb els homes de la seva mateixa generació. No obstant això, les dades són contundents en el sentit que ens informen sobre la seva voluntat de continuar treballant fora de la llar tenint un, dos, tres o més fills. Són impressionants si tenim en compte la pauta cultural encara dominant vint anys enrere. I ens impressionen encara més si sabem que les dones actives a Espanya i Catalunya tendeixen molt més que en altres països europeus a treballar a temps complet.

L'increment de l'activitat laboral de les mares joves, i el seu tipus de jornada, va associat a la possibilitat d'escolaritzar els seus fills entre els 0 i 5 anys i d'accedir a permisos parentals generosos. A Espanya, la Llei d'educació de 1990 (LOGSE) va potenciar l'expansió de l'escolarització dels nens i nenes de 3 a 5 anys, tal com mostra la taula 1. No els obligava a ser escolaritzats però assegurava el dret a una plaça pública a demanda de les famílies. L'increment es va produir a ritmes molts diferents a cada comunitat autònoma, segons la pressió de l'activitat laboral de les mares, de la demanda social i de la voluntat política de cada govern. Per exemple, a Catalunya, des del curs 1993-94, els infants de 3 anys ho estan quasi al 100% (amb oscil·lacions en els darrers anys que depenen de la menor escolarització d'alguns infants de famílies acabades d'immigrar), mentre que a Andalusia solament ho estava el 16% (taula 2). Avui, a Espanya, gairebé tots els infants de 3 a 5 anys estan escolaritzats (entorn d'un 70% en el sector públic i un 30% en el sector privat), superant la taxa mitjana d'escolarització de la Unió Europea-15, i de països com el Regne Unit o Alemanya.

T1. Evolució de la taxa neta d'escolaritat a 2 i 3 anys. Catalunya i Espanya 1986-2004

	Espanya		Catalunya	
	2 anys	3 anys	2 anys	3 anys
1986-1987	4,7	16,7	9,1	24,4
1987-1988	4,5	18,1	9,9	25,3
1988-1989	4,6	18,7	10,2	25,7
1989-1990	4,8	21,8	11,3	27,3
1990-1991	7,0	28,2	12,3	37,4
1991-1992	7,2	38,5	14,5	62,0
1992-1993	8,6	45,8	20,8	94,7
1993-1994	10,7	53,4	28,2	97,8
1994-1995	11,2	57,3	27,9	98,3
1995-1996	11,6	61,2	44,8	99,7
1996-1997	12,3	66,9	47,0	103,5
1997-1998	12,6	72,6	47,6	102,2
1998-1999	13,7	75,4	47,0	100,6
1999-2000	15,9	84,1	47,3	100,7
2000-2001	17,4	88,4	49,8	99,1
2001-2002	20,7	92,9	49,3	99,3
2002-2003	21,7	94,7	50,2	98,5
2003-2004	39,3	95,8	-	-

Nota 1: la taxa neta d'escolarització per edat és el resultat del quocient entre la població escolaritzada d'una edat i la població estimada de la mateixa edat.

Nota 2: l'ús de dues fonts estadístiques diferents en l'algorisme de càlcul pot donar taxes d'escolarització superiors al 100%.

T2. Taxa neta d'escolaritat als 3 anys. Espanya i comunitats autònomes.
Cursos 1993-94 i 2005-06

	1993-94	2005-06
Andalusia	16,4	98,1
Aragó	76,8	100,0
Astúries	62,8	97,1
Balears (Illes)	45,8	88,9
Canàries	19,5	93,7
Cantàbria	68,1	95,3
Castella i Lleó	79,0	100,0
Castella-La Manxa	52,3	100,0
Catalunya	96,0	96,1
Comunitat Valenciana	41,5	92,4
Extremadura	49,7	99,4
Galícia	68,9	98,3
Madrid	55,7	90,7
Múrcia	32,1	97,5
Navarra	98,5	96,7
País Basc	100,0	100,0
Rioja (La)	68,0	97,4
Ceuta	33,4	98,3
Melilla	28,0	99,0
Total	53,0	96,0

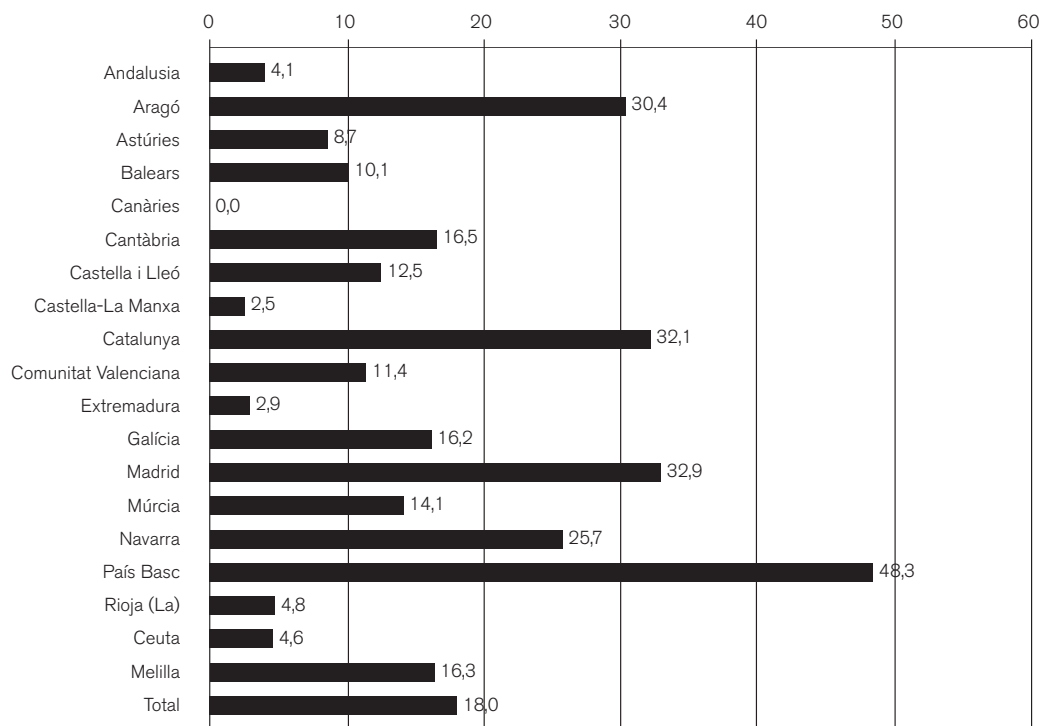
Font: elaboració CIIMU a partir de dades de l'INE.

Ara bé, els serveis educatius existents per als infants de 0 a 2 anys estan molt per sota de la demanda real i potencial (Forner, 1999; Brullet i Parella, 2001a; González 2001; Escobedo 2002 i 2007; Balaguer *et al.* 2008). En el conjunt d'Espanya, el curs 2006-07 (F1) només cobreixen 1,8 de cada 10 infants, tot i que la disparitat entre comunitats autònomes és molt gran. A Aragó, Catalunya i Madrid en cobreixen 3 de cada 10; al País Basc 5 de cada 10. A inicis del 2008, cal destacar l'acció pionera del Govern Balear, que està creant una xarxa d'escoles bressol de qualitat amb capacitat per satisfer tota la demanda existent a ses illes. Però molts infants assisteixen a guarderies privades no regulades pel Ministeri d'Educació –i sovint il·legals–, que no sempre tenen la qualitat adequada (Balaguer, 2008). I, com se sap, moltes àvies s'ocupen dels infants mentre la mare i el pare treballen. A més, tal com s'ha comprovat recentment, les mares treballadores amb contracte estable s'acullen cada vegada més al subsidi d'atur fins que poden tenir una bona plaça d'escola bressol. I això perquè els permisos laborals i subsidis per maternitat i paternitat són massa curts, i les excedències parentals impliquen la pèrdua total de salari (Brullet i Roca 2008; Del Boca [*et al.*] 2006).

Cal dir que pel que fa als 0-2 anys, i als 3-5, les diferències d'atenció en serveis de qualitat entre països europeus també són molt notables. Els sistemes més desenvolupats –com els escandinaus– ofereixen més serveis públics per als més petits, i, sobretot, permisos laborals molt generosos per a la criança dels nadons a casa, generosos en temps i en compensació

F3. Taxa neta d'escolaritat en el 1r cicle d'educació infantil (0-2 anys). Espanya i comunitats autònomes. Curs 2006-07

Font: elaboració CIIMU a partir de dades del Ministerio de Educación i Ciència.

econòmica del salari del progenitor assistent, ja sigui la mare o el pare. Per exemple, des de l'any 2007, a Suècia hi ha el dret a 480 dies de permís per a la cura dels infants (14 setmanes de baixa per maternitat més 18 mesos de permís parental, amb compensacions de salari), dels quals almenys 60 dies són per al pare o la mare, i la resta per a qualsevol dels dos, segons convinguin ells mateixos.³³

A Espanya i Catalunya estem molt lluny de l'exemple citat, fins i tot quan l'agenda política comença a considerar la importància dels *permisos laborals*, les *reduccions de jornades* i la *prestació de serveis*. Pel que fa als serveis, el maig de 2006 el Govern de l'Estat es va comprometre a augmentar el finançament públic fins a cobrir el 20% dels infants menors de 3 anys. Però segons Escobedo (2007: 14), això solament representa menys de la meitat de l'estimació de la cobertura real en centres públics o privats, que el 2004 ja se situava en el 41% dels menors de 3 anys segons dades del Ministerio de Educación i Ciencia publicades el 2006, i en el 44,7% segons les dades de 2005 produïdes y publicades per l'Intituto Nacional de Estadística (Inebase: Encuesta de condiciones de vida, 2007). En tot cas, és indubtable que els serveis públics, els permisos laborals amb compensacions econòmiques raonables i les reduccions de

33.

<http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/07/66/62/7fc1234d.pdf>; consulteu també Nyberg (2007), i De Boca [et al.], (2006), que comparen els permisos parentals i els serveis per a la petita infància a Europa, tot i que no és clara la seva classificació dels serveis per edats, de manera que Espanya apareix molt per sota de l'oferta real a 3 anys.

jornada sense reducció de sou de qui té cura d'algú són mesures de política social que cal desenvolupar, i que són imprescindibles perquè mares i pares puguin compartir en equitat la cria dels seus fills i filles.

L'estructura desigual dels usos dels temps entre dones i homes

El 83% de la població catalana major de 10 anys realitza algunes de les activitats de manteniment de la llar i cura de la família i hi dedica una mitjana diària de 3 hores i 35 minuts al dia. Hi ha més dones que homes que les fan (92% i 73%). Les dones, durant 4,45 hores diàries, els homes 2,08 hores. Elles assumeixen més treball domèstic i familiar, però ells més hores de treball remunerat. Ara bé, també podem comprovar a la taula 4 que, sumats un i altre treball, les dones catalanes treballen al cap del dia una hora més (6,47) que els homes (5,48). Per al conjunt d'Espanya, les dades mantenen una estructura molt semblant, encara que la diferència entre sexes és major.

T3. Participació i temps de dedicació (hores i minuts) en tasques de la llar i la família, segons sexe. 2003

		% de participació en tasques de la llar-família	Temps de dedicació mitjana diària, dels que participen a la llar-família
Espanya	Total	81,6	3,39
	Homes	70,0	2,08
	Dones	92,7	4,45
Catalunya	Total	82,6	3,35
	Homes	73,2	2,14
	Dones	91,6	4,37

Font: elaboració CIIMU a partir de dades de la Encuesta de Empleo del Tiempo 2002-03 (INE) i l'Enquesta de l'Ús del Temps 2002-03 (INE / IDESCAT).

T4. Temps mitjà social de treball (hores i minuts diaris i percentatges) segons sexe. Catalunya. 2003

	Homes	Dones	Mitjanes
Treball de mercat	3,52 (66,6%)	2,07 (31,2%)	2,58
Treball domèstic familiar	1,56 (33,4%)	4,40 (68,8%)	3,19
Total	5,48 (100%)	6,47 (100%)	

Font: elaboració de C. Carrasco (2007) a partir de dades de l'Enquesta de l'ús del temps 2002-03 (INE / IDESCAT).

És molt pertinent distingir entre el rol de “responsable” i el rol “d'ajuda”. En 70 de cada 100 llars de Catalunya, la responsabilitat del treball domèstic i la cura és de la “persona principal femenina”, i només en 4 de cada 100 és de la “persona principal masculina”. Tanmateix, en 15 de cada 100 la responsabilitat és *compartida* per ambdues persones principals, i en 8 de cada 100 ho és amb altres membres de la llar (probablement àvies). Ara bé, cal tenir

present que totes aquestes dades mesuren les pràctiques de quatre o cinc generacions alhora (població de 10 anys i més) i, si bé ens mostren clarament l'estructura sexuada dels usos dels temps de la vida diària, no ens donen informació sobre els canvis en els usos dels temps en les generacions de famílies més joves. Per això, cal estudiar submostres per grups d'edat, i segons si hi ha fills o filles menors o persones amb dependència a la llar. En aquest sentit s'han fet encara poques explotacions d'aquestes grans enquestes sobre els usos del temps, però disposem d'altres indicadors.

Compartir la cura dels infants i coresponsabilitzar-se'n

Mesurar els temps de la cura d'infants és força difícil. Singly (1999) demostra que el temps que el pare dedica als fills conforma seqüències temporals amb límits molt clars. En canvi, el temps de la mare pot incloure diverses activitats simultànies i realitzades en diferents moments del dia, per exemple, planxar mentre s'està xerrant amb els infants i ajudant-los en els deures escolars. És un exemple de la “manera masculina o femenina” dels usos dels temps de la vida quotidiana.

És a dir, el treball de cura pot quedar eclipsat per altres activitats que es facin alhora. Tenint això en compte, a la taula 5 es comprova que la cura dels infants s'acumula en la població que té entre 25 i 44 anys: el 44% de les dones i el 24% dels homes d'aquestes edats. Elles, amb una mitjana de temps de 2,19 hores diàries i ells d'1,32. Aquestes dades es refereixen tant a mares o pares, germanes o germans com a altres persones. Durán (2007: 67) afina encara més: les dones espanyoles de 30 a 39 anys dediquen als infants gairebé una mitjana de 4 hores diàries els dies feiners; però si s'observa únicament les que tenen fills, aquest temps és de 5,51 hores diàries (*Encuesta del uso del tiempo* del CSIC, 2003) Tinguem present, com hem vist més amunt, que les taxes d'activitat laboral de les mares en aquestes edats són ja molt altes.

T5. Atenció a la infància segons edat i sexe de qui en té cura. Participació en % sobre la població major de 10 anys, i dedicació en hores i minuts. Espanya. 2003

	% de participació en la cura d'infants (sobre el total de la categoria)			Dedicació mitjana diària de qui té cura d'infants		
	Total	Homes	Dones	Total	Homes	Dones
Menys de 25 anys	4,0	2,2	5,8	01,38	01,10	01,50
De 25 a 44 anys	34,2	24,3	44,3	02,02	01,32	02,19
De 45 a 64 anys	6,0	5,7	6,3	01,11	01,05	01,16
65 o més anys	1,1	0,8	1,3	01,18	01,24	01,15

Font: elaboració CIIMU a partir de dades de l'EET 2002-03 de l'INE (no hi ha dades publicades equivalents per al cas de Catalunya).

Però... s'incrementa o no la *criança compartida* dels fills entre mare i pare? Per respondre necessitem comparar diferents estudis realitzats en diferents períodes de temps. Per a Catalunya disposem d'una investigació de Brullet (1996b, 1998) que es basa en una mostra repre-

sentativa de 352 mares de llars biparentals amb infants de 0 a 3 anys, en una ciutat industrial d'uns 100.000 habitants. No s'hi mesura el temps específic dedicat a la criança, però dóna compte en detall de les activitats segons que la responsabilitat sigui de la mare, del pare, d'ambdós, o de tercers. La taula 7 mostra la proporció de participació compartida en les dimensions de: (A) atenció domèstica, (B) criança / maternatge i (C) sociabilitat.

T6. Activitats de criança de fills de 0-3 anys. Participació relativa de mare, pare i d'altres. Mataró 1994

	Mare	Mare i Pare	Pare	Altres	Total (N=352)
A					
S'ocupa de la roba de l'infant	90	8	0	2	100
Prepara els menjars de l'infant	84	14	0	2	100
B					
Es lleva al matí	73	20	6	1	100
Porta al metge	73	26	1	0	100
Dóna les medecines	69	30	1	0	100
Pren la temperatura	68	29	3	0	100
Dóna les farinetes	68	31	0	1	100
Atén a les nits	64	28	9	0	100
Fa fer caca	62	34	1	3	100
Dóna biberó	63	34	1	1	100
Fa fer pipí	62	35	1	3	100
Canvia bolquers	55	43	0	1	100
Porta a dormir nit	55	39	5	0	100
Banya l'infant	52	40	7	1	100
Fa seure, gatejar, caminar	38	59	1	2	100
Consola l'infant	33	63	3	1	100
C					
Prohibeix quan cal	29	65	6	0	100
Renya quan cal	27	69	5	0	100
Parla amb l'infant	25	73	1	1	100
Porta a passeig	24	69	4	2	100
Juga amb l'infant	21	69	7	3	100
Compra joguines	20	71	5	4	100
Porta als avis/amics	17	78	3	2	100

Font: C. Brullet (1996: 409).

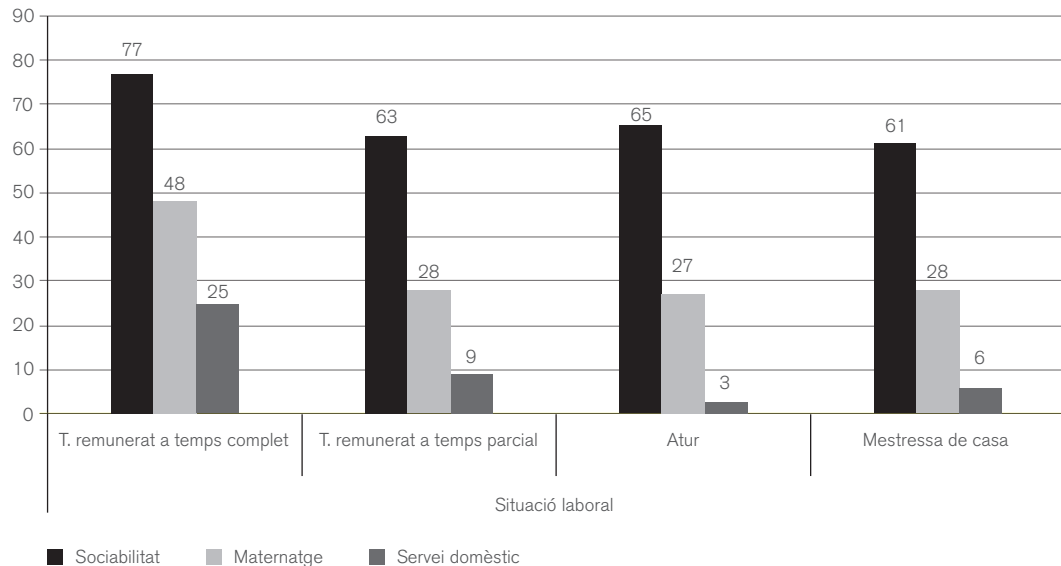
Nota: el 50% de les mares treballava fora de la llar (el 29% a jornada completa; el 21% a jornada parcial o variable). Entre els pares: el 87% treballava a jornada completa; el 5% a jornada parcial o variable; el 7% estava a l'atur.

Amb aquests resultats podem dir que fa deu anys aproximadament 1 pare de cada 10 compartia amb la mare les activitats domèstiques associades a la cura del bebè; entre 3 i 4 compartien activitats de criança, i 7, activitats de sociabilitat. És a dir, ja hi havia un percentatge significatiu d'homes joves que canviaven bolquers, donaven biberons o banyaven els seus fills o filles abans de dormir. No estem parlant d'equitat i simetria en el temps de criança, però sí d'una aproximació del pare a la cura diària dels infants, fet molt poc freqüent en la generació anterior. S'albiraven canvis en les pràctiques paternes, però solament, com veurem,

en el cas que la mare fes treball remunerat a temps complet. En l'actualitat, segons l'Enquesta catalana de condicions de vida de 2006, en 4 de cada 10 llars s'hi afirma que mare i pare comparteixen la cura dels fills (en aquest cas la mesura és sobre llars amb fills de qualsevol edat).

Brullet (1996b, 1998) també va investigar l'impacte del temps de treball remunerat de la mare sobre les activitats de criança del pare. La mesura d'aquesta relació no era sobre la quantitat de temps invertit en la criança, sinó sobre la participació compartida o exclusiva en l'activitat. A partir dels indicadors de la taula 6, es van calcular tres índexs sintètics de *dedicació compartida* en tres dimensions de la cura dels infants de 0 a 3 anys d'edat: *sociabilitat*, *maternatge*, i *servei domèstic* (figura 4) i es van relacionar amb la situació laboral de la mare.

F4. Índexs de dedicació compartida ("tant el pare com la mare") en tres dimensions de criança, segons situació laboral de la mare. Mataró (Barcelona) 1994

Font: Elaboració CIIMU a partir de C. Brullet (1996; 1998).

Com es pot comprovar, la participació del pare en la criança només s'incrementava quan la mare realitzava treball remunerat a temps complet. En aquest cas, la seva implicació en la cura augmentava 15 punts més en activitats de sociabilitat, 20 punts més en activitats de maternatge i 20 punts més en activitats domèstiques. Hi ha altres factors que hi intervenien, perquè, per exemple, entre les mares que realitzaven temps complet dominaven les que tenien estudis superiors. En tot cas es pot defensar que la jornada laboral a temps complet de la mare juga a favor d'una major equitat en el repartiment, però no es pot dir el mateix de la jornada a temps parcial o variable de la mare.

Més recentment, Gutiérrez-Domènech (2007) ha analitzat l'EET 2002-03 de l'INE posant en relació l'activitat laboral i el temps dedicat als fills, per al conjunt d'Espanya. Comprova que una mare ocupada laboralment –no coneixem el tipus de jornada– destina el triple de temps que un pare ocupat a l'atenció primària bàsica (donar-los menjar, vestir-los, etc.) i el doble de temps a l'atenció secundària (l'atenció als fills és simultània a una altra activitat considerada principal). En canvi, en el temps d'atenció primària de qualitat (una dimensió de la cura molt pròxima a la definida per Brullet com a “sociabilitat”) no apareixen diferències significatives entre homes i dones. Tanmateix elles s'ho combinen per arribar abans a casa, la qual cosa suposa assumir més temps de cura. Això queda confirmat per la molt recent enquesta Panel de famílies i infància –realitzada per l'Institut d'Infància i Món Urbà i finançada pel Departament d'Acció Social i Ciutadania de la Generalitat de Catalunya–, que mostra que el 54% de les mares que treballen fora de la llar arriben a casa abans de les 18 hores; en el cas del pare, solament hi arriba un 28%.³⁴

Segons l'Enquesta Panel de desigualtats socials a Catalunya (PAD 2001-02) de la Fundació Jaume Bofill (2005), en una quarta part de les llars amb fills el pare ajuda en els deures escolars i va a les reunions de l'escola, però l'organització diària és responsabilitat de la mare en 7 de cada 10 llars, dada que coincideix amb la de l'Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de 2006. Sabem també que el pare participa molt més en les activitats de sociabilització que en les de maternatge (Brullet 1996, 1998). I Meil (1999) mostra que el pare participa més en les activitats lúdiques sobretot durant els caps de setmana, però que la freqüència de joc amb les nenes és esporàdica o inexistent. També s'implica més a la tarda o la nit, mentre que són més les mares que lleven els fills, els porten a escola, etc.

Paga la pena insistir en una qüestió rellevant de l'estudi de Brullet perquè ens aporta més evidències sobre les modalitats de repartiment de la criança i la seva freqüència relativa segons la classe social. En famílies obreres de dos sous, el pare participava molt més en el treball domèstic, mentre que la mare es reservava les pràctiques de maternatge. En les classes mitjanes ascendents era a l'inrevés: el pare participava en el maternatge però molt menys en el treball domèstic. Que hi participés, en un sentit o en un altre, no significa que fos en paritat amb la mare. En general, la relació era sempre asimètrica, encara que en graus diferents segons el tipus de jornada laboral, estudis, i categoria professional de la mare. L'anàlisi multivariada dels indicadors de la posició de classe i sexe, i dels valors prioritaris que la mare considerava en l'educació dels infants, va permetre diferenciar quatre tipus de famílies joves, així com la seva distribució relativa sobre el total de la mostra, representativa de les famílies amb criatures de 0-3 anys de la ciutat.

Encara que totes les mares, amb independència de la classe social, estaven a favor de l'equitat en el repartiment del treball domèstic i de cura, la gran majoria d'elles l'assumia majorment. Les compensacions que la mare obrera obtenia de la cura del seu fill estaven a una gran distància de les que trobava en el seu treball remunerat, sovint de poca qualificació i salari baix. Aquestes mares no semblaven estar disposades a cedir un treball –el de tenir cura del

34. Per ampliar dades d'aquesta enquesta es pot consultar el llibre *Temps de les famílies. Anàlisi sociològica dels usos dels temps dins de les llars catalanes a partir de les dades del Panel de famílies i infància*, de Pau Marí-Klose, Carme Gómez-Granell, Cristina Brullet i Sandra Escapa, publicat pel Departament d'Acció Social i Ciutadania de la Generalitat de Catalunya (2008).

seu nadó– que els generava plaer, autoestima i reconeixement social. Dotze anys més tard, la recerca qualitativa de Brullet i Roca (2008b), que comentem breument més avall, aprofundeix en la vida quotidiana de parelles d’origen obrer amb fills i s’hi observen canvis notables.

Q1. Tipus de famílies joves biparentals amb almenys un/a fill/a de 0-3 anys. Mataró (Barcelona) 1994 (n =352).

(A) Famílies obreres amb un sol sou. - Pràctiques de repartiment tradicional segons sexe del TDF i del TR. - Model ideal de referència de la mare = Repartiment equitatiu TDF + TR.	39%
(B) Famílies obreres amb dos sous. - (B1) mare realitza TR a jornada reduïda = repartiment tradicional del TDF. - (B2) mare realitza TR a jornada completa = pare realitza més TD però molt poques activitats de maternatge. - Model ideal de referència de la mare = Repartiment equitatiu TDF + TR.	32%
(C) Famílies de classe mitjana ascendent - Pare i mare realitzen moltes hores de TR (autònoms, comerciants i tècnics de mitjana o alta qualificació. Educació secundària o superior). - Ajut extern per a TD + servei privat de guarderia + àvies. - Valors fortament individualistes.	11%
(D) Famílies de classe mitjana alta de doble sou - Pare i mare realitzen moltes hores de TR (professió liberal, càrrecs d'alta responsabilitat). - Ajut extern per a TD + servei de guarderia. - Flexibilitat de rols parentals en el maternatge però no simetria en el TDF.	10,5%

Font: Brullet (1996, 1998).

Nota: el treball de camp es va realitzar el 1994.

El model compartit de criança dels fills sembla que s’obre pas malgrat les dificultats estructurals i les possibles resistències personals a modificar els rols de gènere tradicionals en les famílies. Les evidències dels últims deu anys assenyalen l’emergència d’un nou perfil de pare que té cura diària dels fills (Brullet 1996b; Meil 1999, 2006; Abril i Romero, 2006; Alberdi i Escario, 2007). En aquesta línia es pot interpretar l’important augment relatiu de les llars monoparentals amb fills menors d’edat encapçalades pel pare, tot i que 8 de cada 10 ho estan per la mare (Brullet i Torradadella, 2002; Flaquer, Almeda, Navarro, 2007). La tendència de canvi cap a la coresponsabilitat dins les llars joves és molt clara i general en les activitats de sociabilitat i menys freqüent en les de treball domèstic i maternatge continuat. Ara bé, disposar o no de polítiques de suport a l’articulació de temps laborals i familiars frena o potencia, sens dubte, la criança compartida.

Estratègies per a la cura dels fills i filles petits. L’impacte de les polítiques familiars

La noció d’estratègia personal i familiar apunta a la possible elecció, dins d’uns marges de variació, de l’ús dels recursos personals i col·lectius que estan a la nostra disposició. L’acció individual i col·lectiva sempre experimenta limitacions objectives de naturalesa estructural tot i existint amplis marges de variació històrica i social. Però, per limitats que estiguem, disposem d’uns marges de llibertat que podem administrar a fi de treure partit a l’escassetat (Garrido i Gil Calvo, 1993).

Williams (2004), a partir de diverses investigacions recents realitzades al Regne Unit sobre els canvis familiars, considera que les diferents estratègies de les persones i les famílies per equilibrar la balança entre treball productiu i cura dels infants es manifesten a través de la classe, l'ètnicitat, les xarxes socials, i les tradicions i contextos locals. Les opcions no són fruit de “preferències” lliures i individuals, sinó que estan estretament relacionades amb consideracions morals i idees normatives sobre allò que és més adequat per als infants. Les persones fan constantment reajustaments subtils per equilibrar la relació de la pròpia persona amb les necessitats de les altres amb qui mantenen vincles significatius.

Ja he comentat més amunt, i reprenc ara, la idea que l'estructura desigual dels usos del temps ens remet a la secular divisió sexual del treball. La llarga història de transmissió de la responsabilitat de l'àmbit domèstic i familiar a les dones les ha portat a interioritzar l'ètica de la cura, i la transmissió als homes de la responsabilitat d'aportar els principals ingressos econòmics a la llar els ha empès a interioritzar l'ètica del treball remunerat (Brullet 1996 i 2008a). En aquest sentit, cal considerar que dir que avui ells i elles “elegeixen” el seu grau d'implicació en temps, en un o altre espai social –tal com suggereixen les teories microeconòmiques liberals de l'elecció racional– és un reduccionisme analític que obvia la història i les relacions de poder no solament entre gèneres, sinó també entre classes socials. Actualment el conflicte entre treball remunerat i cura dels altres a la vida diària s'ha fet més evident, així com, en conseqüència, la necessitat de negociar els rols i cercar noves estratègies a la vida quotidiana.

Entre 1994 i 2006 algunes investigacions qualitatives han permès una aproximació a les idees, representacions i estratègies d'acció sobre el que ens ocupa. Torns, Carrasquer, Borràs i Roca (2002) van indagar els imaginaris col·lectius sobre la distribució desigual dels treballs –remunerat i domèstic familiar– i les estratègies bàsiques de cura. Van confirmar que el treball domèstic i familiar és encara considerat com a responsabilitat femenina, tot i que amb variacions segons la classe social. L'estratègia principal entre les famílies de classe mitjana i dos sous és pagar la realització d'una part del treball domèstic a una persona externa a la família. Destaquen la importància de les xarxes de suport per atendre les persones dependents, i comproven que entre els homes joves de classes mitjanes urbanes es comença a percebre un canvi d'actitud. Els homes de més de 45 anys de classe treballadora són els que posen més resistències al canvi, sent les seves esposes les qui assumeixen la major càrrega total de treball.

Constanza Tobío, a *Madres que Trabajan. Dilemas y estrategias* (2005),³⁵ conclou que la majoria de les necessitats de conciliació es resolen amb la col·laboració substitutiva de la mare per una altra dona, gairebé sempre l'àvia materna, o pagant el servei. Les estratègies complementàries, com optimitzar el temps, l'ús d'un centre infantil o escolar, la reducció de les distàncies en la mobilitat, i les activitats extraescolars, entre d'altres, no resolien per si mateixes els problemes de conciliació, però combinades podien conformar una estratègia general o complementar la principal. Troba que són molt residuals les estratègies entre mare i pare per compartir de manera més equitativa els temps de treball dins i fora de la llar. Justament, el nucli de la investigació de Brullet (Brullet 1996b) havia mostrat que, en efecte, era una estratègia minoritària

35. En aquest text Tobío presenta els resultats més rellevants de quatre investigacions realitzades en equip entre 1995 i 1999, sobre les estratègies de conciliació ocupació i família de les dones espanyoles. Tres es basen en entrevistes personals o grups de discussió.

–condicionada al fet que la mare fes treball mercantil a temps complet–, però molt significativa perquè posa les bases per negociar altres pràctiques compartides de cura a l’interior de la llar, i l’inici d’una ruptura en la reproducció dels rols tradicionals.

Cal també ressenyar l’estudi molt recent d’Inés Alberdi i Pilar Escario, *Los hombres jóvenes y la paternidad* (2007), sobre actituds i identitats del pare jove de classe mitjana-mitjana (així consta en la ressenya metodològica). Constaten l’existència de tres perfils: 1. *El pare intens*: en qui predominen els aspectes emocionals i afectius. El seu focus d’atenció és el fill fins al punt en què la mare s’ha pogut sentir desplaçada. Creu que l’instint patern existeix i que pot tenir millor cura de l’infant que la mare. 2. *El pare responsable*: comparteix amb la mare les alegries i les dificultats de la procreació. Sacrifica *hobbies* per estar més a casa. No treu protagonisme a la mare i tracta de compartir totes les responsabilitats amb els fills. 3. *El pare complementari*: dóna suport a la mare en tot però és el pare que ajuda. Creu que el pare ha d’adoptar un nou paper a la família i rebutja el model autoritari. Accepta els canvis, més per adaptació que per convicció. Creu que la dona té un paper exclusiu en la relació amb els fills que a ell no li correspon.

Així doncs, els estudis de Brullet, Tobío, Meil, Torns, Alberdi i Escario, Abril i Romero aporten evidències –més enllà de l’estructura recurrent de desigualtat entre sexes– sobre l’emergència d’un perfil d’home jove i pare, que conviu amb parella, ambdós treballant al mercat laboral, i que comparteix part del treball domèstic i de cura familiar en diferent mesura i activitats segons l’edat i la classe social.

Finalment, l’estudi recent *Tenir cura dels fills i filles* (Brullet i Roca, 2008), analitza les representacions, actituds, negociacions i estratègies de mares i pares joves de classe treballadora amb fills o filles menors de 10 anys, així com l’impacte que les polítiques familiars en curs han tingut en l’organització de les seves vides diàries. Les seves narracions han fet molt evident que el repartiment de la cura a la llar no sols depèn dels desitjos personals, sinó que aquests interactuen amb la rigidesa o amb la flexibilitat de la vida laboral. Algunes dones obtenen flexibilitat entrant i sortint del mercat laboral quan tenen un bebè, fent ús del *subsidi d’atur* perquè volen assumir la seva cura. Els compensa poc, en termes monetaris i de qualitat de vida, mantenir-se ocupades laboralment. Però tornen aviat al mercat laboral si poden delegar a una escola bressol. D’altres mares i pares fan *reduccions de jornada* per dedicar més temps als fills. Les estratègies es configuren segons els recursos comunitaris al seu abast (família extensa, guarderies públiques o privades, extraescolars i servei matinal d’acollida a l’escola, etc.), i els que ofereix la regulació laboral en drets de cura, que és diferent en el sector públic que en el privat; si s’és assalariat o autònom; si es té contracte fix i estable o precari.

Els diferents recursos disponibles conformen modalitats diferents de repartiment de la cura. I encara que en general el pare té una relació expressiva molt intensa amb els seus fills o filles, les pràctiques de coresponsabilitat són més o menys reeixides segons les restriccions objectives. Els principals problemes que se’ls presenten en l’educació dels fills són *marcar límits* i la *manca de temps*. Sense excepció, desitjarien més temps per a si, per estar amb la parella i

amb els fills i filles. Les mares expressen més interès per tenir més temps per participar a l'escola o fer treball comunitari. Tots i totes han decidit mantenir-se actius en el mercat laboral i, en general, el seu esforç per organitzar la vida quotidiana i lligar totes les peces del *puzzle* és fenomenal. L'impacte i la valoració de les polítiques familiars en curs –estatals i autonòmiques– a les seves vides ha estat el següent:

1. Segons les mares, el *permís de maternitat/paternitat* de 16 setmanes és del tot insuficient. És massa curt per a ella, per a l'infant, i perquè el pare agafi la part a què té dret (la mare no el vol cedir tan aviat). Hi ha una tendència creixent a l'alletament natural més enllà de les 16 setmanes, i elles proven d'afegir-hi almenys 4 setmanes més de les seves vacances laborals anuals.
2. El *permís d'excedència per la cura dels fills*, que es pot demanar fins a 36 mesos del nadó, no el pren ningú perquè suposa renunciar a tot el salari. En molts casos no es pot accedir a una escola bressol pública a partir dels 4 mesos, i, en conseqüència, hi ha una tendència molt clara a fer que les mares amb contracte fix prenguin el *subsidi d'atur*. Així, poden compensar econòmicament la sortida del mercat de treball per dedicar-se a la criança. És a dir, el subsidi d'atur substitueix un inexistent subsidi per la criança (que hauria d'anar més enllà dels 4 mesos del subsidi per maternitat).
3. El dret a *reducció d'un terç de la jornada laboral* per cura de fill o filla durant el primer any de vida *amb manteniment de sou* (sector públic català), és una bona mesura que pot afavorir la participació del pare (quan aquest treballa al sector públic). Però es insuficient en temps, especialment quan no hi ha accés a una escola bressol de qualitat i econòmicament assequible.
4. El dret a *reducció de jornada per cura de fills o filles amb reducció equivalent de sou* (lleí estatal de conciliació), ha afavorit en algun cas un major equilibri en els temps de cura de mare i pare, però també és insuficient en temps. Amb les últimes disposicions legals ja és possible fins als vuit anys d'edat de l'infant; però hauria de ser-ho fins a edats més avançades, i tendir al manteniment d'ingressos en el cas de les llars amb pocs recursos
5. La *flexibilitat horària d'entrades i sortides del treball* pot facilitar l'articulació entre ocupació i família. Els homes entrevistats que han tingut la possibilitat d'optar-hi l'han obtinguda. Però moltes empreses exigeixen horaris rígids i en alguns sectors laborals és difícil organitzar horaris flexibles. En canvi, les bones relacions personals en les petites empreses estan afavorint pràctiques a favor de la flexibilitat i la demanda de permisos per tenir cura dels fills en situacions puntuals (metges, entrevistes a l'escola, etc.).
6. En el cas de les *prestacions econòmiques per fills a càrrec*, algunes parelles, tot i tenir fills menors de 10 anys, no s'han beneficiat dels suports més recents. Només han impactat de manera important en l'economia familiar quan s'han tingut tres fills en poc temps. Han compensat la reducció de sou per causa de la reducció de temps laboral.
7. Els drets familiars i laborals han estat molt desiguals entre unes i altres famílies. La desigualtat ha incidit, indubtablement, de manera més negativa sobre les mares.

8. Els serveis públics d'escola bressol no han pogut satisfer la demanda d'algunes famílies que han hagut de recórrer a serveis privats a un cost molt elevat.

3. Síntesi i conclusions

L'increment de l'activitat laboral femenina obliga a estendre la *coresponsabilitat de la cura* als homes i a altres institucions i serveis socials públics o privats. A Catalunya s'albiren canvis en les relacions de gènere en l'interior de les llars joves, i hi ha una demanda social a favor de polítiques socials en suport a la cura: *polítiques de conciliació i polítiques de nous usos dels temps*.

Els estudis sobre els usos dels temps mostren la seva estructura sexuada, però també una tímida emergència de canvis en els rols tradicionals de gènere dins les llars. Aquests canvis van associats a famílies joves en què ambdós progenitors treballen a temps complet fora de la llar, tot i que també van associats al nivell d'instrucció, el nombre de fills i els ingressos a la llar. Entre 5 i 6 de cada 10 llars amb infants i de nivell socioeconòmic elevat disposen d'ajuda remunerada de terceres persones; mentre que només la rep 1 de cada 10 llars amb infants i de nivell econòmic baix. Quan les mares fan hores laborals equivalents a les del pare tendeixen a organitzar-se per arribar abans a casa i això els suposa assumir més temps de cura. Aquest és un exemple de com actua la lògica diferencial de l'ús del temps de la vida quotidiana entre homes i dones: ells tenen menys present a la seva ment les necessitats de cura de la família. En general, les majors dificultats per articular la vida familiar i laboral quan hi ha fills menors d'edat es donen quan estan malalts; quan no hi ha coordinació entre horaris laborals i escolars, i durant les vacances escolars.

També s'ha donat compte d'algunes recerques qualitatives sobre la cura dels infants. Els resultats aporten evidències sobre la reproducció dels models convencionals, però també de com es modifiquen quan ho fan les condicions socials de l'entorn, amb noves mesures polítiques i laborals. Els homes joves de sectors populars mostren una gran proximitat expressiva amb els seus fills o filles, els agrada tenir-ne cura i, si poden, redueixen el seu temps de treball remunerat. Aquesta relació expressiva la comparteixen amb homes joves de classes mitjanes i mitjanes altes, segons es coneix per altres estudis sobre aquests sectors socials, tot i que caldria esbrinar la disposició d'aquests a reduir la jornada laboral.

Entre les classes populars, sembla que es manté un *ethos* que valora la família i la cura dels fills molt per damunt de la projecció individual en el treball remunerat, on no es busca un major prestigi individual, sinó tenir bones condicions materials de vida. Homes i dones de classe treballadora preferirien treballar menys hores per tenir més temps per a si mateixos, per a la parella i els fills. Les dones també manifesten voler tenir temps per participar més en l'escola i en la comunitat.

L'impacte de les anomenades polítiques de conciliació, ha estat gairebé nul a la vida familiar de les parelles amb fills una mica més grans de 8 anys. Però algunes evidències ens diuen que

les mesures més recents estan facilitant una organització més equitativa de la cura, especialment en el cas que es treballi en el sector públic, on es disposa d'una regulació de drets més generosa en aquest sentit. És indubtable que les polítiques familiars han de ser més radicals i han d'incrementar-se de manera molt i molt substantiva tot creant mecanismes per promocionar el pare en el treball de la cura familiar.³⁶ A més, ampliar els temps de cura dels nens i nenes per part de mare i pare té efectes molt positius i demostrats en l'èxit escolar dels infants i adolescents, molt especialment en el cas de les classes populars (Panel de famílies i infància, 2007).

L'ètica de la cura és central per al benestar relacional individual i col·lectiu. Tenir cura significa l'acció de vetllar pel bon estat d'algú o d'alguna cosa, i també tenir-lo present en la ment i preveure les seqüències necessàries perquè la cura sigui efectiva i eficient. Les pràctiques de cura a la vida diària han estat associades històricament a la família i a les dones, a la gran majoria de societats, però a les societats avançades haurien de conformar un conjunt de valors i pràctiques universals que caldrà transmetre a homes i a dones, a la família, a l'escola, a la comunitat, i a través de totes les polítiques socials.

Cal, doncs, desenvolupar una nova *ètica política* que doni valor a la cura a la vida quotidiana, que orienti una nova organització social de la cura sobre la base de la coresponsabilitat i reciprocitat entre dones i homes; entre famílies, societat civil, i institucions públiques. *L'ètica de la cura* és el fonament de les relacions personals, familiars i socials positives, a qualsevol cultura. Les dones n'han estat i encara en són les principals difusores i protagonistes, a costa de la seva autonomia i llibertat personal. Però ja és hora de redistribuir i estendre aquesta responsabilitat en el conjunt de la societat.

Bibliografia general

- ABRIL, P. i ROMERO, A. *Fostering Caring Masculinities. Spanish National Report*. Universitat de Girona i Comunitat Europea, 2006. www.caringmasculinities.org/noop/file.php?id=213
- ALBERDI, I.; ESCARIO, P., i MATAS, N. *Las mujeres jóvenes en España*. Barcelona: Fundació La Caixa, 2000. Col·lecció Estudios Sociales, núm. 4.
- ALBERDI, I. i ESCARIO, P. Los hombres jóvenes y la paternidad. Bilbao: BBVA, 2007.
- BALAGUER, I. (dir.) "La calidad de los servicios para la primera infancia y estimación de la demanda". Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales. Informe no publicat. (*El País*:11.04.08).
- BJÖRNBERG, U. i LATTA, M. *The Roles of the Family and the Welfare State: The Relationship between Public and Private Financial Support in Sweden*. *Current Sociology*, Vol. 55, No. 3, p 415-445. 2007.
- BIMBI, F. & CAPECCHI, V. (a cura de) (1986) *Strutture e strategie della vita quotidiana*. Milano: Angeli, 1986.
- BIMBI, F. & al. *Madri e padri. Transizioni dal patriarcato e cultura de servizi*. Milano: Franco Angeli, 1993.
- BRULLET, C. "Roles e identidades de género.Una construcción social", a: M.A. García de León *et al.*, *Sociología de las mujeres españolas*. Madrid: Editorial Complutense, 1996a. P. 273-308.
- BRULLET, C. "Anàlisi de l'organització i repartiment del treball familiar i el treball remunerat entre parelles joves amb criatures petites: pràctiques, representacions i condicions materials de vida. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1996b. Tesi doctoral.

36. El procés cap a la coresponsabilitat de la cura és lent. A Suècia, l'any 2007 les famílies tenien dret a 480 dies de permís per la criança, amb compensació de sou de qui fa la cura. El pare tendeix a ocupar-se més de la criatura quan aquesta ja té entre 11 i 15 mesos d'edat. L'any 2005 el 43% de pares i el 57% de mares van fer ús del dret. De cada 100 dies demanats, 20 els va prendre el pare i 80 la mare (Nyberg, 2007).

- BRULLET, C. “Relacions de gènere i dinàmiques familiars a Catalunya”, a: Giner, S. (dir.) *La societat Catalana*. Barcelona: IDESCAT, 1998. P. 443- 465.
- BRULLET, C. “El debat sobre la conciliació ocupació-família dins el marc de la Unió Europea”. *Revista Catalana de Sociologia*, 12, p. 155-185. 2000.
http://www.iecat.net/institucio/societats/ACSociologia/Publicacions/PDF/numero12_2000/14748.Doc%207.pdf
- BRULLET, C. i PARELLA, S. “Polítiques de serveis a les famílies: residualitat pública en un context cultural ‘familiarista’”, a: Gomà, R. i Subirats, J. (coord.). *Govern i polítiques públiques a Catalunya 1980-2000*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona i Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2001. P. 221-243.
- BRULLET, C. “Les polítiques de conciliació de la vida familiar i la vida professional: el cas dels serveis en suport a les famílies”, a: Flaquer, Ll. (coord.), *Informe sobre la situació de la família a Catalunya*. Un intent de diagnòstic. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2002. P. 271-300.
- BRULLET, C. “Las políticas familiares en Cataluña: 1993-2002”. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2002. 36 p. pdf. [hi ha versió catalana]
<http://www.diba.cat/innovacio/fixxers/0007cast.pdf>
- BRULLET, C. (dir.), BALLESTÍN, M., MORENO, R. i FERNÁNDEZ, M. *Polítiques d’Infància i Família a escala local a 22 ciutats europees*. Vol. I, Informe per països; Vol II, Informe per ciutats. Barcelona: CIIMU- Diputació de Barcelona, 2003. (Hi ha versió castellana).
<http://www.diba.cat/innovacio/fixxers/0007cast.pdf>
http://www.diba.cat/innovacio/families_metodologia.asp
- BRULLET, C. (dir.), CARDÚS, S., ESCOBEDO, A., GALA, C. i CHINCHILLA, N. “La incidència de la Llei 18/2003 de suport a les famílies en qüestions de conciliació horària en la vida social, familiar i laboral.” Barcelona: Generalitat de Catalunya- Benestar Social i Família, 2004. Informe no publicat.
- BRULLET, C. i TORRABADELLA, C. Transformacions i diversitat familiars a inicis del segle XXI. T. E. Informa. CCOO, 2004. Núm. 250, p. 3-9.
- BRULLET, C. “Cap a un sistema familiar postpatriarcal?”, a: Bodelón, E. i Giménez, P. *Construint els drets de les dones: dels conceptes a les polítiques locals*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2007. Col·lecció Igualtat i Ciutadania, 1, p. 217- 236.
- BRULLET, C. “Temps, conciliació i cura: noves reflexions des de les polítiques familiars i socials”. *Nous Horitzons*, núm. 185, any 46, p. 30-38 (Monogràfic “Temps, Vida quotidiana, Ciutat”.). 2007.
- BRULLET, C. “Vida quotidiana i cura dels altres: afrontant el canvi i la complexitat familiar”, a: De Riquer, B. (dir), *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans 1996-2006*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana-Edicions 62, 2008a.
- BRULLET C. i ROCA C. “Tener y cuidar hijos”, a: C. Brullet i C. Gómez-Granell, *Malestares: infància, adolescència y familias*. Barcelona: Graó, 2008b. P. 21-86.
- CARRASCO, C. *Compte satèl·lit de la producció domèstica (CSPD) de les llars de Catalunya 2001*. Barcelona: Generalitat de Catalunya - Institut Català de les Dones, 2007.
- CARDÚS, S. (dir.), SÁNCHEZ, C. i MORRAL, S. *Proposta d’intervenció per a la conciliació d’horaris familiars, escolars i laborals*. Barcelona: Departament de Benestar Social, Generalitat de Catalunya, 2002. (CD-ROM)
- CHINCHILLA, N. i POELMANS, S. *Dues professions i una família. Sobre les famílies amb dos ingressos a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya- Dpt. de Benestar i Família.

- CIIMU I Informe: *La infància i les famílies als inicis del segle XXI*. Barcelona: Institut d'Infància i Món Urbà, 2002.
- CIIMU. II Informe: *Infància i famílies i canvi social a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Infància i Món Urbà, 2005.
- CIIMU *La infància en Cifras*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales - Institut d'Infància i Món Urbà, 2006.
- CIIMU. III Informe: *Vol.I Malestars: Infància, adolescència i famílies; Vol II: Infància en Xifres a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Infància i Món Urbà, 2008.
- DAUNE-RICHARD, A.-M. "Las mujeres y la sociedad salarial: una investigación a partir de los casos de Francia, Reino Unido y Suecia", a: C. Prieto (ed.) *Trabajo, Género y Tiempo social*. Madrid: Editorial Hacer - Editorial Complutense, 2007.
- DEL BOCCA, D.; PASQUA S.; PRONZATO, Ch. "The impact of the institutions on Motherhood and Work", *ISER Working paper 2006-55*. Colchester: University of Essex, 2006.
- DIPUTACIÓ DE BARCELONA i BRULLET, C. (assessora) (2003). *Polítiques de suport a les famílies: una proposta des del món local*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2003. (Hi ha versió castellana.)
http://www.diba.cat/innovacio/index_estudis.asp
http://www.diba.cat/innovacio/families_metodologia.asp.
- DURÁN, M.ª A. *De puertas adentro*. Madrid: Ministerio de Cultura-Instituto de la Mujer, 1988.
- DURÁN, M.ª A. *El valor del tiempo ¿Cuántas horas te faltan al día?* Madrid: Espasa Calpe, 2007.
- DUSSUET, A. *Logiques domestiques. Essai sur les représentations du travail domestique chez les femmes actives de milieu populaire*. Paris: Harmattan, 1997.
- ESCOBEDO, A. "Les llicències parentals i l'atenció infantil als menors de tres anys a Catalunya", a: Lluís Flaquer (coord.) *Informe sobre la situació de la família a Catalunya. Un intent de diagnòstic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya- Departament de Benestar Social, 2002.
- ESCOBEDO, A. "Políticas de licencias parentales y de atención infantil para los menores de tres años y sus familias: el caso español en el contexto internacional", a: Pazos, M. (comp.) *Economía e igualdad de género: retos de la Hacienda Pública en el siglo XXI*. Madrid: Instituto de Estudios Fiscales, 2007.
- ESCOBEDO, A. i NAVARRO, L. *Estudi i avaluació exploratòria de l'ús i impactes de les mesures contemplades per la legislació relativa a la conciliació de la vida personal, familiar i laboral del personal al servei de l'Administració de la Generalitat de Catalunya. Informe de resultats 2003-2006*. Barcelona: Generalitat de Catalunya - Secretaria General de polítiques familiars del Departament d'Acció Social i Ciutadania, 2007. Avenç de resultats:
http://eapc.es/documentos/2007/iop_doc.htm
- ESPING-ANDERSEN, G. *Los tres mundos del Estado de Bienestar*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1993.
- FLAQUER, Ll. (coord.) *Informe sobre la situació de la família a Catalunya. Un intent de diagnòstic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2002.
- FLAQUER, Ll., ALMEDA, E. i NAVARRO, L. *Monoparentalidad e infancia*. Barcelona: La Caixa, 2007.
- FORNER, A. (dir.). *L'Educació dels més petits*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1999.
- FUNDACIÓ JAUME BOFILL. *Panel de desigualtats a Catalunya*. Barcelona: F. J. Bofill, 2005.
- GARRIDO, L. i GIL CALVO, E. *Estrategias familiares*. Madrid: Alianza, 1993.
- GONZÁLEZ, M. J. *Servicios de atención a la infancia en España*. Madrid: Fundación Alternativas, 2003.
 Doc. de Trabajo 1/2003. <http://sociodemo.upf.edu/papers/Alternatives01.pdf>

- GUTIÉRREZ-DOMÈNECH, M. El temps amb els fills i l'activitat laboral dels pares. Barcelona: Fundació La Caixa, 2007, 2007. Documents d'Economia, núm. 6.
- JENSON, J. "Who Cares? Gender and Welfare Regimes". *Social Politics, International Studies in Gender, State and Society*, núm.4 (2) p. 182-187. 1997.
- LETABLIER, M. T. "Le travail centré sur autrui et sa conceptualisation en Europe". *Travail, Genre et Sociétés*, núm. 6. 2001.
- LEWIS J. "Gender and the Development of Welfare Regimes". *Journal of European Social Policy* núm. 2 (3), p 159-173. 1992.
- LEWIS, J. *Gender and Welfare State Change. European Societies*, núm. 4 (4) p. 331-357. 2002.
- LEWIS, J. "Política familiar y mercado de trabajo: el caso de Gran Bretaña en una perspectiva europea", a: Maruani et al., *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icària, 2003.
- LEWIS, J. i GIULLARI, S. "The Adult Worker Model Family, Gender, Equality and Care. The Search for New Policies". *Principles and the Possibilities and Problems of Capabilities Approach. Social Policy and Development: Programm Paper* Number 19. April 2005.
- LEWIS, J. "Gender, Ageing and the 'New Social Settlement'". *The Importance of Developing a Holistic Approach to Care Policies. Current Sociology*, Vol. 55, No. 2: p. 271-286. 2007.
- MARÍ-KLOSE, P; GÓMEZ-GRANELL, C; BRULLET, C. i ESCAPA, S. *Els Temps de les famílies: Anàlisi sociològica dels usos del temps dins de les llars catalanes a partir de les dades del Panel de Famílies i Infància*. Barcelona: Departament d'Acció Social i Ciutadania – Generalitat de Catalunya, 2008.
- MARTIN, C. *Régulation politique, régulation domestique dans les trajectoires d'Etat-providence*. París: Réseau Européen Droit et Société, 1998. <http://www.reds.msh-paris.fr/communication/textes/martin1.htm>
- MEIL, G. La participación masculina en el cuidado de los hijos en la nueva familia urbana española. *Papers*, n. 53, p. 77-99. 1997.
- MEIL, G. (1999). La postmodernización de la familia española. Madrid: Acento Editorial.
- MEIL, G. *Padres e hijos en la España actual*. Barcelona: Obra Social Fundació "La Caixa", 2006. Colección Estudios Sociales núm.19.
- NYBERG, A. *Seminario "Economía e Igualdad de Género"*. *Retos de la Hacienda Pública en el siglo XXI*. Madrid: Instituto de Estudios Fiscales, 31 de mayo de 2007.
- "Panel de Famílies i Infància. Resultats de la primera onada." (Informe no publicat). Barcelona: Institut d'Infància i Món Urbà i Departament d'Acció Social i Ciutadania de la Generalitat de Catalunya, 2007.
- SAINSBURY, D. "Gender Equality and Welfare States". *Cambridge University Press*. 1996.
- SÁNCHEZ, C.; LLÀCER, H. (2005). *El repartiment del treball domèstic i familiar, a: Fundació Jaume Bofill, Estructura social i desigualtats a Catalunya. Volum I. Classes socials, educació, treball i usos del temps*. Barcelona: Editorial Mediterrània, 2005.
- SINGLY, F. DE. "Le care familial. Une construction sociologique des temps maternel et paternal", a: Hufton O. and Kravaritou, Y. (ed.): *Gender and the use of time*. Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 1999.
- TOBÍO, C. *Madres que trabajan. Dilemas y estrategias*. València: Universidad de Valencia - Instituto de la Mujer, 2005.
- TORNS, T.; CARRASQUER, P.; BORRÀS, V. i ROCA, C. "El estudio de la doble presencia: una apuesta por la conciliación de la vida laboral y familiar". *Informe de Investigación*. Bellaterra: QUIT-Dpt. Sociologia, 2002.
- WILLIAMS, F. *Rethinking families*. ESRC CAVA Research Group. London: Calouste Gulbenkian Foundations, 2004.

Referències bibliogràfiques destacades

Cristina Carrasco recomana:

FINEMAN, Martha. “Dependency and Social Debt”, a David Grusky i Paula England, *Poverty and Inequality*. Stanford University Press, p. 133-150. 2006.

Aquest article fa un excel·lent tractament de la idea de dependència. L'autora planteja que els mites en relació amb la nostra suposada autonomia i independència només han servit per amagar la dependència humana a l'interior de les famílies. El resultat és que s'estigmatitza les persones o famílies que no poden cobrir o satisfer les seves necessitats. D'aquí la urgent necessitat de repensar els conceptes de subsidi, autonomia i dependència.

FOLBRE, Nancy i BITTMAN, Michael. *Family Time*. Routledge, 2004.

Nancy Folbre és una economista feminista que ha destacat pels seus estudis entorn del treball domèstic i de cura i per la seva crítica a les estadístiques econòmiques per no considerar el treball no remunerat realitzat des de les llars, bàsicament per les dones. El llibre recull una sèrie d'articles de diverses autores i autors en relació amb la mesura del temps dedicat a treball de cures i els debats que això suscita, fonamentalment des de la dimensió metodològica de l'anàlisi de l'organització i dels aspectes subjectius de la cura, la cura informal, les desigualtats entre dones i homes, les comparacions internacionals, etc.

HIMMELWEIT, Susan. “The Discovery of ‘Unpaid Work’: The Social Consequences of the Expansion of ‘Work’”. *Feminist Economics*, 1 (2), p. 1-19. 1995.

Aquest article de l'economista anglesa Susan Himmelweit és un text de referència en relació amb el concepte de treball. Planteja que el procés de visibilitzar el treball no remunerat realitzat a les llars s'ha dut a terme utilitzant una noció de treball importada des del mercat. En conseqüència, s'ha accentuat l'ocultació d'aquells aspectes més subjectius propis del treball de cura que no tenen traducció mercantil.

PICCHIO, Antonella. “Un enfoque macroeconómico ‘ampliado’ de las condiciones de vida”, a Cristina Carrasco (ed.) *Tiempos, trabajos y género*. Publicacions Universitat de Barcelona, 2001. P. 15-37.

Antonella Picchio és una de les economistes feministes de referència en temes relacionats amb l'objectiu socioeconòmic dels estàndards de vida i els seus estrets vincles amb el treball de cures. Aquest article recull una de les seves aportacions més importants: la proposta d'un enfocament macroeconòmic que integri els diferents treballs i les relacions que tenen entre si.

María Prats recomana:

HÄGERSTRAND, T. “¿Qué hay de las personas en ciencia regional?” a Bosque, J. i Díaz, M. A. (ed.) *Geografías personales*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, 1991a, original 1970. P. 93-109.

Publicat originalment el 1970 a la revista *Papers of the Regional Science Association* i publicat 20 anys més tard a Espanya, és un bon exemple dels treballs pioners del geògraf suec Torsten Hägerstrand. En aquest text introdueix a la geografia conceptes com “qualitat de vida” i reivindica el paper dels estudis regionals com a ciència social. A partir d'exemples aplicats, com la localització dels centres escolars, reflexiona sobre la importància que tenen les coordenades espacials i temporals per a la qualitat de vida dels individus i denuncia l'escassa atenció que s'hi presta des dels estudis acadèmics. Tenir en compte la variable temps és fonamental per estudiar el desenvolupament de les activitats quotidianes de la població sobre el territori i per això dedicarà la seva recerca al desenvolupament de conceptes espaciotemporals que permetin fer aquesta anàlisi de forma integrada. Es tracta d'un text clàssic que, malgrat tenir quasi quaranta anys, ens sorprèn per l'actualitat de les seves propostes i ens fa reflexionar sobre per què després de tant temps d'haver diagnosticat els problemes no hem estat capaços d'avançar prou a donar-hi respostes.

McDOWELL, Linda. *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*. València: Cátedra, 2000.

A diferència d'altres contribucions de les geògrafes britàniques, aquest llibre de Linda

McDowell ha assolit força difusió en el nostre entorn gràcies a la seva traducció castellana i ha estat fonamental en la normalització de l'enfocament de gènere en els estudis geogràfics. Tot i tractar-se d'una obra de caràcter general, conté capítols força rellevants per a l'estudi del temps, el treball de cura i la vida quotidiana, així com per a l'anàlisi dels contextos espacials a diferents escales. Concretament val la pena deturar-se en el capítol 2 pel que fa a l'estudi del cos com a paisatge, mentre que els capítols 3, 4 i 5 connecten diferents aspectes de la vida quotidiana, passant per l'escala de la llar, el barri, la ciutat i revisant tant les esferes del treball productiu com del treball reproductiu. Finalment, és força recomanable fixar-se en el capítol 8, dedicat als desplaçaments i on presta atenció al concepte del temps de transport i la seva relació amb la resta de temps que articulen la vida quotidiana. Val a dir que tots els capítols conclouen amb la recomanació de lectures d'ampliació amb una bibliografia final completa que és un bon punt de partida per als estudis que s'interessin tant pel temps i la vida quotidiana com per l'enfocament de gènere.

MUÑOZ, Francesc. “El tiempo del territorio, los territorios del tiempo”, a Nogué, Joan i Romero, Joan (ed.) *Las otras geografías*. València: Tirant lo Blanc, 2006. P. 235-254.

Entre les referències més recents destaca aquest capítol del geògraf Francesc Muñoz, que té la virtut de sintetitzar alguns aspectes de la seva recerca sobre les connexions entre territori i temps. Muñoz destaca el caràcter del temps com un element intermedi entre la societat i el territori, entre l'individu i el lloc, d'aquí la gran capacitat explicativa que atorga a la variable temporal. Són reflexions que ens remetent directament als treballs de Hägerstrand, però que s'actualitzen incorporant a la reflexió els principals canvis de les nostres societats en les darreres dècades. Desenvolupa, per exemple, aspectes com l'ús temporal del territori en els contextos urbans actuals, en el sentit que ja no n'hi ha prou amb referir-nos als residents o habitants, perquè els qui viuen a les ciutats són molts més i ben diversos en les seves necessitats i percepcions. Altres aspectes com l'estudi dels fluxos, els canvis tecnològics, les transformacions econòmiques o les noves formes d'urbanització són també analitzats en relació amb la variable temps. És també destacable el fet que el text acaba amb recomanacions concretes pel que fa a la necessitat que les ciutats i els seus gestors s'ocupin tant dels aspectes territorials com dels aspectes temporals, afavorint els temps públics, la coordinació dels horaris i valorant els temps de desplaçament.

VAIOU, Dina i LYKOGIANNI, Rouli. “Women, neighborhoods and everyday life”. *Urban Studies*, 43 (4), p. 731-743. 2006.

Aquestes geògrafes gregues presenten un bon estudi de cas sobre la vida quotidiana de les dones en dos barris de la ciutat d'Atenes. Reflexionen sobre el concepte de vida quotidiana i sobre com des d'aquest concepte poden aproximar-se a l'entorn urbà des

d'una perspectiva més viscuda i generalitzada. S'interessen per la vida als barris i per les relacions socials i de gènere que s'hi donen, de manera que els patrons de vida quotidiana de diferents col·lectius de dones contribueixen tant a conformar les seves identitats personals i col·lectives com a desenvolupar estratègies d'organització d'aquesta vida quotidiana. És un bon exemple de com el concepte de vida quotidiana ocupa cada cop un espai més central en les recerques geogràfiques, sense deixar de banda el concepte del temps com a tal, sinó incorporant-lo de forma més integrada al costat d'altres conceptes com les interrelacions entre individus i grups, les múltiples activitats que es realitzen a la ciutat o les polítiques urbanes. Des de l'anàlisi dels contextos urbans ressalten la centralitat de les dones i la seva experiència, les seves lluites i estratègies, remarcant la importància de tenir en compte l'escala de barri per copsar les transformacions de la vida quotidiana a les ciutats.

Teresa Torns recomana:

BALBO, L. *Time to Care. Politiche del tempo e diritti quotidiani.* Milano: Franco Angeli, 1987.

Text capdavanter en el plantejament de la temàtica sobre la importància que el treball i el temps de cura tenen a les societats contemporànies, i sobre la necessitat de reconèixer un treball i un temps, majoritàriament femení, que malgrat ser gairebé invisible és imprescindible per al benestar quotidià. La sociòloga italiana es feia ressò de les crítiques a les polítiques de l'estat del benestar que les dones escandinaves feien des de la perspectiva de gènere. El text va servir, també, en el seu moment per donar suport al debat que va permetre presentar l'Avantprojecte de "Llei del temps" a Itàlia, sota l'impuls de les dones italianes del PCI i com a fruit de la iniciativa popular. L'Avantprojecte va permetre, també, considerar el temps com a nou eix dels drets de ciutadania.

HUFTON, O.; KRAVARITOU, Y. *Gender and the use of time.* La Haia: Kluwer Law Int., 1999.

Les autores coordinen una publicació que recull els textos resultants del treball realitzat durant el 1995 a l'Institut d'Estudis Europeus de Florència. Aquell any l'Institut va reunir bona part de les especialistes europees interessades a analitzar l'ús del temps, des de la perspectiva de gènere. Hi destaquen el capítol de la sociòloga Franca Bimbi sobre la necessitat de mesurar l'ús del temps de manera qualitativa per posar de manifest la doble presència femenina. Un capítol del sociòleg François de Singly sobre els diversos significats que el temps de cura de les criatures té per a mares i pares; o el capítol de les juristes Annie Junter-Loiseau i Christa Tobler sobre la conciliació entre el temps de treball pagat i no pagat per elles impossible.

PRIETO, C. (dir.) *Trabajo, género y tiempo social*. Madrid: Hacer-Universidad Complutense, 2007.

El text recull les ponències presentades en una trobada francoespanyola, per analitzar la problemàtica sobre el temps de treball, celebrada a la Universidad Complutense de Madrid, sota la direcció del sociòleg Carlos Prieto. Són de destacar els textos de les pioneres en aquestes qüestions com ara l'espanyola M.ª Ángeles Durán o la francesa Margaret Maruani. I també altres capítols que tradueixen a l'espanyol alguns articles, com ara el de M. Thérèse Letablier sobre el significat del concepte de cura, publicats prèviament a la revista *Travail, Genre et Sociétés*.

TORNS, T.; BORRAS, V.; MORENO, S.; RECIO, C. *Les politiques de temps: un debat obert*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona - Regidoria dels Nous Usos Socials del Temps (NUST), 2006.

Presentació del balanç que en l'actualitat pot fer-se entorn de les principals línies de reflexió i debat sobre les polítiques del temps a Europa. Es planteja la hipòtesi d'una doble línia als inicis d'aquestes polítiques. La primera, lligada al saber de les dones que troba el seu referent en l'avantprojecte de llei del temps italiana, i la segona, nascuda entorn de les regulacions de la jornada laboral sorgides com a resultat de la crisi d'ocupació fordista-taylorista a Europa. El text també recull els principals exemples de polítiques de temps i ciutat a Europa perquè va ser escrit com a encàrrec de la nova regidoria de "Nous Usos Socials del Temps" de l'Ajuntament de Barcelona.

Cristina Brullet recomana:

CLAUDE, Martín. *Régulation politique, régulation domestique dans les trajectoires d'Etat-providence*. *Reseau Européen Droit et Société*, 1998.

<http://www.reds.msh-paris.fr/communication/textes/martin1.htm> (8 pàgines)

L'autor, psicòleg i sociòleg, és director de recerca al *Laboratoire d'Analyse des Politiques Sociales et Sanitaires* (CNRS). Els seus eixos d'anàlisi són les polítiques socials, l'estat del benestar, la cura, la família, i l'envelliment, en una perspectiva europea comparada. L'article fa una síntesi molt bona de les diferents perspectives i de les bases dels debats actuals entorn de la cura a les societats del benestar. Conté els apartats següents: els règims d'estat del benestar com a models de governança o de regulació econòmica i social; les variables domèstiques en els règims de gènere (*gendered regims*); les diferents aproximacions davant del canvi social i el model de la globalització i de les macroregulacions; les regulacions domèstiques, i els règims de ciutadania. S'acompanya d'una bibliografia ben seleccionada per aprofundir en les diferents perspectives analitzades.

DAUNE-RICHARD, Anne Marie. “Las mujeres y la sociedad salarial: una investigación a partir de los casos de Francia, Reino Unido y Suecia”, a C. Prieto, *Trabajo Género y Tiempo social*. Madrid: Hacer - Complutense, 2007. P. 242-266.

Daune-Richard és sociòloga del treball. El seu text és, al meu parer, un bon exemple de recerca des de la complexitat. Fuig de les especialitzacions disciplinàries o intradisciplinàries per poder explicar la transformació de la posició laboral de les dones en perspectiva comparada. Mostra com la idea de ciutadania s’ha conceptualitzat i ha evolucionat de manera diferent a cada país i com ha condicionat el desenvolupament històric diferencial de les seves polítiques familiars i laborals, sempre amb efectes importants de desigualtat per raó de sexe però amb especificitats pròpies que cal tenir molt en compte per endegar noves polítiques. L’objectiu és comparar de manera detallada els mecanismes socials i polítics des d’on i amb els quals les dones de França, el Regne Unit i Suècia han pogut avançar en la individualització dels seus drets laborals i socials, i quin és el punt en què es troben. Arriba a la conclusió que dels tres països considerats, el Regne Unit és el que mostra tenir més dificultats perquè hi continua dominant la idea de la separació de les esferes privada i pública, associada a la convenció que les dones han d’ocupar-se de manera prioritària del món domèstic. Això frena el seu accés a la ciutadania social de ple dret, malgrat el reconeixement precoç, en el temps, de la seva ciutadania cívica i civil.

DURAN, María Ángeles. *El valor del tiempo ¿Cuántas horas te faltan al día?* Madrid: Espasa Calpe, 2007.

Durán, catedràtica de sociologia del Centro de Investigaciones Sociológicas a Madrid, fa un esforç, molt d’agrair, per difondre les dades de la seva recerca sobre temes relacionats amb els usos dels temps a la vida quotidiana. S’hi tracten temes com la conciliació laboral i familiar, el temps que dediquem a la cuina i la neteja, a tenir cura dels altres, a nosaltres mateixos, els forats dels temps, etc. Un llibre on reflexiona sobre experiències de vida quotidiana que relaciona amb la recerca científica. Escrit en un to francament divertit i amè, els títols de cada capítol t’atrapen de seguida, com, per exemple: “El Sol contra la Luna”; “La negociación de las medidas del tiempo”; “Tiempo de niños”; “La paradoja del jamón de York i las sardinas”; “El extraño caso de las gambas en el suelo”; “Tiempos de salud, tiempos de enfermedad”; “Asimetrías del sueño”; etc.

MARÍ-KLOSE, Pau, GÓMEZ-GRANELL, Carme, BRULLET, Cristina, ESCAPA, Sandra. *Temps de famílies: anàlisi sociològica dels usos dels temps dins de les llars catalanes a partir de les dades del Panel de Famílies i Infància*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2008.

Aquest estudi té la virtut d’aportar dades empíriques fiables i molt recents sobre les famílies joves a Catalunya i els seus usos dels temps de vida quotidiana, en llars on

viuen menors de 12 a 16 anys. Han estat entrevistats mares, pares i fills o filles adolescents de 3.000 llars (que tornaran a ser entrevistats tres vegades més en els propers anys) amb l'objectiu de conèixer a fons la dinàmica i l'estructura de les seves llars, les seves situacions, condicions i trajectes de vida personal i familiar en dimensions diverses de la seva vida quotidiana: distribució dels temps i activitats laborals, escolars, de lleure, d'estudi, de cura, d'amistats, de relació amb les noves tecnologies, recursos econòmics, etc.; valors i pràctiques; temps i experiències compartides, etc. L'exposició de resultats estadístics (de la primera onada del Panel) s'acompanya d'un marc ric d'hipòtesis i interpretacions. En conjunt, es posa de manifest la importància del pes del capital social i relacional de les famílies, de la disposició de temps de mare i pare en l'atenció diària dels adolescents. Es demostra que la variable temps parental va molt associada a l'assoliment de l'èxit escolar dels adolescents especialment entre les classes populars.

Legge 8 marzo 2000, núm. 53. “Disposizioni per il sostegno della maternità e della paternità, per il diritto alla cura e alla formazione e per il coordinamento dei tempi delle città”.
Roma: *Gazzetta Ufficiale* núm. 60 del 13 marzo 2000.

<http://www.parlamento.it/parlam/leggi/000531.htm>

L'esforç conceptual i analític de moltes científiques italianes per aproximar-se des de la perspectiva de les dones a les transformacions de la vida quotidiana a les societats dites de benestar –com, per exemple, Franca Bimbi o Laura Balbo, sociòlogues de la família, de les relacions de cura a la vida quotidiana i de les polítiques socials–, així com el seu compromís amb el moviment social i polític de l'esquerra feminista, va derivar, primer, en un avantprojecte de llei anomenat *Les dones canvien els temps* (1990) i anys més tard en l'aprovació de la Llei del 8 de març del 2000 impulsada per la ministra Livia Turco, compromesa amb aquest moviment. El major interès d'aquestes propostes és que plantegen de *manera integral* mesures polítiques per encarar les dificultats de l'articulació de la vida personal, familiar i laboral, i promoure la coresponsabilitat en la cura. Proposen nous i millors permisos i subsidis familiars i personals per tenir cura dels altres i de si mateix/a, i, alhora, mesures per a una millor organització i harmonització dels temps dels serveis a la ciutat (plans territorials dels temps; taules de concertació horària; horaris de l'Administració). A Catalunya aquesta experiència italiana ha tingut molt ressò i, per tant, val la pena llegir directament aquesta Llei per comprendre millor alguns debats. Personalment m'interessa significar l'important pes a la Llei dels permisos i subsidis per obtenir temps per a la cura en el marc familiar i poder articular els temps personals, laborals i familiars.

WILLIAMS, F. (dir.) *Rethinking Families*. London: Calouste-Gulbenkian Foundation, 2004.

Williams és catedràtica de política social a la Universitat de Leeds i directora de l'ESRC Research Group on Care, Values and the Future of Welfare (CAVA). Presenta una síntesi

dels resultats d'un conjunt de recerques qualitatives al Regne Unit que aporten coneixement nou al debat sobre els canvis en les vides personals i familiars, la cura i les polítiques familiars i socials. A partir de les anàlisis de les vides familiars i les xarxes de suport i amistat, l'autora defensa que cal recol·locar de manera més radical el lloc de la cura en el pensament i les estratègies polítiques. El conjunt de les recerques aporten evidències contra la idea que les persones estan cada vegada més autocentrades i desconectades. Les recerques s'han centrat en les problemàtiques següents: 1. Mares, cura i ocupació laboral. 2. Famílies després del divorci. 3. Compromisos familiars transnacionals. 4. Amistats, cura i convivència no convencional. 5. Veus col·lectives sobre la cura, la diversitat i la vida familiar. 6. Valors, cura i compromís entre mares i pares d'infectants d'escola primària. Personalment m'interessa destacar la mirada o posició de Williams davant dels canvis familiars. Al meu parer, tant fuig dels corrents ideològics "antifamilistes" (a vegades en el marc del feminisme) com dels "bonistes" (la família personifica la bondat i l'amor), dels "catastrofistes" (la fi de la família), i els "reaccionaris" (cal tornar a la família de sempre). Es tracta, en canvi, de reconèixer, donar valor i suport a les pràctiques de cura a les famílies, a les xarxes d'amistat i solidaritat, i ampliar les polítiques de benestar a favor de la cura a la vida diària.

Temps, vida quotidiana i ciutat. Monogràfic de la revista *Nous Horitzons*, núm. 185, any 46, 2007.

Un monogràfic que dona compte del debat sobre la problemàtica dels temps a la vida quotidiana a Catalunya, des de disciplines i experiències diverses. Els primers articles han estat reunits amb la voluntat d'aportar un diagnòstic del debat i de l'estat de la qüestió i els firmen Sara Moreno, Mònica Gelambí, Albert Recio, Cristina Brullet, Ricard Gomà, Zaida Muixí i Núria Pérez. A la segona part es presenten experiències sobre les polítiques dels temps a escala local que signen Fabiola Gil, Elsa Blasco, Mariona Ribalta i Xavier Riu.

Curriculum vitae de les autores i l'autor

CRISTINA BRULLET i TENAS

cristina.brullet@uab.cat

Doctora en sociologia (UAB) i llicenciada en pedagogia i filologia hispànica (UB). Va treballar deu anys a l'escola primària. Professora titular de la UAB, ensenya sociologia de l'educació, de la família i mètodes qualitius. Investiga sobre relacions i desigualtats de gènere; transformacions familiars; estratègies parentals; família i escola, i noves polítiques familiars i socials associades als canvis en les relacions d'intimitat i cura entre sexes i generacions. Ha publicat en nombrosos llibres i revistes, i ha impartit múltiples conferències a Catalunya i a Espanya. Va participar en l'elaboració del document bàsic "Escola i Família" del Pacte Nacional per a l'Educació. Participa en organismes privats i públics dirigits a reflexionar i formular noves orientacions en polítiques socials i familiars que incloguin la perspectiva i l'experiència de les dones. Assessora de diversos projectes de recerca I+D.

Investigadora de l'Institut d'Infància i Món Urbà (www.ciimu.org), dirigeix la recerca dels àmbits de *Famílies*, i *Sociodemografia de la infància i les seves famílies*, publicada en els informes CIIMU (2002, 2004, 2008). També és coautora d'altres recerques col·lectives de l'Institut, com *Infancia en Cifras España* (2006; 2007), *Temps i famílies* (2008), *Infància en Xifres Catalunya* 2008.

Altres publicacions, com a autora o coautora, són: *Rosa y Azul, la construcción de los géneros en la escuela mixta* (1988); *Roles e identidades de género: una construcción social* (1996); *Relacions de gènere i dinàmiques familiars a Catalunya* (1998); *Polítiques familiars a*

Catalunya (1999); *Polítiques d'Infància i Família a escala local a 22 ciutats europees* (2002); *La escuela y las transformaciones de la familia* (2004); *Cap a un sistema familiar postpatriarcal?* (2006); *Vida quotidiana i cura dels altres: afrontant el canvi i la complexitat familiar* (2008); les polítiques de suport a les famílies: el paper clau de les polítiques locals en la cooperació entre famílies, escoles i comunitats a favor de la cohesió (2008). Més informació a: www.cercadorexpertes.cat.

SALVADOR CARDÚS i ROS

salvador.cardus@uab.cat

Salvador Cardús i Ros neix a Terrassa l'any 1954. És doctor en ciències econòmiques per la Universitat Autònoma de Barcelona (1981). Ha estat investigador visitant a la Universitat de Cambridge, la Universitat de Cornell (EUA) i el Queen Mary College de la Universitat de Londres. Actualment és professor titular de sociologia a la Universitat Autònoma de Barcelona.

Ha treballat en el camp de la sociologia de la religió, de la cultura, dels mitjans de comunicació i dels fenòmens nacionals. Des de la seva tesi de doctorat, *Saber el temps. El calendari i la seva significació a la societat moderna* (1995), la dimensió temporal de la realitat social ha estat un dels seus temes constants d'interès. Entre els llibres que han tractat aquesta qüestió es poden destacar *El desconcert de l'educació* (2000), *Estalvi, ciutat i progrés* (2001), *l'Informe Propostes d'intervenció per a la conciliació d'horaris familiars, escolars i laborals* (2003) i *Ben educats* (2003). Els darrers anys treballa en l'anàlisi de la dissolució de la condició d'immigrant a Catalunya, que ha donat lloc a *Els catalans del segle XX*, una recerca feta per a l'IE-Med el 2005.

En el camp del periodisme va crear i dirigir la revista *Crònica d'Ensenyament* (1987-1988) i ha estat subdirector del diari *Avui* (1989-1991). Col·labora regularment a l'*Avui*, *La Vanguardia* i *Diari de Terrassa*, *Catalunya Ràdio* i *Ràdio Euskadi*. A més, ha estat assessor de programes de Televisió de Catalunya. És president de FUNDACC, la fundació que promou el *Baròmetre de la Comunicació i la Cultura*. Des de 2002 és director de l'*Anuari de l'opinió publicada*.

CRISTINA CARRASCO

cristinacarrasco@ub.edu

Doctora en ciències econòmiques i empresarials per la Universitat de Barcelona i professora titular de teoria econòmica de la mateixa Universitat. És membre de la comissió permanent de l'Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere i de la comissió coordinadora del màster

en estudis de dones, gènere i ciutadania d'aquest Institut. També forma part de l'equip de redacció de les revistes *Feminist Economics*, *Revista d'Economia Crítica* i *Llibres d'Economia i Empresa*.

Ha rebut el premi “María Ángeles Durán” d'innovació científica en l'estudi de les dones i del gènere, en la seva primera edició de 2004, per l'estudi “Treball amb mirada de dona” (en col·laboració), atorgat per l'Institut Universitari d'Estudis de Dones de la Universitat Autònoma de Madrid, i la Medalla “President Francesc Macià” 2006, atorgada per la Conselleria de Treball de la Generalitat de Catalunya per haver contribuït a fer visible el treball no remunerat realitzat per les dones en les llars.

Els seus temes d'investigació són l'economia feminista, el treball de les dones, les estadístiques no androcèntriques i els pressupostos públics amb sensibilitat de gènere. Entre les seves darreres publicacions es troben: «Les coûts invisibles des soins et du travail des femmes», *Nouvelles Questions Feministes*, 26 (2), 2007. *Compte satèl·lit de la producció domèstica (CSPD) de les llars de Catalunya*. Barcelona: Institut Català de les Dones, 2007. “La economía feminista: una apuesta por otra economía”, a María Jesús Vara. *Estudios sobre género y economía*. Edicions Akal, 2006. *Estadístiques sota sospita. Proposta de nous indicadors des de l'experiència femenina*. Barcelona: Institut Català de les Dones, 2006.

MARIA PRATS FERRET

maria.prats@uab.cat

Doctora en geografia humana per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Ha treballat com a investigadora al Centre d'Estudis de Planificació i a l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona. També ha treballat amb el Programa de Nacions Unides per al Desenvolupament (PNUD) en la gestió de projectes de desenvolupament a l'Àfrica (Sao Tomé i Príncipe).

Actualment és professora titular d'anàlisi geogràfica regional al Departament de Geografia de la UAB i membre de l'Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere (IIEDG). Forma part del consell de redacció de les revistes: *Documents d'Anàlisi Demogràfica* i *Gender, Place and Culture*. L'activitat docent la desenvolupa en temes de geografia regional (Europa i Àfrica), així com en geografia i gènere. En l'àmbit de la recerca forma part del Grup d'Estudis de Geografia i Gènere del mateix Departament de la UAB, dirigit per la doctora Maria Dolors Garcia Ramon. En el marc d'aquest grup ha realitzat estudis sobre treball femení en agricultures de plantació, usos del temps a la ciutat, així com sobre espais públics i identitat.

Actualment investiga amb les doctores Mireia Baylina i Anna Ortiz sobre geografies de la infància en els espais de joc i participa en diversos projectes sobre geografia i gènere finançats pel Ministerio de Educación y Ciencia i per la Unió Europea. Els resultats d'aquestes recerques s'han publicat en diversos àmbits.

TERESA TORNS

És llicenciada i doctora en sociologia per la Universitat de Deusto. És professora titular del Departament de Sociologia de la UAB i membre del “Centre d’Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball” (QUIT) i del “Seminari d’Estudis de la Dona” (SED) del Departament de Sociologia de la UAB.

La seva activitat investigadora té com a temes de recerca les desigualtats de gènere, en relació amb el treball i la vida quotidiana: el mercat de treball, el treball domèstic, el temps i el benestar quotidià, les polítiques de temps i la conciliació.

Entre les seves publicacions més recents destaquen: Torns, T.; Miguélez, F. (coords.) *Temps i Ciutat*. Barcelona: Consell Econòmic i Social de Barcelona (CESB), 2000. Maruani, M.; Rogerat, Ch.; Torns, T. *Las nuevas fronteras de la desigualdad: hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icària, 2000. Torns, T. *Les polítiques de temps. Un repte per a les polítiques de l'Estat del Benestar*. Fundació Nous Horitzons, 2003. Torns, T.; Borràs, V.; Moreno, S.; Recio, C. *Polítiques de temps: un debat obert*. Barcelona: Ajuntament Barcelona - Regidoria Nous Usos Socials del Temps, 2006. Torns, T.; Carrasquer, P.; Parella, S.; Recio, C. *Les dones i el treball a Catalunya: mites i certeses*. Barcelona: Institut Català de les Dones, 2007.

